

T.C.
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI
SOSYOLOJİ BİLİM DALI

NEOLİBERALİZMİN DUYGU EKONOMİSİ: ÖFKENİN
TOPLUMSAL GÜZERGAHLARI

DOKTORA TEZİ

GİZEM PARSOVA

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Barış Bora Kılıçbay

BOLU, OCAK - 2023

KABUL VE ONAY SAYFASI

Gizem PARSOVA tarafından hazırlanan “**NEOLİBERALİZMİN DUYGU EKONOMİSİ: ÖFKENİN TOPLUMSAL GÜZERGAHLARI**” adlı tez çalışması jürimiz tarafından Sosyoloji Anabilim Dalı Sosyoloji Bilim Dalı’nda Doktora Tezi olarak oy birliğiyle kabul edilmiştir. 9/01/2023

Jüri Üyeleri

İmza

Danışman
Prof. Dr. Barış Bora KILIÇBAY
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Üye
Prof. Dr. Nahide KONAK
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Üye
Dr. Öğr. Üyesi Ali BABAHAN
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Üye
Doç. Dr. Cihan ERTAN
Düzce Üniversitesi

.....

Üye
Doç. Dr. Gülsüm DEPELİ SEVİNÇ
Hacettepe Üniversitesi

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Onayı

Prof. Dr. İbrahim KÜRTÜL
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Teze ilişkin 16/01/2023 tarihinde Turnitin adlı intihal tespit programından enstitü müdürlüğünce belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan benzerlik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % 9 olarak tespit edilmiştir.

.....
GİZEM PARSOVA

ÖZET

**NEOLİBERALİZMİN DUYGU EKONOMİSİ: ÖFKENİN TOPLUMSAL
GÜZERGAHLARI
DOKTORA TEZİ
GİZEM PARSOVA
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI
SOSYOLOJİ BİLİM DALI
(TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. BARIŞ BORA KILIÇBAY)
BOLU, OCAK - 2023
XI+201**

Bu nitel araştırma; neoliberal toplumda üretilen duygulanımsal öznelliklerin öfke özelinde eleştirel biçimde sorgulanmasına yönelik tasarlanmıştır. Dolayısıyla neoliberal rasyonelliğin bireye sunduğu toplumsal uyumlanma biçimleriyle öfkeli öznelliklerin üretilmesinin nasıl bütünleştiği anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu amaca yönelik öfkenin anlatıldığı söylem alanı analiz edilmiş; bu söylem vasıtasıyla üretilen öfkeli öznelliklerin dolaşımı öfke ekonomisi olarak tanımlanmıştır. Araştırma verileri, neoliberal toplumda öfkenin; olumsuz bir duygu olarak kategorize edildiğini; medeniyet ve uygarlık dışı tanımlandığını, saldırganlık ve şiddet tehlikesi barındırdığına ilişkin yaygın bir kabulün varlığını işaret etmektedir. Öfke; neoliberal toplumda öne çıkan duygusal denge kavramının karşıtı olarak konumlandırılmakta; yalnızca ruh sağlığını değil beden sağlığını da tehdit ettiği düşünülmektedir. Dolayısıyla neoliberal toplumda öfke birey tarafından denetlenmesi ve düzenlenmesi gereken bir duygu olarak kabul edilmekte ve öfke yönetimi neoliberal öz yönetim becerileri içerisinde yer almaktadır. Öfke yönetimi; öz farkındalık, fayda-maliyet analizi ve beden denetimi temaları aracılığıyla neoliberal öfkeli öznelliklerin üretildiği bir söylem alanıdır. Bu söylem alanı; duyguların akıl yoluyla yönetilmesini talep eden neoliberal rasyonellik anlayışı ile bütünleşmekte ve olumlu duyguların teşvik edildiği neoliberal makro kozmosta öfkenin yalnızca bireye fayda sağlaması halinde yerleşilebilecek bir duygulanım bölgesi olduğunu vurgulamaktadır. Araştırma; bu anlayış çerçevesinde üretilebilen öfkeli öznelliklerin otorite-tahakküm ilişkilerini üretebilen bir dinamik olabileceğinin yanı sıra toplumsal sorunların bireysel öfke kontrol problemine indirgenebileceğine dikkat çekmektedir.

ANAHTAR KELİMELELER: Öfke, Neoliberal Rasyonellik, Duygulanım, Duygular Sosyolojisi, Duygulanım Politikası.

ABSTRACT

AFFECTIVE ECONOMY OF NEOLIBERALISM: SOCIAL TRAJECTORIES OF ANGER

PHD THESIS

GİZEM PARSOVA

BOLU ABANT İZZET BAYSAL UNIVERSITY

INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

(SUPERVISOR: PROF. DR. BARIŞ BORA KILIÇBAY)

BOLU, JANUARY 2023

XI+201

This qualitative research is designed to critically question the affective subjectivities produced in neoliberal society, specifically in the discourse of anger. Therefore, the purpose has been to understand how the production of angry subjectivities integrates with the forms of social adaptation that neoliberal rationality offers to the individual. For this purpose; the discourse of anger has been analyzed and the circulation of angry subjectivities produced through this discourse has been defined as the economy of anger. The data show that categorized as a negative emotion; anger is commonly accepted as an uncivilized and aggressive emotion which contains potential of violence. It is accepted as the opposite of emotional balance which is a key concept in neoliberal society and thought to threaten not only mental health but also physical health. Therefore anger is accepted as an emotion that needs to be controlled and regulated by the individual and anger management is included in neoliberal self-management skills. Anger management is a discourse in which neoliberal angry subjectivities are produced through the themes of self-awareness, cost-benefit analysis, and body control. It integrates with the neoliberal rationality, which demands the management of emotions through the mind, and in a macrocosm encouraging positive emotions, anger is an affective territory that can be settled only if beneficial to the individual. The research draws attention to the fact that angry subjectivities produced within this framework can be a dynamic that can produce authority-domination relations, as well absorbing social problems by accepting them as individual anger control problems.

KEYWORDS: Anger, Neoliberal Rationality, Affect, Sociology of Emotions, Affective Policy.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

KABUL VE ONAY SAYFASI	iii
ETİK BEYAN.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
ŞEKİL LİSTESİ.....	ix
KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ	x
TEŞEKKÜR	xi
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	14
1. TOPLUMSAL GERÇEĞİN DUYGUSALLIĞI.....	14
1.1. Sosyolojik Çözümlemede Duygular.....	14
1.2. Duyguları Kavramsallaştırmak.....	23
1.3. Duygulanım Politikası	34
1.4. Öfke Ekonomisi.....	46
İKİNCİ BÖLÜM	54
2. NEOLİBERALİZM: DUYGUSAL MAKRO KOZMOS.....	54
2.1. Neoliberal Rasyonellik Anlayışı	56
2.2. Neoliberal Emek Piyasası.....	58
2.3. Neoliberal Birey	61
2.4. Neoliberal Duygusal Özne	79
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	95
3. ÖFKELİ ÖZNELLİKLER: ÇAĞDAŞ ÖFKE ANLATISI.....	94
3.1. Tersine Evrim: Öfke ve Kültürel Evrim Çatışması	94
3.2. Öfkeli Dengesizlikler.....	101
3.3. Kontrolsüz Öfke Saldırgan Özne.....	103
3.4. Politik Eyleme Tercüme Edilen Öfke.....	110
3.5. Öfke Yönetimi	116
3.5.1. Öz Farkındalık	119
3.5.2. Fayda- Maliyet Analizi.....	123
3.5.3. Beden Denetimi	127
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	134
4. ÖFKELİ ÖZNELLİKLER: SİYASETTE ÖFKE GÜNDEMLERİ.....	133
4.1. Popülizm Sorunsalı.....	136
4.2. Popülist Siyasetin Öfke Gündemleri	140

4.2.1. Öfkeli Beyaz Erkekler: Donald Trump'ın Yükselişi.....	142
4.2.2. İngiltere'de Öfkeli Kimlikler: Brexit Referandumu.....	149
4.2.3. Beyaz Türklerin Öfkesi: 28 Şubat Dönemi	157
SONUÇ	174
KAYNAKLAR	186

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa

Şekil 4.1. 28 Şubat Anma Posterı	162
--	-----

KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ

AB: Avrupa Birliği.

ACT UP: AIDS Coalition to Unleash Power.

AIDS: Acquired Immune Deficiency Syndrome.

CEO: Chief Executive Officer.

CHP: Cumhuriyet Halk Partisi.

EĞİTİM BİR-SEN: Eğitimciler Birliği Sendikası.

İŞİD: Irak ve Şam İslam Devleti.

LGBT: Lesbian, gay, bisexual, transgender.

NATO: North Atlantic Treaty Organization.

OECD: Organisation for Economic Co-Operation and Development.

UKIP: United Kingdom Independence Party.

UNICEF: United Nations International Children's Emergency Fund.

TEŞEKKÜR

2018 yılı gz döneminde başladığım tez çalışmam boyunca, akademik desteğini esirgemeyen Tez İzleme Komitesi hocalarım; Prof. Dr. Nahide Konak ve Doç. Dr. Cihan Ertan’a, sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Araştırmama inandığınız ve benimle bu uzun yolu sabırla yürüdüğünüz için sizlere çok teşekkür ederim.

Araştırmam esnasında karşılaştığım her zorlukta yanımda olan, bitmek tükenmek bilmeyen sorularımı sabır ve anlayışla cevaplayan kıymetli tez danışmanım; Prof. Dr. Barış Bora Kılıçbay’a, en derin şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca, gösterdiği insani tutuma, yaşadığım gelgitlere çözüm bulma çabasına ve her şeyden önemlisi; yapıcı yaklaşımına mteşekkr olduğumu vurgulamak isterim.

Fiziksel olarak yanımda olamasa da; desteğini hep hissettiğim, tüm sızlanmalarımı sabırla dinleyen ve beni yüreklendirmeye çalışan canım annem Meral Kenar’a; sevgi, saygı ve şükranlarımı sunuyorum.

Doktora tezi yazmanın tüm zorluklarını benimle birlikte sırtlanan, yazdıklarımı sabır ve dikkatle dinleyen ve hiçbir fedakrlıktan kaçınmayan canım eşim Atilla Parsova’ya en büyük teşekkürlerimi sunuyorum. Sevgisi ve desteği olmasaydı bu araştırmayı bitirmem mümkün olmazdı.

GİRİŞ

Araştırmanın Problemi

Birkaç yıl önce, duygu bildiren sıfatların İngilizce karşılıklarını gözden geçirdiğimiz bir ders esnasında “sizi ne öfkelenendirir?” (*what makes you angry?*) sorusuna, bir öğrencim; duygular ve toplumsal arasında ilişkiyi düşünmemi sağlayan bir cevap vermişti. Henüz başlangıç düzeyinde İngilizce konuşabildiği için, başına gelen olayı Türkçe anlatma izni isteyen bu öğrencim; öfke deneyimini paylaşma konusunda oldukça istekliydi. Türkçe konuşma ricasına olumlu yanıt verdim ve sınıftaki diğer öğrencilerle birlikte, anlatacağı olayı, dikkatle dinlemeye başladık. Zincir marketlerden birinin kasasında alışveriş sırası beklerken, önündeki erkeğin Suriyeli olduğunu fark edince; satın aldığı ürünlere göz attığını ve birkaç kilo muz satın aldığını görünce çok öfkelenildiğini söyledi. Ayrıca “adam” sıfatını lafın gelişi kullandığını; zaten bu kişinin kendi ülkesinde savaş varken bizim ülkemizde zevk ve sefa içinde yaşadığı için “adam” olarak nitelendirilemeyeceğini ekledi. Son olarak; Suriyeli kadın ve çocuklara kızmadığını ama bir erkeğin; vatani tehlikede iken yiğitçe dövüşmek yerine, başka bir ülkede zevk peşine düşmesinin kendisini “normal olarak” çok öfkelenirdiğini söyleyerek sözlerini bitirdi. Öğrencim, öfkeyi, açıkça normallik düzlemine yerleştiriyordu ve bunu duymak, dikkatimin; bu araştırma probleminin çekirdeğini oluşturan iki noktaya yönelmesini sağladı. Bunlardan birincisi, duygular ve toplumsal arasında ilişki kurulabileceğiydi. Aslında, o ana kadar duyguların bireysel olduğu ve psikoloji bilim dalının çalışma alanına girdiği konusundaki yaygın kabulü sorgulamamış olduğumu fark ettim. Dikkatimin yöneldiği ikinci nokta ise duygu ve düşüncenin birbirleriyle olan ilişkisiydi. Öğrencimin öfke deneyiminin belirli bir düşünce biçimiyle ilişkili olduğu aşikârdı.

Hiç tanımadığımız birini veya bir topluluğu hedef alan öfke, nefret veya tikslenme gibi duygular ve bu duyguların normalleştirildiği anlatı zemini; duyguların her koşulda; bireye özgü psikolojik öğeler olarak değerlendirilemeyeceğini göstermektedir. İçinde yaşamakta olduğumuz çağdaş toplum; belirli etnik grupları, cinsel tercihleri, dinsel inanışları veya bedenleri hedef alan duyguların dolaşıma sokulduğu bir makro kozmostur. Alışveriş ve mutluluk arasında kurulan bağ, maddi değeri yüksek taşların aşkla

ilişkilendirilmesi, şişman bedenlere duyulan tiksinti, çikolata yemenin mutlu ettiği gibi pek çok örnek; duygularımızı belirli nesne veya eylemlere yönlendiren bir dünyada yaşamakta olduğumuzu işaret etmektedir. Burada kastedilen; duyguların; toplumsalın içine yerleşik olduğu ve dıştan içe bireye yönlendirildiği değildir. Aslında Ahmed'in (2015, s. 20) vurguladığı üzere duyguları yalnızca bireyin veya toplumun sahip olduğu şeyler olarak tanımlayamayız; fakat sınır ve yüzeylerden söz edebiliriz. Duyguların; bireyin ve toplumun bir nesnesi gibi tasvir edilmelerini sağlayan sınır ve yüzeyleri ürettiğini kabul edebiliriz. Duyguların dolaşımı olarak kabul edebileceğimiz süreç; bu sınır ve yüzeylerin duygusal öznellikler ürettiği süreç olarak değerlendirilebilir.

Duygusal öznelliklerin üretildiği dolaşım süreçleri; Foucault''nın vurguladığı anlamıyla (2017, s. 69-72) iktidar ilişkileri çerçevesinde tartışılabilir. Sözgelimi şişmanlıktan utanan, şişman bedenlerden tiksinen veya şişmanlıktan korkan öznelerin varlığı; zayıflama endüstrisi adını verebileceğimiz ekonomik iktidarın varlığıyla ilişkilendirilebilir. Bu varsayım; birey duygularını iktidarın nesnesi kabul etme düşüncesinden yola çıkmaz; duyguların dolaşımını okuyabileceğimiz uğrak noktalarının eleştirel sorgulanması olarak kabul edilebilir. Duyguların sosyolojik perspektifle incelenmesinin gerekliliği de bu varsayım üzerine temellendirilebilir. Duyguların çağdaş toplumda gelişigüzel dolaşmadığını; belirli uğrak noktalarının varlığıyla sistematik bir dolaşımdan söz edebileceğimizi varsaydığımızda bu uğrak noktalarının bütününe politika olarak okuyabileceğimizi ve hatta Berlant'ın deyimiyle (Berlant, 1999, s. 58) duygu politikası aracılığıyla bireyin kamusal ve tarihsel olarak inşa edildiğini ileri sürebiliriz.

Bu araştırma; duygular ve toplumsal arasında ilişki bulunduğu ön kabulüyle yola çıkmıştır. Araştırma problemi, kişisel deneyimler sonucu oluşan bilimsel merak doğrultusunda belirlenmiştir. Ayrıca tekil bir duygunun dolaşımını incelemenin toplumsal sorunları duygular zemininde anlamaya yönelik bir bakış açısını mümkün kıldığı ve bu tür bir bakış açısının çağdaş sosyoloji alan yazınına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Belirli bir toplumda yaşayan bireylerin; acı, öfke, mutluluk veya kıskançlık gibi duygularının, içinde bulundukları toplumsal yapı ve bu yapıyı şekillendiren kültür ile ilişkili olduğu düşüncesi araştırma probleminin çekirdeğini oluşturmaktadır. İnsan duygularını toplumsal bir deneyim olarak değerlendirmek bu noktada, araştırmanın en temel amacıdır. Bu

temel amacı sınırlandırarak net bir araştırma konusuna ve araştırma problemine dönüştürmek ise ilgili alan yazının incelenmesi sonrasında gerçekleşmiştir.

Bu araştırma; öfkenin, bir duygulanım olarak, iktidar sorunsalı aracılığıyla eleştirel okunmasıdır. Araştırma; öfkeli öznelliklerin neoliberal toplumda dolaşımını sorgulamakta ve bu dolaşımı bir bütün olarak öfke ekonomisi olarak adlandırmaktadır. Neoliberal toplum; bu çalışmada, öfke ekonomisinin bütünleştiği kültürel çerçeveyi ifade eden bir kavramsal araçtır. Neoliberal toplumda öne çıkan yaşam felsefesinin veya zihniyet biçiminin, bireyi, duygularla nasıl bir ilişki kurmaya davet ettiği ve öfkenin bu taleple nasıl bütünleştiği soruları; bu araştırmanın cevaplamaya çalıştığı sorulardır.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırma; öfkenin çağdaş toplumda dolaşımını sorgulamak amacıyla tasarlanmıştır. Öfkenin çağdaş toplumda öne çıkan bir duygu olduğu iddiası olarak okunmamalıdır. İnsanlık tarihinin çeşitli dönemlerinde öfkenin toplumsal dolaşımı incelenebilir; öfke, şüphesiz, çağdaş topluma özgü bir duygu değildir. Bu araştırmanın amacı; öfkenin dolaşımının, çağdaş toplumda sorgulanması olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla temel amaç, öfkenin; kendi söylem alanının ve ideal tip olarak (Weber, 2013) neoliberal adı verilen toplumsal kurumlarda dolaşımının eleştirel bakış açısıyla sorgulanması; diğer bir deyişle öfkenin kültürel politikasını ortaya konulmasıdır. Bu temel amaca yönelik şu sorulara cevap aranmıştır:

1. Neoliberal toplum; bir yaşam felsefesi ve duygusal makro kozmos olarak nasıl okunabilir?
2. Neoliberal rasyonellik anlayışı insan duygularına ilişkin nasıl bir çerçeve çizmektedir?
3. Öfke neoliberal rasyonellik anlayışında nasıl tanımlanmakta ve kategorize edilmektedir?
4. Öfkenin anlatı zemini neoliberal yaşam felsefesiyle nasıl bütünleşmekte ve ne tür duygusal öznellikleri mümkün kılmaktadır?
5. Öfkenin toplumsal kurumlarda dolaşımı; iktidar sorunsalı çerçevesinde nasıl anlamlandırılabilir?

Araştırmanın temel amacına yönelik sorulan soruların cevapları; dört bölüm içerisinde sunulmaktadır. İlk bölüm; duyguların sosyoloji disipliniyle ilişkisinin tartışıldığı bölümdür; dolayısıyla, araştırmanın teorik zemini olarak

okunabilir. İkinci bölüm; araştırma kapsamında öfkenin kültürel çerçevesi olarak çizilen neoliberal yaşam felsefesini ortaya koymaktadır. Üçüncü ve dördüncü bölümde ise neoliberal toplumda öfke anlatısının ne tür öfkeli öznellikleri mümkün kıldığı iktidar sorunsalı üzerinden okunmaya çalışılmaktadır.

Araştırmanın Önemi

Duyguların; fizyolojik, psikolojik ve nörolojik deneyimler olmalarının yanı sıra toplumsal deneyimler oldukları bilimsel çalışmalar açısından oldukça yeni bir bakış açısidir. Sosyoloji bağımsız bir disiplin olduğundan bu yana birçok kuramcı çalışmalarında duygulara yer vermiş olsa da; yalnızca duygulara odaklanan sosyolojik çalışmaların kısa bir tarihi olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla duygular sosyolojisi genç bir disiplindir ve duyguların toplumsal perspektifte ele alınacağı her araştırmanın bu alt disiplinin gelişimi açısından önemli olduğu düşünülmektedir. Türkiye özelinde duygu odaklı sosyolojik araştırmaların oldukça sınırlı sayıda olması ise bu araştırmanın ilgili alan yazına katkısının önemini ortaya koymaktadır. Öte yandan, bir araştırmanın önemi yalnızca alan yazındaki kuramsal boşluğun doldurulması olarak açıklanamaz. Kuramsal boşluğun doldurulmasının, bilimsel bilginin birikimi açısından önemi yadsınamaz; ancak bir araştırmanın özgün değeri; yalnızca ilgili alan yazındaki eksikliği kapatma çabasıyla ilişkili değildir.

Bu araştırmanın özgün değeri; duygusal makro kozmos olarak ideal tipleştirilen neoliberal toplumda; öfkenin kültürel politikasını ifade etmek amacıyla kullanılan öfke ekonomisi kavramını alan yazına kazandırmasıdır. Yapılan araştırma tarihsel/karşılaştırmalı analiz içermese de; Foucault'ya benzer şekilde, iktidarın mikro politikası (Ritzer, 2011, s. 611) kavramına öfke üzerinden özgün bir bakış açısı sunmaktadır. Dolayısıyla araştırmanın; duygular sosyolojisi alanında yapılacak çalışmalara vizyon sağlayacağı düşünülmektedir.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Nitel araştırma olarak tasarlanan bu çalışma, öfkenin; neoliberal toplumda nasıl anlatıldığı ile sınırlandırılmıştır. Neoliberalizm, araştırmada, öfke söyleminin kültürel çerçevesi olarak kabul edilebilir; ancak kültür kavramı araştırma kapsamında belirli bir ulus devlet veya topluluğu ifade etmemektedir. Ayrıca neoliberalizm belirli bir tarihsel dönemi de ifade etmemektedir; dolayısıyla yapılan analiz tarihsel bir karşılaştırma değildir. Araştırma kapsamında öfke politikasının okunmaya çalışıldığı kültür; neoliberal rasyonellik

söylemi ve bu söylem doğrultusunda şekillenen yaşam felsefesi ile sınırlıdır. Dolayısıyla, öfkeye ilişkin yapılan analiz; bu sınırlandırma çerçevesinde toplanan verilerle gerçekleştirilmiştir.

Metodoloji

Duygular sosyolojisinin teorik çerçevesi; Weber, Simmel, Goffman ve Cooley gibi kuramcıların görüşleri çerçevesinde şekillenmiştir (Üçer, 2020, s. 15). Kültür kavramı, duygu analizlerinde kilit bir öneme sahiptir. Duygular sosyolojisi alanında araştırma geleneği; kültürel bakış açısı temelinde şekillenmiştir.

Kültür ve duygu arasındaki ilişki; bazı araştırmacılar tarafından, Goffman'ın (2018) "benlik sunumu" adını verdiği kavram üzerinden sorgulanmaktadır. Dramaturjik yaklaşım adı verilen bu kuramsal yaklaşımda, duygu ve kültür arasındaki ilişki; ideolojiler, bilgi stokları, kurallar ve sözcük bilgisi bakımından sorgulanmaktadır. Dramaturjik incelemede, bireyler; sahnede performans gösteren aktörler olarak kabul edilmektedir. Kültür ve benlik sunumuna odaklanan dramaturjik araştırmalar; duygusal tepkilerin nasıl öğrenildiğine ve yönetildiğine ışık tutması bakımından önemlidir (Stets ve Turner, 2008, s. 34-35). Bu yaklaşımı benimseyen öncü araştırmalardan biri; Hoschild'in (1983) çeşitli veri toplama teknikleri kullanarak gerçekleştirdiği nitel araştırmadır. Hoschild, bu araştırmayı yaparken, farklı toplumsal sınıflara mensup ve farklı cinsiyetlere sahip bireylerin duyguları nasıl deneyimlediğini ve yönettiğini; duygusal emek ve duygusal davranış kuralları gibi kavramlar aracılığıyla ortaya koymaya çalışmıştır. Araştırma; öğrencilerden, uçuş görevlilerinden ve bilet toplayıcılarından toplanan veriler ışığında duygusal sistemin özel ve kamusal yönünü okumaya gayret gösteren oldukça kapsamlı bir çalışmadır. Clark'ın (1997) sempati üzerine yaptığı araştırma ise gündelik etkileşime odaklanmış dramaturjik bir incelemedir. Araştırma; sempati göstermenin toplumsal ve ahlaki duruşu olumlu yönde etkilediğine ve bilinçsizce yapılsa bile mikro politik düzeyde sonuçları olabileceğine dikkat çekmiştir. Dramaturjik yaklaşımı benimseyen bir başka araştırma; Charmaz'ın (2006), Amerikan toplumunda yas sürecini, duygusal davranış kurallarıyla ortaya koyan ve yası benlik kaybı olarak anlamaya çalışan çalışmasıdır.

Bazı duygu araştırmacıları; ritüel teorisini, kuramsal yaklaşım olarak benimsemektedir. Entelektüel zemini; Durkheim, Goffman ve Collins'in

çalışmalarıyla¹ kurulan bu teori; ritüel yoluyla kolektif duyguların pekiştirildiği fikrinden yola çıkmaktadır. Ritüeller; büyük, küçük, planlı veya plansız olabilir. Pekiştirilen kolektif duygu; milliyetçilik, ergenliğe geçiş ayininde hissedilen duygular veya kişinin sosyal ağı yaptığı katkının değerli olduğuna dair basit onay bile olabilir (Rossner ve Meher, 2014, s.200). Ritüel teorisini destekleyenler, toplumsal yaşamın temelinde etkileşim ve ritüel olduğunu savunmaktadır. Ritüel teorisinin, duygular sosyolojisine yeni giriş yaptığı söylenebilir (Summers-Effler, 2006, s. 153). Summers-Effler'in (2010), toplum yararına faaliyet gösteren bir kuruluşun gündelik iletişimini incelediği nitel araştırması da; grubun iletişim ritüellerinin, nasıl bir duygusal dinamik meydana getirdiğini ortaya koyması bakımından, ritüel teoriye önemli katkı sağlamıştır. Rossner'ın (2011, s. 116), geleneksel mahkeme salonundan farklı olarak, kurban ve suçlunun etkileşime girdiği onarıcı adalet görüşmeleri üzerine yaptığı mikro çalışma da; ritüel yaklaşım aracılığıyla yapılmış bir duygu analizidir. Video analizi yaparak, kurban ve mahkum arasında gerçekleşen ritüelin, duygusal manipülasyon içerdiğini ortaya koyan durum çalışması; uyumun ve ilgi paylaşımının ritüel esnasında nasıl geliştiğinin yanı sıra, dayanışma ve olumlu duyguların nasıl ifade edildiğini de ortaya koymaktadır. Yazar 2013 yılında yayımladığı *Just Emotions: Rituals of Restorative Justice* adlı kitabında konuya ilişkin daha kapsamlı ve zengin bir çözümleme ortaya koymuştur.

Köklerini sembolik etkileşimcilikten alan kimlik kuramı ise; 1990'dan itibaren duygular sosyolojisi araştırmacılarının dikkatini çekmeye başlamıştır. Kimlik kuramının duygular sosyolojisine dâhil edilmesinde; öncü isim, Burke'tür. Bu kuram, kimliği; benliğe iliştilmiş bir anlam seti olarak görür ve belirli durumlarda bu anlam setinin harekete geçtiği varsayımını kabul eder. Kimliğe ilişkin anlam seti hareketi geçtiğinde; bireyleri, duruma ilişkin standart davranışlara yönlendirir. Kimlik doğrulama, birey için önemlidir; doğrulama, bireyin kimliğe

1

Durkheim, E. (1961/2002). *Moral education*. New York: Dover Publications.

Durkheim, E. (1982). *The Rules of Sociological Method*. USA: Macmillan Press.

Durkheim, E. (2001). *The Elementary Forms of Religious Life*. New York: Oxford University Press.

Goffman, E. (1961). *Asylums: Essays on the social situation of mental patients and other inmates*. New York: Anchor Books

Goffman, E. (1967). *Interaction ritual: essays on face-to-face interaction*. Aldine.

Goffman, E. (1981). *Forms of Talk*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Collins, R. (2004). *Interaction Ritual Chains*. USA: Princeton University Press.

Collins, R. (2009). *Violence: A micro-sociological theory*. Princeton: Princeton University Press

atfettiği anlam setinin kimlik standartlarına uyumlu olmasıyla gerçekleşir. Kurama göre, bireyler; belirli bir durumda nasıl algılandıklarını belirlemek için güvendikleri ötekiler saptarlar. Bu kişiler; yakın ilişkiler içerisinde oldukları aile üyeleri ve arkadaşlar olabilir. Kurama göre, duygular; kimlik performanslarına ve ötekilerin bir durumda belirli bir kimliğe bağlı beklentilerinin karşılandığını düşünme derecesine dayalı olarak ortaya çıkar (Stets ve Trettevik, 2014, s. 32-36). Sözgelimi Burke (1991), stres ve kimlik arasındaki ilişkiyi sorguladığı çalışmasında; stresin ortaya çıktığı durumlarda, bunun, kimlik sürecinin bozulmasından kaynaklandığını belirlemiştir. Stets ve Carter'ın (2011, s. 74) yaptığı araştırma da; kimlik standartlarını sağlayamadıklarına dair geri dönüt alan bireylerin, kimlik bozulma süreci yaşadığını ve olumsuz duygular hissettiğini göstermektedir. Kimlik kuramını benimseyen duygu araştırmaları; duyguların yoğunluğu ile de ilgilenmektedir. Duygu yoğunluğunun; dikkat çekme ve kararlılık düzeyi, doğrulama sıklığı ve önem verilen kişiler tarafından doğrulanıp doğrulanmama durumu ile belirlendiği kabul edilmektedir (Stets ve Trettevik, 2014, s. 38). Burke tarafından, evli çiftler üzerine yapılmış bir araştırma; kaynakların da kimlik doğrulama sürecinde ve dolayısıyla bu süreçte üretilen duygularla yakından bağlantılı olduğunu göstermektedir (2008, s. 86, 89). Irk, eğitim düzeyi ve meslek açısından farklı bireylere yönelik gerçekleştirilen araştırma; statü bakımından daha yüksek eşlerin eş kimliği konusunda daha az uyumsuzluk yaşadığını ve öfke, endişe ve depresyon gibi duyguları statü bakımından daha düşük bireylere kıyasla daha az hissettiğini saptamıştır. Osborn ve Stets'in (2008); adalet dağılımı, kimlik ve duygular arasındaki ilişkiyi çözümleme amaçlı laboratuvar çalışanlarına yönelik gerçekleştirdiği araştırma da; olumlu duyguların, tekrarlanan adaletsizlik deneyiminde bireyler için önemli kaynaklar olduğunu ve tampon vazifesi yaptığını göstermektedir.

Entelektüel zemini sembolik etkileşim teorisine dayanan bir başka kuramsal yaklaşım; duygulanım kontrol teorisidir (*affect control theory*). Sembolik etkileşimciliğin kurucularından olan Mead² ve Cooley'nin³ çalışmaları; duygulanım kontrol teorisinin akademik kökleri olarak düşünülmektedir. Mead; etkileşim esnasında, aktörler tarafından paylaşılan bilişsel anlama odaklanmıştır.

² Mead, G. H. (1938). *The Philosophy of Act*. Chicago: The University of Chicago Press.

³ Cooley, C. H. (1902). *Looking-glass self. The production of reality: Essays and readings on social interaction*, 6, 126-128.

Yazara göre, insanlar, sosyal etkileşim esnasında yaşananlara sembolik anlam yüklerler; bu, bir tür etiketlemedir. Dolayısıyla, bireyin etkileşime nasıl karşılık vereceği; kimin kime ne yaptığını, nasıl etiketlediğine bağlıdır. Charles Horton Cooley ise; “ayna benlik kuramıyla” sembolik etkileşim teorisine, duyguları dâhil eden ilk kuramcıdır. Yazar, sosyal etkileşimde, bireyin; özellikle başkalarının gözünde nasıl görüldüğüne odaklandığını iddia etmektedir. Cooley’e göre, bireyde, gurur ve utanma duygusu; başkalarının değerlendirmelerini, onların gözlerinde görme sonucu ortaya çıkmaktadır. Sembolik etkileşimin paylaşılan anlam kavramından yola çıkan duygulanım kontrol teorisine göre, aktörlerin; olaylara yönelik beklentilerini, planlarını ve olaylar karşısında nasıl tepki vereceğini tanımlamak için etkileşim esnasında paylaşılan anlam olarak kabul edilen duygulanıma odaklanmak gerekmektedir. Paylaşılan semboller duygulanımlardır. Dolayısıyla, sembolik etkileşimcilikte “etiketleme” adı verilen bilişsel süreç; duygulanım kontrol teorisinde, duygulanım üzerinden incelenmektedir. (Robinson ve diğerleri, 2006, s. 180). Duygulanım kontrol teorisine göre bireyler sosyal etkileşim esnasında iki duygulanımsal anlam taşırlar; birincisi kimliklerine ilişkin sabit olandır, diğeri ise içinde bulundukları duruma göre değişmektedir. Davranış, herkesin değişken anlamını, yani kendine ilişkin geçici izlenimlerini, sabit anlamla; yani benlik hakkındaki temel duygularıyla hizalamaya yöneliktir. Nitel verilerin yanı sıra, formüle dayalı nicel veri analizi modeli kullanan bu kurama göre; duygular, üç boyutta incelenmektedir. Bunlardan birincisi, değerlendirme boyutudur; bireyin duygularının pozitifliği, verili bir duruma yönelik çekim veya kaçınma derecesine yani geçici izlenime göre değişir. İkinci boyut, potansiyeldir; potansiyel, bireyin baskın veya kırılgan duygularına karşılık gelir. Bireyin güçlü veya güçsüz olduğuna dair izlenimi belirleyicidir; duygulanan bireyin kendi potansiyeline dair beklentileri izlenimin etkinliğini belirler. Üçüncü boyut ise etkinliktir. Bireyin benlik izlenimi, temel faaliyet düzeyine kıyasla aşırı aktif olduğunda; duygusal uyarılma, fazla olacaktır. Aksi yaşandığında ise; duygusal uyarılma düzeyi düşük olacaktır (Lively ve Heise, 2014, s. 53-55). Heise; bu kuramın öncü isimlerinden biridir ve yaptığı

araştırmalarla⁴ kuramın geliştirilmesine önemli katkı sağlamıştır. Duygulanım kontrol kuramının; sosyal psikoloji ve sosyoloji disiplinlerini birleştiren ve özellikle ahlak sosyolojisi araştırmalarına uygulanabilecek bir teorik zemin olduğu düşünülmektedir (MacKinnon, 2022, s. 14).

Metodoloji, duygular sosyolojisinde sürüp giden bir tartışmadır; dolayısıyla, duyguların sosyolojik olarak incelenmesinde hangi kuramsal yaklaşımın kullanılması gerektiğine dair fikir birliğinden söz etmek zordur. Yine de bu durumun, araştırmacılar açısından sorun teşkil ettiğini düşünmek yanlış olur. Farklı kuramsal yaklaşımların gelişimi; gelecekte yapılacak araştırmalara vizyon sağlama açısından kıymetlidir. Ayrıca, bir araştırmanın, tek bir kuramsal yaklaşıma sıkı sıkıya tutunması ve dışına çıkmamasının; özellikle nitel araştırma açısından neredeyse imkânsız olduğunu kabul etmek gerekir. Nitel araştırma, tümevarımdır; anlama odaklanır ve bir durumun karmaşıklığını yorumlamaya önem verir (Creswell, 2016, s. 4). Dolayısıyla, nitel araştırma; başlangıcı itibarıyla tüm tasarımı belirlenmiş bir araştırma olmanın aksine, süreç içerisinde şekillenen bir araştırma yaklaşımıdır. Bu durumda, nitel araştırmacının; süreç içerisinde, farklı kuramsal yaklaşımlar çerçevesinde araştırmasını şekillendirmesi mümkündür.

Bu araştırmanın, kültürel yaklaşım çerçevesinde tasarlandığını söylemek mümkündür. Kültür kavramı; araştırma kapsamında, belirli bir ulus devlet veya toplulukla değil, neoliberal rasyonellik olarak tanımlanmaya çalışılan yaşam felsefesi ile sınırlıdır. Öfke; kültürel çalışmalardan doğan duygulanım kuramı (*affect theory*) (Gregg and Seigworth, 2010) çerçevesinde, eleştirel bakış açısıyla incelenmiştir. Bu nedenle, araştırmanın; duygulanım kuramıyla eleştirel kuram geleneğini birleştiren bir kuramsal yaklaşım benimsediğini söylemek mümkündür. Eleştirel kuram, kökleri Marx'ın kapitalizm eleştirisine dayansa da; ekonomist ve mekanik yorumlara karşı çıkan bir anlayışa sahiptir. Toplumsal yaşamın tüm alanlarına yayılan bir eleştiri yapma amacı taşıyan eleştirel kuram; sürekli

⁴ Heise, D. R. (1977). Social action as the control of affect. *Behavioral Science* 22, 163-177.
Heise, D. R. (1979). *Understanding events: Affect and the construction of social action*. New York: Cambridge University Press.
Heise, D. R. (1998). Conditions for empathic solidarity. In P. Doreian & T. J. Fararo (Eds.), *The problem of solidarity: Theories and models* (pp. 197–211). Amsterdam: Gordon and Breach.
Heise, D. R. (2001). Project Magellan: Collecting crosscultural affective meanings via the internet. *Electronic Journal of Sociology*, 5(3).
Heise, D. R. (2007). *Expressive order: Confirming Sentiments in Social Actions*. New York: Springer
Heise, D. R. (2010). *Surveying cultures: Discovering shared conceptions and sentiments*. Hoboken: Wiley Interscience.

yenilenen, açık uçlu bir teorik zemindir. Amacı; sosyal olguları eleştirmenin yanı sıra, bu olguları temsil eden teorileri de eleştirmektir (Balkız, 2004, s. 140-142).

Araştırma Deseni

Neoliberal toplumda öfkenin kültürel politikasını ortaya koymaya çalışan bu araştırma; nitel araştırma desenlerinden, durum çalışması olarak tanımlanan araştırma tasarımıdır. Durum çalışması; araştırmacının; tek bir durum veya çoklu durumlara ilişkin, derinlemesine bir betimleme veya durum temaları ortaya koyduğu bir nitel desendir (Cresswell, 2013, s. 97). Yin'e göre (2003, s. 13) durum çalışması; çağdaş bir fenomenin, kendi bağlamı içerisinde bilimsel sorgulanmasıdır. Bu sorgulama; özellikle fenomen ve bağlam arasındaki sınırlar açıkça görülemediğinde anlamlıdır.

Modern sosyoloji, antropoloji ve psikoloji gibi araştırma alanlarında sıkça kullanılan durum çalışmasının (Merriam ve Tisdell, 2016 s. 37), en büyük zorluklarından biri; durum adı verilebilecek olguların kapsamı, yani neyin durum olarak değerlendirilebileceğidir. Aslında bu değerlendirmeyi zorlaştıran; araştırma deseninin orijinal adında, durum anlamına gelen kavramın (*case*), tam olarak neyi ifade ettiği konusundaki belirsizliktir. Schwandt ve Gates (2018, s. 600), durum kavramının tartışmalı olduğunu; bu nedenle herhangi bir olayın, kişinin, organizasyonun, kararın, eylemin veya bir yerin durum olarak ele alınabileceğini vurgulamaktadır. Yazarlara göre, durum; herhangi bir şeyi ifade edebilecek kadar belirsiz bir kavramdır.

Durum çalışmasını karakterize eden; araştırma konusu değil, analiz birimidir. Etnografya, fenomenoloji ve anlatı gibi nitel desenler, araştırmanın odak noktası çerçevesinde tanımlanırken; durum çalışması, analiz birimi tarafından tanımlanır. Dolayısıyla, nitel durum çalışması yapacak bir araştırmacının, analiz birimini belirlemesi ve sınırlandırması gereklidir; bu ise, veri toplamanın sınırlarının belirlenmesiyle mümkündür (Merriam ve Tisdell, 2016 s. 39). Yine de bir durumun sınırlarına karar vermek, araştırmacı açısından zordur; bazı durumlar, araştırmacıya, net bir başlama ve bitiş noktası sunmayabilir. Araştırmacı, bu noktada, durumu yeterince çevreleyen sınırları çizmekle yükümlüdür (Cresswell, 2013, s. 102). Tekil duygulara yönelik yapılan sosyolojik araştırmaların; durum çalışması olarak tasarlanması yaygın değildir. Durum çalışmaları; duygusal emek

ve kolektif duygular gibi araştırma konularında öne çıkmaktadır⁵. Öte yandan, tekil bir duygu ya da duygulanımın; analiz birimi seçilmesi ve araştırma amacına göre sınırlandırılmış bağlam çerçevesinde, belirli temalar üzerinden anlaşılmaya çalışılması durum çalışması olarak tanımlanabilir. Ayrıca durum çalışması, her koşulda, bir durumun betimlenmesi anlamına gelmez; araştırma sonucunda ortaya çıkan ürün, kimi zaman belirlenmiş duruma ilişkin temalardır (Cresswell, 2013, s. 97). Sözelimi Kurth (2018); anksiyete duygusu üzerine bir durum çalışması yapmış ve bu duygunun, negatif bir duygu olarak kategorize edilmesini sorgulamıştır. Durum çalışmasının öne çıkan özelliği; durum olarak nitelendirilen bir şeyin, araştırmanın nesnesi olmasının yanı sıra, araştırma sonucu ortaya çıkan ürün olmasıdır (Cresswell, 2013, s. 97). Bu noktada öfkeyi; analiz birimi yani bir durum olarak kabul eden ve çağdaş öfke söylemini neoliberal yaşam felsefesi çerçevesinde anlamaya çalışan bu araştırma; nitel durum çalışması olarak kabul edilebilir. Araştırma, hem öfkeyi anlamak üzere belirli temalarla yola çıkmış; hem de araştırma sonucunda öfkeye ilişkin temalar ortaya koymuştur.

Veri Kaynakları ve Veri Analizi

Bu araştırmanın veri kaynakları, neoliberal yaşam felsefesini ve öfkeyi ortaya koyan dokümanlardır; dolayısıyla araştırma verileri, doküman incelemesi adı verilen yöntemle toplanmıştır. Daha çok tarih, antropoloji ve dilbilim gibi araştırma alanlarında kullanılan doküman incelemesi; en basit tanımıyla araştırma sorunsalına yönelik bilgi içeren materyallerin incelenmesidir. Hangi dokümanların veri kaynağı olarak kullanılacağı; araştırma problemine göre belirlenmektedir. Doküman incelemesinde, yalnızca yazılı materyaller değil; filmler, fotoğraflar ve videolar da kullanılmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 217-219).

Dokümanlar; nitel araştırmada, ikincil veri kaynakları olarak tanımlanmakta (Kümbetoğlu, 2015, s. 145) ve durum çalışması adı verilen araştırma deseninde; mülakat, odak grup görüşmeleri ve gözlem gibi çeşitli nitel verileri desteklemek

⁵ Azizabadi, Z. ve Kianpour, M. (2019). Sociology of Religious Emotions in Everyday Life (Case Study: Tehran University Students). *Journal of Applied Sociology* (73)1, 13-16.
Cottingham, M. D. (2012). Interaction Ritual Theory and Sports Fans: Emotion, Symbols, and Solidarity. *Sociology of Sport Journal* 29, 168 -185.
Reger, J. (2004). Organizational “Emotion Work” Through Consciousness-Raising: An Analysis of a Feminist Organization. *Qualitative Sociology*, (7)2, 205-222.
Lopez, S. H. (2006). Emotional Labor and Organized Emotional Care: Conceptualizing Nursing Home Care Work. *Work and Occupations* (33)2, 133-160.
Kanasz, T. ve Zielinska, I. (2017). Emotional Labour of the Polish Social Workers: The Study in Sociology of Emotions. *Polish Sociological Review*, 3(199), 351-365.

amacıyla kullanılmaktadır (Cresswell, 2013, s. 149). Dolayısıyla, veri toplamanın doküman incelemesi ile sınırlandırılmış olması; özellikle nitel durum çalışmalarında yaygın değildir. Çeşitli veri toplama yöntemlerinin kullanılması ve verinin zenginleştirilmesi; tüm bilimsel araştırma yöntemleri açısından büyük önem taşımaktadır. Öte yandan, veri kaynaklarının; araştırma amacına ve kuramsal yaklaşıma göre belirlenmesi gerekmektedir. Dolayısıyla, bazı nitel araştırmalarda süreç; araştırmacının tek bir veri toplama yöntemine başvurması olarak şekillenebilir.

Bu araştırmada, veri kaynaklarının, dokümanlar olarak seçilmesi; araştırmanın temel amacıyla ve araştırma problemini ortaya koyan kuramsal zeminle ilişkilidir. Araştırma, öfkeyi kendi söylem alanında anlama çabası olarak tasarlanmıştır; bir öfke okuması olarak düşünülebilir. Araştırma verilerinin öfkeyi anlatan çeşitli dokümanlardan toplanması bu amaca yöneliktir. Ayrıca öfke; araştırma kapsamında duygulanım (*affect*) olarak kavramsallaştırılmıştır. Dolayısıyla, araştırmanın odak noktası; insanların gerçekten öfkелendiği durumlar değil, öfke olarak tanımlanan durumların, neoliberal toplum adı verilen kültürel çerçeve ile nasıl bir ilişki içerisinde olduğudur.

Öte yandan, veri toplama ve analizi, bu araştırmada; temellendirilmiş kuram veya gömülü kuram adı verilen araştırma desenine benzer bir süreç olarak yürütülmüştür. Kuramsal örnekleme adı verilen bu veri toplama yönteminin öne çıkan özelliği; örneklemenin, kuram odaklı yönetimidir. Araştırmacı; veri toplama sürecini ve analiz sürecini birlikte yürütür. Topladığı verilerin analizi, hangi verilere ihtiyaç duyduğunu belirler; amaç, kuramın ortaya çıkışını kolaylaştıracak verileri toplamak ve bu verileri kuram doğrultusunda kategorileştirmektir. Veri toplama, analiz ve temaların belirginleşmesi; sarmal olarak yürütülmektedir (İlgar ve İlgar, 2013, s. 208). Bu araştırmanın ortaya koyduğu her tema; kuramsal örnekleme yöntemiyle oluşturulmuştur. İlk aşamada toplanan veriler, analiz edildiğinde; neoliberal toplumun, belirli temalar çerçevesinde duygusal makro kozmos olarak okunabileceği ortaya çıkmıştır. Öfke özelinde, hangi dokümanların veri kaynağı olarak kullanılabileceğine; bu temalar, yön vermiştir. Kişisel gelişim adı altında değerlendirilebilecek çeşitli yazılı ve görsel materyallerin, öfkeyi anlatan metinler olarak okunmasına ve öfke yönetiminin araştırmaya dâhil edilmesine; neoliberalizme ilişkin toplanan verilerin analizi sonrasında karar verilmiştir. Dolayısıyla bu araştırma; veri toplama ve veri analizi sürecinin bir arada

yürüdüğü ve analiz edilen verilerle ortaya çıkan temaların yeni toplanacak verilere ihtiyacı belirlediği bir süreçtir. Veri kaynakları olarak kullanılan dokümanlar çeşitli yazılı ve görsel materyallerdir. Bu materyallerin içerisinde resmi istatistikler, kurumsal raporlar, kitaplar ve akademik araştırmalar gibi kaynakların yanı sıra; video, film, afiş ve gazete haberleri gibi kaynaklar da bulunmaktadır.

Araştırmada kullanılan veri kaynakları; öfkeyi tanımlayan ve kategorize eden dokümanların yanı sıra, öfke olarak işaret edilen vakalar üzerinden oluşturulmuştur. Dolayısıyla veri kaynakları; öfkenin anlatıldığı çeşitli yazılı ve görsel metinlerin yanı sıra, öfkenin dolaşımı olarak okunan üç siyasi vakadır. Bu vakaların seçilmesinde belirleyici unsur; her birinin öfke olarak kabul edilen ve tartışılan vakalar olmasıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.TOPLUMSAL GERÇEĞİN DUYGUSALLIĞI

1.1. Sosyolojik Çözümlemede Duygular

İnsan duygularının, psikolojik öğeler olduğu kadar -hatta belki daha da fazla- kültürel ve sosyal öğeler olduğu görüşü (Illouz, 2018, s. 14); 1970'lerden sonra kabul görmeye başlamıştır (Lively, 2006, s. 570). 1970-1980 arası yapılan bazı öncü çalışmaların, bu görüşü güçlendirecek teorik tartışmalar ve veriler sunmasıyla; sıradan diye düşünülen şeylerin beklenmedik yönlerini ortaya koyan ve bildik olanı zayıflatan bir bilim dalı olan (Bauman, 2013, s.238) sosyolojinin dikkati, duygulara yönelmiştir. Hochschild'in duygular sosyolojisini bir araştırma alanı olarak takdim ettiği makalesi⁶ ve alan yazına duygusal emek kavramını kazandıran nitel araştırması⁷, Thomas Scheff'in Amerikan Sosyoloji Birliği toplantısında duygular üzerine gerçekleştirdiği oturum ve Randall Collins'in aynı yıl çıkardığı kitabındaki değerlendirme⁸ duygular sosyolojisinin temelini atan çalışmalar olarak kabul edilmektedir (Kemper, 1990, s. 4). Collins, kitabının mikro sosyoloji bölümünde (1975, s. 56); insanların duygusal davranış aracılığıyla iktidarı deneyimlediğini, sanatsal ve dinsel eserler yarattığını, aile ve arkadaşlık bağları kurduğunu ileri sürmüş ve duyguların sosyolojik çözümlemede ihmal edildiğini vurgulamıştır. Yazarın, bu tespitinde, kısmen haklı olduğunu kabul edebiliriz; klasik sosyologlar, duygu kuramı oluşturmaya yönelik çalışma yapmamıştır. Ancak yine de sosyolojinin kurulduğu ilk dönemden bu yana, duyguları tamamen göz ardı ettiğini söyleyemeyiz.

Klasik dönem sosyologların, özellikle toplumsal tip analizleri yapanlarının; duygulara yer verdiği görülmektedir (Baker, 2018, s. 24). Sözgelimi Simmel'in yoksul olarak adlandırdığı toplumsal tip (Simmel, 2015, s. 155-178) ve Veblen'in (2015) tüketici tipi; bu çalışmalara örnektir. Sombart (2008) da, lüks tüketimini aşk ilişkileri ile ilişkilendiren ve özellikle gayri meşru aşkın sınai üretim üzerine etkisini

⁶ Hochschild, A. R. (1975). The Sociology of Feeling and Emotion: Selected Possibilities. *Sociological Inquiry*, (45)2-3, 280-307.

⁷ Hochschild, A. R. (1983). The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling. Berkeley: University of California Press.

⁸ Collins, R. (1975). Conflict Sociology: Toward an Explanatory Science. New York: Academic Press.

vurgulayan bir çalışma yapmıştır. Bu çalışmalar, duyguları analiz birimi olarak kullanılsa da; duygular ve toplumsallaşma arasındaki ilişkiye dikkat çekebilmiş analizlerdir. Marx'ın çözümlemelerinde önemli yer tutan yabancılaşma kavramının da; duygusal içeriğe sahip olduğunu söyleyebiliriz. Emeğin işçiye yabancılaşmasını tanımlarken yazar; işçinin mutsuzluğunu, işten kaçma isteğini ve emeğin dışsallığı nedeniyle işçinin onurunu kıran bir niteliğe sahip olduğunu vurgulamıştır (2013, s. 24-25). Ayrıca Marx'ın, kapitalizm çözümlemelerinde, işçinin maruz kaldığı sömürü ve zulüm derinlemesine işlenmiştir. Marx; işçinin, hissettiği zulmü kolonyal dönem kölelerinin durumu ile benzer görmüş; maruz kalınan istismarın, duygusal yönünü vurgulamıştır (Scribano, 2022, s. 32-33).

Klasik kuramcılarının içerisinde, duygulara yönelim; en çok Max Weber'in çalışmalarında göze çarpmaktadır. Weber, endüstriyel kapitalizmin ruhunu ortaya koyduğu Protestanlık ve Kapitalizmin Ruhu (2011) çalışmasında, yalnızca dinsel inanış ve ekonomik faaliyet arasında bir ilişki kurmamış; aynı zamanda kapitalist ruhun bütünleştiği duygusal atmosferi de kısmen yansıtabilmiştir. Meslek sahibi olmanın; toplumsal ilişkilerde bireye kazandırdığı yaşamsal tatmin, onur duygusu ve huzur gibi duygular; kapitalist ruha can veren duygusal enerji olarak tanımlanmıştır. Yazara göre, çalışma faaliyeti; toplumsal var oluşun merkezinde olmanın yanı sıra, bireysel tatmin duygusunun sağlanabileceği en önemli kaynaktır. Onun eserinde, kapitalist ruh; çalışma faaliyetiyle tatmin duygusu sağlayan, toplumsal onur duygusunu mesleğini icra etmekle kazanan ve bu duygulara dinsel bir iç huzuru ekleyerek sermaye biriktiren bir insan tipidir. Weber, bu kavramı ortaya koyarken kapitalizmin basit bir biçimde bir “yatır-kazan” zihniyetinden ortaya çıkmadığını, tarihsel ve toplumsal arka planı olduğunu ve daha da önemlisi bu toplumsal arka planın bütünleştiği duygusal enerjiyi ortaya koymuştur. Kapitalist ruh, onun çalışmasında; çalışma ve toplumsal var oluş arasındaki ilişkinin bireyin duygu dünyasında ve ahlaki değerlerinde nasıl anlamlandırıldığı ve bu anlam dünyasının dinsel inanış ile bütünleşen kültürel kodlarının analizidir. Diğer bir deyişle, Weber, genellikle kapitalizmin şahlandığı dönem olarak tanımlanan endüstriyel kapitalizmin yaygınlaşmasına zemin oluşturan duygusal ve ahlaki özelliklerin; Protestanlık inancı ile döngüsel ilişkisine dikkat çekmiştir. Onun kapitalist ruh kavramsallaştırması; toplumsal gerçeğin farklı katmanlarındaki döngüsel ilişkililiğe yaptığı vurgu bakımından da ayrı bir öneme sahiptir. Kapitalist ruh, ekonomik bir sistem olan kapitalizmin; ahlak, dinsel inanış ve duygularla

bütünleştigi zemini anlamaya olanak sağlamıştır. Weber, Ekonomi ve Toplum adlı çalışmasının din sosyolojisi bölümünde ise (2012, s. 528); ruh fikrinin gelişimi ile birlikte dinsel natüralizmden sembolizme geçişi anlatırken, yas pratiklerindeki dönüşüme değinmektedir. Ölü kimsenin tüm eşyalarıyla birlikte gömülmesi pratiğinin; sembolizme geçişle daraltıldığını belirten Weber, yas sürecinin deneyimlenmesiyle ilgili bir dönüm noktasına değinmiştir. Yazara göre, değişen defin ve yas pratikleri; ölü kimsenin eşyalarına kısa süre de olsa dokunmamanın yanı sıra, yakınlarının kendi sahip olduklarıyla mutlu olmamalarını gerektirmektedir. Yazar, her ne kadar sürecin ekonomik etkilerini vurgulasa da; yaptığı çözümleme yas deneyimine dair önemli bir değişimi ortaya koymuştur.

Klasik dönemde sosyoloji faaliyeti duygulara yer verse de; duygu araştırmalarının, toplumsal gerçeği anlamak açısından önemini, henüz keşfetmemiştir. Çağdaş sosyolojide ise, duyguların; pek çok araştırmacının yöneldiği bir alana dönüştüğünü söylemek yanlış olmayacaktır. 1970'lerde doğan ve henüz oldukça yeni sayılabilecek bir araştırma alanı olan duygular sosyolojisi, gördüğü akademik ilgi sayesinde; kuramsal açıdan zenginleşen, kendine özgü araştırma geleneğine sahip, dinamik ve popüler bir araştırma alanı olarak öne çıkmaktadır.

Duygular sosyolojisinin bilimsel bir araştırma alanı olarak var olabilmesinde Hochschild'in payı büyüktür. Onun alan yazına kazandırdığı, duygusal emek (1983) ve duygu kuralları (1979) kavramları; duygular sosyolojisi araştırmaları açısından öncü olmuştur. Goffman'ın dramaturjik yaklaşımını ve benliğe ilişkin çalışmalarını duygusal çözümlemelerde kullanan Hochschild (1979), duygusal emeği; Marksist kuramsal zeminin yapı taşı sayılabilecek yabancılaşma ve metalaştırma kavramları üzerine inşa etmiştir (Hochschild, 1983; 2011). Duygusal emek; çalışan bireylerin, kendi duygularını ve iş yaşamında karşılaştıkları bireylerin duygularını kontrol etmenin yanı sıra, duruma uygun duygusal performans göstermeyi anlatan bir kavramdır. Bir garsonun, çalıştığı restoranda, hoş bir atmosfer oluşturma çabası veya bir sekreterin, çalıştığı ofiste, neşeli bir ortam yaratma çabası; duygusal emektir. Duygusal emek, benlik sunumunun bir parçası olmakla beraber; yazara göre, bireyin, benlik kavrayışını zorlayan bir emek türüdür. Birey; gerçekte ne hissettiğinden bağımsız, ticari bir sahnede, standartlaştırılmış aksesuarlarla, duygusal performans göstermektedir. Gerçekte gülümsemek istemediği halde, gülümseyen bir uçuş görevlisi; izleyiciyi,

performansın gerçekliğine ikna etmek için; kendini, rolüne inandırmak zorundadır. Bu ise, karmaşık bir durumdur; gerçekte hissedilenin, gerçek dışılığa itilmesi ve sunulanın gerçekliğine, performansın başarısı açısından, bireyin kendisini ikna etmesini gerektirecektir. Zoraki gülümseme, seyirciyi oyuna dahil etmede, başarısızlık anlamına gelmektedir. Öte yandan, gerçekte gülümsemek istemeyen birey için, gülümsemek; zaten gerçek duygularını göstermek için yapılmayan bir eylemdir. Duygulara yabancılaşma, bu noktada gerçekleşir; hissedilmeyen duygular, ticari olarak sahnelenir ve birey elinden geldiğince rolünü profesyonel biçimde oynamaya gayret eder. Bireyin, duygusal emeği; gerçekten benliğinin bir parçası mı, bilinçli bir çaba mı veya firma aidiyetinden dolayı içinden gelerek gösterdiği bir çaba olarak mı görmesi gerektiği gibi soruları, yanıtlamak zordur (Hochschild, 1983, s. 11; 133-136). Duygusal emek üzerine çalışmaya devam eden Hocschild, başka bir nitel araştırmasında (2011, s. 32); bireylerin, duygusal emeğin sebep olduğu yabancılaşma ile başa çıkmaya yönelik savunma mekanizmaları geliştirdiğini ve bu tür yabancılaşmayı görmezden gelme konusunda gelişme kaydettiğini tespit etmiştir.

Duygusal emek araştırmaları; duygular sosyolojisi alan yazınında, önemli yer tutmaktadır. Blix ve Wettergren (2015, s. 701) yaptıkları nitel araştırma sonucunda; duygusal emeğin üç aşamalı boyutunu ortaya koymuştur. Araştırmacı kimlikleriyle adliye giden ve saha notlarından kendi gösterdikleri duygusal emeğe ilişkin çıkarımlar yapan yazarlara göre, duygusal emek; araştırmacının veri toplamada başarı sağlayabilmesi açısından gereklidir. Araştırmacının duygusal emeği; stratejik duygu yönetimi, duygusal refleksivite (duygusal sinyallere dikkat ederek konumlanma) ve duygusal uyumsuzlıkla başa çıkabilmedir. Polonya’da sosyal hizmet çalışanlarına yönelik gerçekleştirilen bir nitel araştırmada (Kanasz ve Zielinska, 2017, s. 362-363) ise; öfke kontrolünün bu iş kolu için önemli bir duygusal emek biçimi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca, araştırma sonucunda, sosyal hizmet çalışanlarının duygusal emek becerilerini belirleyen unsurların; karakter yapısı, kurumsal ve özel desteğe ulaşabilme ve deneyim olduğu belirlenmiştir. Duygusal emeği, bireylerde yarattığı sonuçlar açısından inceleyen bir araştırma ise; sosyal ve kişisel kimlikte aşınmaya dikkat çekmektedir. Alışveriş merkezinde çalışan kadınlarla gerçekleştirilen bu nitel araştırma; duygusal emeğin, özsaygı ve karakter yıpranmasına neden olduğunu ortaya koymaktadır (Bilir, 2018, s. 43).

Duygular sosyolojisi alanında yapılan çalışmalar; etkileşim, grup ve kolektif veya duygusal iklim düzeyinde gerçekleştirilmektedir. Etkileşimsel düzeyde yapılan araştırmalar, toplumsal yapı içerisinde farklı konumlarda bulunan bireylerin; duygusal eğilimlerine, durumlarına ve süreçlerine odaklanmaktadır. Grup ve kolektif düzeyde analize odaklanan araştırmalar; belirli bir toplumsal durumda, belirli bir kolektifin içerisinde yer alan veya bir gruba üye olmakla ilişkili duyguları incelemektedir. Duygusal iklim araştırmacıları ise; kökleri belirli bir toplum veya toplumsal birimin, temel karakteristik özelliklerine dayanan kalıcı veya geçici duyguları incelemektedir (Bericat, 2016, s. 13). Farklı kuramsal yaklaşımların rehberliğinde toplanan veriler ve teorik tartışmalar; duygular sosyolojisi alanında, azımsanamayacak bir bilgi birikiminin oluşumunu sağlamıştır. Duygulara ilişkin araştırmalar; belirli duyguların toplumsal çözümlemelerinin yanı sıra; toplumsal hareketler, politik yaşam, toplumsal cinsiyet ve aktivizm gibi çeşitli konulara yönelik gerçekleştirilmektedir.

Duygu merkezli araştırmalarda, kültür kavramı, önemli yer tutmaktadır. İnsan davranışına ve düşüncesine şekil veren ve rehberlik eden kültür; normlar, kurumlar, pratikler, ritüeller, semboller, yorumlayıcı dağarcık, anlatı, bağlam ve anlamların toplamı olarak kabul edilmektedir. Kültürün vurgulanması, duyguların psikolojik boyutunun inkâr edilmesi anlamına gelmez; benliğin, psikolojik olduğu kadar kültürel boyuta sahip olduğu görüşünü, merkeze alır (Illouz ve diğerleri, 2014, s. 221-222). Illouz (2007, s. 3-4); duyguları, birbiriyle iç içe geçmiş kültürel anlamlar ve sosyal ilişkiler olarak tanımlamaktadır. Duygu, her zaman, kültürel olarak konumlanmış bireyler arasındaki ilişki ile ilgilidir. Birey olmanın kültürel tanımlarına; duygular aracılığıyla ulaşabilmek mümkündür. Toplumsal düzenlemelerin birçoğu, aynı zamanda duygusal düzenlemelerdir; kadın ve erkek, bunu en net görebileceğimiz örneklerdendir. Kadın ve erkek; toplumsal cinsiyet kategorileri olmanın yanı sıra, farklı duygusal kültürlerdir. Cesaret, soğukkanlı akılcılık ve disipline edilmiş saldırganlık erkekten; kibarlık, merhamet ve neşelilik ise kadından talep edilen duygusal özelliklerdir. Dolayısıyla, toplumsal cinsiyet hiyerarşisi, soğukkanlı akılcılığın; merhametten çok daha tarafsız, profesyonel ve güvenilir olarak kabul edildiği bir duygusal hiyerarşiyi de mümkün kılmaktadır. Örneğin haberler ve yargılama sürecini kavrayışımızda, baskın olan tarafsızlık ideali; eril duygu yönetimi ve davranış pratiğinin ideal olarak kabulü anlamına gelmektedir. Kapitalizmin şekillenmesiyle birlikte, yeni bir duygusallık kültürü

oluşturduğunu ortaya koyan çalışmasında Illouz (2007), duygusal kapitalizm adını verdiği kavramı; piyasa ile şekillenen kültürel dağarcıklar, sosyal ve duygusal ilişkilere dikkat çekmek amacıyla kullanmıştır. Kapitalizmi duygusal kültür olarak inceleyen bir başka araştırmacı Engdhal' dır (2018). Yazar, Batı kapitalizminin hâkim olduğu toplumlarda, aşk duygusunun kültürel analizini ortaya koyduğu araştırmasında; aşk ve depresyonun, adeta paket teklif gibi sunulduğu senaryoyu, eleştirel biçimde sorgulamıştır.

Kültüre vurgu yapan Stets ve Turner'a göre (2008, s.32), insan davranışı ve etkileşimi; kültür tarafından yönlendirilen toplumsal yapılardaki birey konumuyla sınırlıdır. Bilişsel değerlendirme ve duygusal uyarılma; kültür ve toplumsal yapı tarafından etkileşim esnasında sınırlanmaktadır. Yazarlar, bu bakış açısından yola çıkarak, bireyleri; kültürel sembol sistemleri tarafından düzenlenen toplumsal yapıların içerisindeki konumlarda görevli olarak tanımlamaktadır. Duyguların, toplum tarafından inşa edildiğini vurgulayan Clanton'a göre (2006, s. 439) ise, duygular; bireylerin sosyalleşme sürecinde edindikleri inanç, tutum ve değerlerle şekillenmektedir. Duyguların deneyimlenmesi ve ifade edilmesi; bireyin, neyi doğru bildiğine bağlıdır. Sözgelimi aşkın deneyimlenmesi; cinsiyetin toplumsal düzenlenmesine ve aşka dair inançlara, kıskançlığın deneyimlenmesi; kıskançlığın nasıl bir duygu olduğuna ilişkin inançlara bağlıdır. Yazar, kıskançlık duygusu ile ilgili yaptığı araştırmalarda⁹; İkinci Dünya Savaşı'ndan, 1960'lı yılların sonuna kadar; Amerikan magazin dergilerinde, kıskançlık duygusunun sunumunun, ciddi bir değişim gösterdiğini tespit etmiştir. Kıskançlık; 1960 öncesi, evlilik içerisinde birlikteliğin ve aşkın getirdiği doğal bir duygu olarak tanımlanırken; 1960'ların sonundan itibaren, öğrenilen ve evlilikler ve aşk ilişkilerine zarar veren bir duygu olarak sunulmaya başlamıştır. Yazar, bu tarihten itibaren, kıskançlığın nedeninin; özgüven yetersizliği olarak gösterildiğine dikkat çekmektedir. Böylece, 1970'lerin başında kıskançlık; şüphecilik, paronaya ve şiddet gibi patolojik, uygunsuz ve yıkıcı tepkilerle anılan bir duyguya dönüşmüştür. 1950'lerde kıskanan insan; normal karşılanırken, 1970'lerden itibaren kıskanç insan; haksız yere sahiplenilen, özgüven sorunu olan, tekinsiz ve şüpheli olarak kurgulanmıştır (Clanton, 2006, s. 410, 416). Duyguların, kurumsal pratiklerle ilişkisini sorgulayan bir araştırma ise,

⁹ Clanton, G. (1989). Jealousy in American culture. *The Sociology of Emotions: Original Essays and Research Papers*, 179-96.
Clanton, G. ve L. G. Smith, ed. [1977] 1998. *Jealousy*. Lanham, MD: University Press of America.

kurumlar içerisinde var olan duygusal kültürün, kurumsal ahlakın üretilmesinde önemli olduğunu ortaya koymuştur. İktidar, politika ve duygular üzerine yapılan araştırmaya göre; korku, kaygı ya da sevgi ve ilgi gibi duyguların iyi ve kötü fikirlerine bağlanması üzerine verilen mücadele; insanları (ve diğer varlıkları) bir araya getirerek, maddi bir varlık olarak kurumu pratikte üretmenin aracıdır. Ama bu mücadele; aynı zamanda, bu insanları (ve diğer varlıkları) iyi ve kötü, içeridekiler ve dışarıdakiler olarak konumlandırarak; kurumu, ahlaki olarak üretmenin de aracıdır. Örneğin modernleşmeye yönelik endişe, hegemonik beyaz erkekliğin, kurumsal topoğrafyasını oluşturmak amacıyla sahiplenilip yasalastırılabilir. Böylece bu tür bir endişenin; hegemonik beyaz eril düzenin yeniden üretimine yönelik etkilerinden söz etmek mümkün olur (Hunter, 2015, s. 19; 173).

Toplumsal hareketleri, aktivizmi ve politik yaşamı anlamaya çalışan araştırmacılar da, duygulara yönelik önemli veriler ortaya koymaktadır. Duyguların kolektif eylemle ilişkisi, toplumsal hareketlerde ortaya konan duygusal emek ve bu emeğin dönüşümü, kolektif hafızanın duygular aracılığıyla uyandırılması gibi konular; araştırmacıların, son dönemde, ilgisini çekmektedir. Sözgelimi Ellefsen ve Sandberg'in (2022, s. 14) yaptığı nitel araştırma; kolektif eylemin duygusal doğasını anlamayı mümkün kılan bulgulara ulaşmıştır. Araştırmacılar; George Floyd'un Amerika'da 2020 yılında öldürülmesinden sonra, Batı dünyasının tamamına yayılan Black Lives Matter protestolarını, duygular üzerinden anlamaya çalışmış ve toplumsal hareketlerin, duygularla olan ilişkisini çözümlemiştir. Norveç'te 38 protestocu ile derinlemesine görüşerek veri toplayan bu araştırmaya göre, duygular; protestoya katılım kararı vermede, katılım esnasında ve katılım sonrasında önemli kaynaklardır. Duygular; kolektif eylemi motive etmenin yanı sıra, kolektif eylemin; sonucudur. Protestolara katılımın, duyguları tetiklediği ve katılım sonrası duyguların yoğunlaştığı veya yeni duyguların ortaya çıktığı; araştırma bulguları arasındadır. Protestoların, duyguların ifade edileceği bir arena olduğu da hesaba katılınca; protesto duyguları ve protestonun kendisinin duygusal doğası üzerinde düşünmek mümkün hale gelmektedir.

Mould'un politik yaşam ve aktivizmi duygusal olarak çözümlemeye çalıştığı araştırması (2009, s. 439-441), duyguların; kışkırtan, yoğunlaştıran, parçalayan, karıştıran ve engelleyen kaynaklar olduğunu tespit etmiştir. Yazar, AIDS aktivizmi yapan ACT UP adlı sivil toplum örgütünü incelediği araştırması

esnasında; toplumsal hareketleri anlama çabasının, duygulara ilişkin inceleme yapmadan eksik kalacağını fark etmiştir. Bu nedenle, başlangıçta, toplumsal hareketler araştırması olarak tasarladığı nitel araştırmasını; toplumsal hareketleri, duygular üzerinden okumaya çalışan bir araştırmaya dönüştürmüştür. ACT UP aktivistleriyle yaptığı derinlemesine görüşmelerin yanı sıra, derneğin tüm arşivlerini ve ulusal gazeteleri tarayarak veri topladığı kapsamlı araştırma; aktivistlerin kendilerine yönelik harekete geçme eğiliminde olan hâkim duygusal ve politik normlarla yüzleştiğini ortaya koymaktadır. Bu yüzleşmenin yoğunluğunu ise, AIDS aktivizmine yönelik harcanan duygusal emek şekillendirmektedir. Erken dönem aktivistlerin duygusal emeğine; eşcinsel utancı, toplum tarafından kabul edilmeme korkusu ve AIDS'e mesafeli duruş sergileme hâkimdir. Ancak sonraki dönemde; eşcinsel gururu, radikal eylem yararına dönüştürülmüştür. Aktivizmi, iklim değişikliğine yönelik ebeveyn duyguları aracılığıyla anlamaya çalışan bir nitel araştırma ise (Howard, 2022, s. 6); ebeveynlerin, iklim değişikliği etkilerine yönelik ciddi bir duygusal yatırım yapmakta olduğunu tespit etmiştir. İklim olayları ve bunlara ilişkin söylemin; ebeveynlerin, risk merceğini uyararak; korku, keder ve suçluluk duygularını katalize ettiği de araştırma bulguları içerisinde yer almaktadır. Bu acı veren duygular, araştırmaya göre; ebeveynlik ve aktivizm pratikleri aracılığıyla yönetilerek umut ve dayanışmaya dönüştürülmektedir. Araştırma, iklime ilişkin olayların; aile ilişkileri ve pratiklerini duygusal olarak nasıl etkilediğini ortaya koymanın yanı sıra, iklim aktivizmi alan yazınına da katkı sağlamaktadır.

Bazı sosyologlar; kolektif hafızanın, duygusal içeriğini ortaya koyan araştırmalar yapmaktadır. Örneğin Tang'ın araştırmasına göre (2021, s. 3), olaylara ilişkin kolektif hafızanın; duyguları uyandırma ve protesto eylemlerini şekillendirmede, belirli coğrafi bölgelere bağlı olduğu; ancak protesto eylemlerinde farklı mekânsal ve duygusal stratejiler üretmek için nesiller arası farklılıklar tarafından parçalandığı ve karmaşıklaştığı ortaya çıkmıştır. Hong Kong'da gerçekleşen Şemsiye Hareketi'ni inceleyen nitel araştırma; duygu yönetimi ve mekâna ilişkin stratejilerin, toplumsal hareketlerin kırılma noktası olabileceğini ortaya koymaktadır. Ayrıca anılardaki nesiller arası farklılıkların; genç ve deneyimli aktivistlerin aynı mekânsal işgal taktiğinin hızı, sırası ve bedensel eylemi hakkındaki görüşlerinin yanı sıra duygusal yönetim stratejilerini de farklı biçimlerde şekillendirdiği ve sayısız iç tartışmaya yol açtığı da araştırmanın

bulguları arasındadır. Kolektif hafızanın duygusal boyutunu ortaya koyan bir başka araştırma (Karakaya, 2020, s. 152) ise; nostalji duygusunun, kolektif hafızanın, özel bir türü olabileceğini göstermektedir. Siyasi popülizmi; Osmanlı nostaljisi üzerinden okumaya çalışan ve iktidar partisinin 2016 yılı fetih mitingini inceleyen bu araştırmaya göre; nostalji duygusu, kolektif hafıza açısından yapıştırıcı işlevine sahiptir.

Siyaset araştırmalarında da, duygu çözümlemelerinin yaygınlaştığını söyleyebiliriz. Sol görüşlü bir araştırmacı olarak, Hochschild'in (2016), sağ ideolojik kampa dâhil bireylerin siyasi görüşleriyle bütünleşen duygularını anlamak için yaptığı nitel araştırma; oldukça kapsamlı bir çözümlemedir. Araştırma, siyasi kutuplaşmanın, öfke duygusu üzerinden okunmasıdır. Ermeni ve Türkler arasındaki ilişkiyel kaygıya dikkat çeken Adar'ın araştırması (2018, s. 17) ise; milliyetçiliğin, güncel bir duygusal bir okumasıdır. Araştırma, ulusla ilgili kaygıların; ulusun hiyerarşik ve dışlayıcı yapılandırmalarının, deneyimlerinin ve temsillerinin yeniden üretilmesine katkıda bulunduğunu tespit etmiştir. Türkiye'de mevcut iktidar partisinin siyasi söylemi üzerine duygusal çözümleme yapan bir araştırma (Tokdoğan, 2020, s. 403) ise; kurban anlatısı üzerine kurulan siyasi söylemin, duygusal iklimini anlamaya çalışmaktadır. Araştırma bulguları; duygusal iklimin, İslami muhafazakâr kesimin kırgınlığı üzerine inşa edildiğini işaret etmektedir. Kurbanların kolektif kırgınlığı; ontolojik kırgınlığa dönüşmüştür. Ontolojik kırgınlık ise oldukça kuvvetli bir duygudur; talepler gerçekleşse de, kırgınlık sürdürölür ve öfke, kaygı, nefret ve iğrenme gibi duygularda yankı bulabilir.

Duygular sosyolojisi alanında yapılan tüm araştırmalar; duyguların toplumsal yaşama içkin olduğunu ispatlayan veriler sunmaktadır. Bu veriler, kuramı zenginleştirdikçe, duygular sosyolojisi; çağdaş sosyoloji geleneğinde yerini sağlamlaştırmaktadır. İçinde yaşadığımız ve sıradan diye düşündüğümüz her şeyin, eleştirel biçimde sorgulanması yani Mills'in (2000) deyimiyle, sosyolojik imgelemi düşünce yapısı olarak benimseyen duygular sosyolojisi; Hochschild'in (1979, s. 552) gündelik yaşamda deneyimlenen duygular üzerine sorduğu sorudan (insanların cenazelerde üzgün ama düğünlerde mutlu hissettikleri gibi gelenekleşmiş ve normal kabul edilen duygusal deneyimler) bu yana, vizyonunu genişletmeye devam etmektedir. Sözgelimi Kennedy ve Hill'in yaptığı araştırma (2018); duygular sosyolojisi alanında gelişen vizyonu ve yaratıcılığı ortaya koyan bir çalışmadır. Araştırmanın amacı; insanların, verileri anlamlandırma çabasının,

duygularla olan ilişkisini sorgulamaktır. Dolayısıyla, veri görselleştirmeleri ve etkileşimlerin anlaşılmasına yönelik; deneysel görselleştirme uygulaması, sosyal semiyotik analiz, odak grupları, röportajlar ve günlük tutma yöntemleriyle veri toplanmıştır. Araştırmanın önemli bulgularından biri, çeşitli duyguların; verilerin ve görselleştirmelerini çeşitli yönleriyle etkileşimi karakterize etmesidir. Araştırmaya göre, duygular; verilerin kendileri, konu, verilerle karşılaşılan yerler, insanların verileri anlamlandırma ve verilerle ilişki kurma yeteneklerine ilişkin algıları tarafından uyandırılmaktadır. Araştırmanın çarpıcı bulgularından biri de; istatistiksel verilerle öncelikle görsel karşılaşmanın, verilerle duygusal etkileşime yol açtığıdır. Bu durumu, araştırmacılar, “duygu sayıları” olarak adlandırmıştır (Kennedy ve Hill, 2018, s. 831, 845).

Duygular sosyolojisi, anlamayı amaçlayan bir sosyolojik gelenek üzerine inşa edilmiştir; dolayısıyla nitel araştırmaların ağır bastığı bir araştırma alanıdır (Üçer, 2020, s. 15). Öte yandan, bir bilimsel disiplin olarak, çözmesi gereken sorunlar olduğu belirtilmektedir. Araştırmaların neredeyse tamamının mikro düzeyde gerçekleştirilmesi, bu sorunlardan biridir; makro düzeyde araştırmalar oldukça sınırlı sayıda¹⁰. Duyguların tanımlanması ve sınıflandırılmasına ilişkin farklılıklar da; duygular sosyolojisi alanının çözmesi gereken bir diğer sorundur. Hangi duyguların temel duygular olduğu ve hangi duyguların bütünüyle toplumsal inşa olarak kabul edilebileceği gibi sorular; henüz cevaplanmamıştır. Ayrıca yapılan çalışmaların çoğu kültürel yaklaşımı benimsemesine rağmen; belirli duygusal ideolojilere, kurallara ve sözcük bilgisine ilişkin detaylı incelemenin sınırlı sayıda olması; duygular sosyolojisinin çözüm bekleyen sorunlarından biri olarak görülmektedir (Stets ve Turner, 2008, s. 43-44).

1.2. Duyguları Kavramsallaştırmak

Duygular sosyolojisine yönelen araştırmacılar; duyguyu ifade eden pek çok kavramla karşılaşmaktadır. Aslında, bunun, duygular sosyolojisine özgü bir durum olduğunu söylemek yanlış olur; sosyal bilimlerde, neredeyse hiçbir kavramın, tüm akademik camia tarafından kabul edilen bir tanımı yoktur. Ancak duygular söz

¹⁰ Makro düzey araştırmalara birkaç örnek:

Scheff, T. J., & Retzinger, S. M. (1991). *Emotions and violence: Shame and rage in destructive conflicts* Lexington, MA: Lexington Books.

Scheff, T. J. (1994). *Bloody revenge: Emotions, nationalism, and war*. Boulder, CO: Westview Press.

Barbalet, J. M. (1998). *Emotion, social theory, and social structure: A macro sociological approach*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

konusu olduğunda; durum, biraz daha karmaşık hale gelmektedir. Buna neden olan unsurlardan biri; küresel ölçekte bilimin dili kabul edilen İngilizcede, duyguyu ifade eden birden fazla kavram olması ve bu kavramların farklı tanımlara sahip olmasıdır. Bu durumun, özellikle araştırma dili İngilizce olmayan yazarlar açısından, sorun teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Sözelimi İngilizcede farklı anlamsal karşılıklara sahip olan; *emotion*, *sentiment*, *feeling*, *affect* ve *mood* kavramları, Türkçeye çevrildiğinde, neredeyse hepsi; duygu olarak karşılık bulmaktadır. Araştırmacı; bu kavramlardan hangisinin ne tür yaklaşımlarla tasarlanan araştırmalarda kullanıldığını keşfetmenin yanı sıra; bu kavramları, Türkçede nasıl ifade edeceğini belirlemek durumunda kalmaktadır.

Duygu araştırmacılarının kavramsal zorluk yaşamasının bir başka nedeni ise; duygu (*emotion*) kavramına ilişkin farklı kategorizasyon modelleridir. Bu modeller, duygular sosyolojisi alanında çalışma yapacak araştırmacıları, kısmen de olsa ilgilendirmelidir; çünkü hangi duyguların toplumsal kabul edildiği konusunda farklı görüşlerle karşılaşılabilir. Sözelimi Jasper (2018, s. 4); beş farklı tanım önermektedir. Bunlardan ilki, refleks duygular adını verdiği; olay veya durumlara yönelik hızlı uyanan duygulardır. Yazara göre; kızgınlık, korku, iğrenme, neşe, hayal kırıklığı ve şaşırma refleks duygulardır. İkinci grup ise, dürtülerdir; bunlar bedenseldir ve tatmin edilme durumları duygu ve dikkati etkilemektedir. Açlık, yorgunluk ve acı yazar tarafından; dürtü olarak tanımlanmaktadır. Üçüncü kategori, mod olarak adlandırılmıştır; etkileşim esnasında refleks duygularla yer değiştirebilen, enerji veren veya enerjiyi kesebilen duygulardır. Dördüncü grup; duygulanımsal bağılıklardır. Bu grupta; aşk, nefret, güven ve saygı gibi istikrarlı duygular bulunmaktadır. Bunlar; insanlar veya olaylara karşı hissedilen olumlu veya olumsuz duygulardır. Son kategori; ahlaki duygulardır. Ahlaki duygular; utanç, suçluluk, gurur, kızgınlık, öfke ve merhamet gibi ahlaki sezgilere veya ilkelere dayalı onaylanma veya onaylanmama duyguları olarak tanımlanmıştır. Kültürel yaklaşımı benimseyen Stets ve Turner'a göre ise (2006, s. 557), ahlaki duygular; bireyin kendisi veya çevresindekiler kültürel kodları ihlal ettiğinde hissedilen utanç, suçluluk, öfke veya endişe gibi duygulardır. Statü ve iktidar kavramlarının duygularla ilişkisini inceleyen Kemper (2006, s. 97), duyguları; yapısal, beklenti ve sonuca yönelik olmak üzere üç grupta toplamaktadır. Yazara göre, yapısal duygular; eşler veya çocuklar ve ebeveyn ilişkileri gibi istikrarlı iktidar-statü ilişkilerinde mevcuttur. Beklentiye yönelik duygular ise;

gelecekteki etkileşim sonuçlarını düşünmekten kaynaklanır. Düşünme; geçmişteki benzer nitelikteki etkileşimleri ve özellikle bunların sonuçlarını hesaba katılması anlamına gelir. Yazar, sonuca yönelik duyguları ise; statü-iktidar ilişkilerde devam eden etkileşimin ani sonuçlarından kaynaklanan duygular olarak tanımlamaktadır. Sözelimi istismarcı bir eş, bir tartışmada eşini tehdit ettiğinde ve tehdit edilen eş korku hissettiğinde; sonuca yönelik bir duygu hissedilmektedir.

Psikoloji ve sosyoloji disiplinlerinin, duyguları kategorize etme çabası tarihsel olarak incelendiğinde; çeşitli niteliksel ayrımlarla karşılaşmak mümkündür. Olumlu-olumsuz, hafif-yoğun, beklenti-yaptırım, iktidar-statü, haklı-haksız, kalıcı-geçici, normal-normal olmayan ve çatışma-uyum; bunların yalnızca bir bölümüdür (Thamm, 2006, s. 34). Tüm bu sınıflandırmalar, farklı kuramsal yaklaşımların ürünü olarak ortaya çıkan önemli katkılar olsa da; duygu araştırmacılarını, üzerinde uzlaşma sağlanamamış pek çok kavram setiyle karşı karşıya getirmektedir. Duygular üzerine yapılan toplumsal çözümlemelerde; son yıllarda, duygu (*emotion*) ve duygulanım (*affect*) kavramının öne çıktığını söyleyebiliriz. Bazı araştırmacılar¹¹ bu iki kavramın farkı üzerine derin bir tartışmaya girmeyi tercih etmemekte; analizlerinde her ikisini de kullanabilmektedir. Bazı araştırmacılar¹² ise duygulanım ve duygunun farklı kavramlar olduğunu iddia etmektedir. Bu görüşün; daha çok kültürel çalışmalar alanında, hâkim olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla, araştırmacıların; bu kavramların kullanımına ilişkin, uzlaştığını söylemek zordur.

Duygulanım kavramının kökü, felsefeden gelmektedir; kavramı kullanan öncü isim, Spinoza'dır. Spinoza, duygulanımı; bedenin etkileme (tesir etme)

¹¹ Turner, J. (2007). *Human Emotions: A Sociological Theory*. Routledge Studies: New York ve Londra.

Illouz, E. (2007). *Cold Intimacies*. Polity Press: Cambridge.

Hochschild, A. (2011). Emotional Life on the Market Frontier. *Annual Review of Sociology* 37, 21-33.

Ahmed, S. (2015). *Duyguların Kültürel Politikası*. Sel: İstanbul.

Kanazs, T. ve Zielinska, I. (2017). Emotional Labour of the Polish Social Workers: The Study in Sociology of Emotions Polish Sociological Review, 199 351-365

Steen-Johnsen, T. and Ljosdal Skreland, L. (2022) The politics of emotion in a parenting support programme for refugees in Norway, *Emotions and Society*, (4) 1, 111–127.

¹² Tomkins, S. S. (2008). *Affect Imagery Consciousness: The Complete Edition*. Springer: New York.

Parisi, L. Ve Goodman, S. (2011). *Mnemonic Control. Beyond Politics*, Patricia Ticineto Clough and Craig Wiltse ed. Duke University Press: Durham and Londra.

Wetherell, M. (2012) *Affect and emotion a new social science understanding*. Sage: Londra.

Holland, J ve Solomon, T. (2014) Affect is what states make of it: articulating everyday experiences of 9/11, *Critical Studies on Security*, 2:3, 262-277.

Fox, N. J. (2015). Emotions, affects and the production of social life. *The British Journal of Sociology* (66)2, 301-318.

Slaby, J. ve Mühlhoff, R. (2019). *Affect. Affective Societies Key Concepts*. Routledge Studies: New York ve Londra.

gücünün artması veya eksilmesi, tamamlanması ya da indirilmesi ile ilişkilendirmiştir. Yazara göre; duygulanımların tabiatı ya da özü, yalnız bizim özümüz ya da tabiatımızla açıklanamaz; tabiatımızla karşılaştırılan dış nedenlerin tabiatı ile de tanımlanmalıdır. Bu nedenle, duygulanımın ne kadar türü varsa; onlarla duygulanan, o kadar obje vardır (Spinoza, 2011, s. 131; 220). Psikolojide ise, duygulanım kavramının öncüsü; Silvan Tomkins'tir. Tomkins, duygulanımı, psikolojik tepkiler aracılığıyla ortaya koyarken, farklı etkiler yaratabileceğini; fakat bu etkilerin, her zaman, duygulara tercüme edilmeyeceğini vurgulamıştır. Duygulanım, bu bakış açısına göre; duygudan önce gelir. Bilinçli değildir ve etkileri tahmin edilemez; ancak dinamizme ve toplumsal üretkenliğe sahiptir (Wissinger, 2007, s. 232).

Duygulanım kavramına yönelik ilgi; kültür kuramcılarının ve eleştirel kuram araştırmacılarının yaptığı duygulanıma yönelme çağrısı ile (*the affective turn*) 1990'lı yıllardan itibaren artmıştır. Duygulanım; post yapısalcılık ve yapı sökülümün yetersizliklerini eleştiren kuramcılar için ümit vaat eden bir kavramsal araç olarak görülmektedir (Clough, 2010, s. 206). Bilimin duygulanıma yönelmesi gerektiğine yönelik yapılan vurgunun, akademide karşılık bulduğunu, alan yazın tarandığında görmek mümkündür. Özellikle 2000'li yıllardan itibaren duygulanım kavramının; farklı bilimsel alanlarda çalışan araştırmacıların dikkatini çektiğini söyleyebiliriz. Medya, iletişim, siyaset, ekonomi, antropoloji, sosyal psikoloji ve sosyoloji bu bilimsel alanlar arasında sayılabilir¹³. Öte yandan duygulanımın; üzerinde uzlaşmış bir tanıma sahip olduğunu söylemek mümkün değildir.

Gould'a göre (2009, s. 229), duygulanım ve duygunun, yaşamın akışı içinde birbirinden ayrılması zordur; çünkü duygulanım ve duygular, genellikle aynı anda var olmaktadır. Örneğin, duygulanım durumları, genellikle anlık duygusal görüntüler üretirken duygulanım ve duygusal ifadenin bir ve aynı olduğu hissi uyandırabilir. Ayrıca insanlar, deneyimlerini anlamlandırmaya ve bunları

¹³ Farklı bilimsel disiplinlerin çalışmalarını derleyen birkaç yayın; Knudsen, B. T. VE Stage, C. (2015). *Affective Methodologies*. Palgrave Macmillan: İngiltere
Wetherell, M. ve Smith, L. (2018). *Emotion, Affective Practices, and the Past in the Present*. Routledge Studies: New York ve Londra
Slaby, J. ve Scheve, C. V. (2019). *Affective Societies Key Concepts*. Routledge Studies: New York ve Londra.
Kahl, A. (2019). *Analyzing Affective Societies Methods and Methodologies*. Routledge Studies: New York ve Londra.

başkalarına ifade etmeye yöneldiği için, duygulanımsal durumlar (*affective states*); adlandırılmış duygulara sabitlenebilir. Dolayısıyla, belirli bir duygulanım durumunun ifadesi ve dolayısıyla kanıtı olarak veya birinin hissettiklerinin toplamı olarak; adlandırılmış bir duyguyu veya duygusal bir gösterimi anlamak kolaydır. Ancak bunu yaptığımızda, duygulanımın; yapılandırılmamış, belirsiz, dilsel olmayan ve bilişsel olmayan doğasını göz ardı etmiş oluruz.

Duygulanım üzerine yoğunlaşan ve kavramı derinlemesine çözümleyerek alan yazına kazandıran başlıca isimlerden biri olan Massumi'ye göre ise (2002, s. 28; 217) duygu ve duygulanımın birbirinden farklı kavramsallaştırılması çok önemlidir. Yazar; duygunun kişiselleştirilmiş bir içerik olarak bağlamsal olduğunu iddia etmektedir. Öte yandan duygulanım kişisel değildir; özerktir ve geçişte yaşar. Duygulanım durumsaldır ve bağlama müdahale etme kapasitesine sahiptir. Deneyimin bağlantı halkası olan duygulanım; yazara göre, dünyayı bir arada tutan görünmez bir yapıştırıcıdır. Duygulanımı; Massumi'ye benzer şekilde, beden ve beyinde gerçekleşen deneyimin ilk bileşeni ve dolayımı olarak tanımlayan Holland ve Solomon'a göre (2014, s. 264); duygulanım, bilinçsiz bir süreçtir. Duygulanım; genellikle bedensel (biyolojik) duyular ve bilişsel farkındalıktan hemen önce meydana gelen bilinç öncesi tepkilerle ilişkilidir. Ancak duygu; daha sonra duygulanım üzerine düşünme tarafından adlandırılan görünür duyguları, kategorilere ayırmanın; simgesel özneler arası sürecidir.

Duygulanım, ister sıradan nesneler ister insan aktörler olsun; varlıkların hazır, istikrarlı ve sabit olduğunu varsaymak yerine; bireysel varlıkların, dinamik oluşumunu ve müteakip dönüşümünü anlamaya yönelik bir bakış açısı sunar. İnsan aktörler için duygulanımlar; kısa vadede çevreleriyle ve bir durumda bulunan diğer tüm aktörler ve varlıklarla ilgili olarak, faillik ve varoluş kapasitelerini artıran veya azaltan; maddi ve düşünsel ilişkilerdir. (Slaby ve Mühlhoff, 2019, s. 27). Duygulanımın; eyleme geçme ve etkilenme kapasitelerinin arasında ortaya çıktığı düşünülmektedir. Başka bir deyişle duygulanım; bedenden bedene geçen yoğunluklarda (insan, insan dışı, parça beden ve başka türlü), bedenler ve dünyalar arasında, bunlar arasında dolaşan ve bazen bunlara yapışan tınılarda ve bizzat pasajlarda veya bu yoğunluklar ve tınlar arasındaki farklılıklarda bulunabilir. Dolayısıyla, bir anlık veya bazen daha uzun süreli bir ilişki durumunun yanı sıra, kuvvetlerin veya yoğunlukların geçişinin (ve geçiş süresinin) çarpması veya sıkışması olarak tanımlanabilir. Duygulanım, bir bedenin bir karşılaşmalar

dünyasına ait ya da dünyanın bedenlerin karşılaştığı bir bütüne ait olduğunu; ama aynı zamanda, karşılıklı olanaksızlıkların ayrışmaları aracılığıyla ait olmamayı işaret eder. Duygulanım; bireyi harekete, düşünceye ve genişlemeye doğru itebilen, duyguların ve bilincin ötesinde, yaşamsal güçlere içkin veya bu güçlerin altında yatan içsel güçleri ifade etmektedir (Seighworth ve Gregg, 2010, s. 1-2). Fox'a göre (2015, s. 314) duygulanımlar; fiziksel etki ve tepki yasalarıyla, fizyoloji veya uyaranlara verilen tepkileri birbirine bağlayan genetik kodlarla veya biliş, öğrenme ve koşullu reflekslerle ortaya çıkmaktadır. Bazı duygulanımlar ise; toplumsal düzenlemeler, kurumlar ve topluluklar içerisindeki iktidar, kontrol ve direniş tarafından yönlendirilmektedir.

Psikoloji araştırmalarında kullanılan duygu kavramının özellikle toplumsal araştırma yapan araştırmacılar açısından dar ve sınırlı olduğuna dikkat çeken Wetherell (2012, s. 3-5) bu kavramın; duygulanımsal performans, olay veya sahnelerin çeşitliliğini ve yoğunluğunu anlamada yetersiz kaldığını vurgulamaktadır. Yazara göre duygulanım; anlam yaratmanın bedene bürünmüş halidir. Dolayısıyla duygulanım pratiklerini anlamak; toplumsal hayatta görüldüğü şekliyle duygulara odaklanarak katılımcıların ne yaptığını takip etme ve anlama çabasıdır. Duygulanıma odaklanmak; örüntüleri anlamaya çalışmaktır. Örüntüler; çoklu, dinamik, kesişen, bazen kişisel bazen de kişisel olmayan kalıplardır. Örüntüleri anlama yoluyla, basit nedensellik çizgileri, karakter türleri ve duygu kategorileri yerine; değişken, esnek ve genellikle belirlenmiş figürasyonlar bulmak mümkün olacaktır.

Duygulanımın çağdaş konjonktürde paradigmatik bir iktidar nesnesi olduğu düşünülmektedir (Anderson, 2010, s. 168). İktidarı (en geniş anlamıyla) anlama çabasında duygulanım önemli bir yere sahiptir. Sözelimi Massumi (2019, s. 45-47); iktidarın, uygun ve normal davranışı dayatmak yerine duygulanımı manipüle ederek işlediği görüşündedir. Bu nedenle iktidar; yazar tarafından duygulanımsal olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla duygulanım iktidarı anlayabilmek için ideoloji kavramından daha önemlidir. Medyanın duygulanımsal içerikler yayınlarak insanların eylem potansiyelleri üzerinde nasıl bir etki bıraktığını, 11 Eylül 2001'de Amerika'da gerçekleşen Dünya Ticaret Merkezi saldırısı üzerinden örnekleyen yazar; empoze edilen güvenlik kaygısının yaşama nasıl sınırsız sızdığına dikkat çekmektedir. Konings de (2015, s. 36-38; 122) benzer şekilde, duygulanım mantığının dış otorite kaynaklarına başvurmadan, kaynaklarını içsel olarak

ürettiğinden söz etmektedir. Düşüm noktalarının ortaya çıkışı, duygulanımsal güçlerin; yerel, merkezi olmayan bir düzeyde yapılandırılıp algılanması esnasında; çıkarlar tarafından yönlendirilen şekillerde örgütlenmesi yoluyla gerçekleşmektedir. Yazara göre modern özne, iktidar ağına bağlanmaktadır. Rutin hale geldikleri için; güven teşkil eden bir dizi bağlantı ve yakınlığı rol üstlenme aracılığıyla kurarız. Bu ortaklıklar içerisinde dahili beceriler ve örtük inançlar ediniriz. Normlar nüfuz eder; kişisel öneme sahip konularla kurdukları yapısal bağlarla duygulanımsal güç toplarlar. Yazar; neoliberal öznenin duygulanımsal öznellik olduğunu vurgulamakta; bu öznenin hınç ve kurtuluş vaadi arasındaki paradoksal ilişkide düğümlendiğini iddia etmektedir.

Duygulanımsal ekonomi kavramını kullanan Lehmann ve diğerlerine göre (2019, s. 140-142) bu kavram; bir siyasi topluluğun anlaşma şartlarını ve sözleşmelerini müzakere etme yolları için duygulanımsal değişimin ve dolayım süreçlerinin belirleyici olduğunu vurgulamaktadır. Yazarlar, ekonomi kavramının; bir toplumdaki üretim, dağıtım ve tüketimin bütününe atıfta bulunduğunu ancak duygulanımsal ekonomi kavramının; daha dar anlamda, medya aracılığıyla duygulanımların değişimine ve dolaşımına odaklandığını belirtmektedir. Dolayısıyla duygulanımsal ekonomi; dağıtım alanı üzerinde yoğunlaşırken, duygulanımın ilişkisel olarak anlaşılması üzerine kuruludur. Odak noktası; bireysel, özerk bir öznen ziyade; özne konumlarının ortaya çıktığı ilişkisel güçler ve karışıklıklardır.

Clough (2010, s. 207-208); duygulanım üzerine odaklanarak, biyo-dolayımlı beden (*bio mediated body*) adını verdiği yeni bir beden biçimlenmesini kavramsallaştırmaktadır. Yazara göre, biyo-dolayımlı beden; on dokuzuncu yüzyılın sonlarındaki organizma bedene meydan okumaktadır. Biyoloji ve fizik, termodinamik ve karmaşıklık, meta kararlılık ve doğrusal olmayan ilişkisellik, bedenleri yeniden yapılandırma, iş ve yeniden üretim gibi çeşitli söylemler aracılığıyla detaylandırılmanın yanı sıra, biyo-dolayımlı beden; sermaye tarafından varlığa yatırılan maddi güçlerin tarihsel olarak özgül bir örgütlenme biçimidir. Organizma bedenden farklı olarak biyo-dolayımlı beden; bir bedenin duygulanımsal anlamda neler yapabileceğinin tanımıdır. Maddenin doğasına ya da maddenin bilgisel olma, bedensel biçim verme kapasitesine içkin öz-örgütlenmeye yönelik politik-ekonomik ve teorik yatırıma işaret eder.

Duygulanımsal kapitalizmin; geleceğe önceden yatırım yaparak sanallıklarından yararlanan ve bireyin bedensel var oluşu, duyguları ve hareketleri üzerine bir parazit gibi yapıştığını ileri süren Parisi ve Goodman (2011, s. 164-165) ise yeni bir denetim biçiminden söz etmektedir. Bu bir duygulanımsal programlama biçimidir ve yazarlar tarafından anımsatıcı kontrol (*mnemonic control*) olarak tanımlanmaktadır. Bu denetleme biçimi; biyo iktidarın mevcut formülasyonlarını aşan bir gücün konuşlandırılmasıdır. Bu gücün devreye girmesi, bireyin; baştan çıkarıcı marka varlıkları tarafından ele geçirilmesi ve otomatik pilota geçmesi, şimdiki zamandan kaçırılarak kronolojik zamanın dışında bir dizi kavrayış tarafından yaşanmamış bir geçmişe ve hissedilmeyen bir geleceğe taşınması anlamına gelmektedir. Denetim; yalnızca insanlarda veya makinelerde depolanan canlı belleğe yapılan bir yatırım yoluyla ölümü ertelemeye değil, aynı zamanda yaşanmamış belleğin, geleceğin önleyici bir belleğin üretimine de yönelmiştir. Daha çok belirsizlik ve değişkenlikle ittifak kurar ve bu nedenle, anımsatıcı kontrol; önleyici gücün rafine bir modudur. Bu iktidar tarzı, bizi, geçmiş ve geleceğin kronolojik bağlantısını ve şimdiki zamanın karmaşık açılımını sorgulamaya zorlar. Önleyici sibernetik sermayenin bir parçası olarak geleceğin hatırası; sadece tahmine dayalı bir simülasyonu değil, aynı zamanda; geleceğe yönelik geri bildirime yapılan yatırımı, sezgisel, kapsamlı öngörüye yapılan bir yatırımı ve gelecekteki arzular üzerine bitmek bilmeyen bir bahsin parçasını ifade eder.

Anımsatıcı kontrol; Clough ve diğerlerinin (2018, s. 13-14) önleyici iktidar (*preemptive power*) adını verdikleri iktidar biçiminin önemli bir bileşenidir. Duygulanım aracılığıyla zaman kavramını manipüle eden anımsatıcı kontrolün, önleyici iktidarla girdiği kritik ilişki; bilim ve sermayenin yatırımı olan; duygu, bilgi, madde ve enerjinin yeniden yapılandırılmasıdır. Önleyici iktidar; belirsizliği, geleceğin duygulanımsal bir deneyimiyle şimdiyi kontrol etmenin bir aracı haline getirir. İktidar; kendini olasılık ölçüsünün ötesindeki uzama yönlendirirken, anımsatıcı denetim aynı zamanda; anımsatıcı mutasyona, bir duygulanım üretimine, kuantum potansiyelinin biçimlenmesine izin verir. Böylece önleyici iktidar; örtük düzenin sanallığında, enerji için bir kaynak bulmak için henüz gerçekleşmemiş olanı ya da duygulanımın kendisini hedefler.

Alan yazındaki kavramsal tartışma; araştırmacıların duygu veya duygulanım kavramlarından birini benimsemesinin gerekliliğini işaret etmektedir. Ancak duygulanım, duyguyu kapsayan fakat yalnızca duyguyu ifade etmeyen bir

kavram olarak kabul edilmektedir ve bu durum kavramın Türkçe karşılığı nedeniyle muğlaklık sorununa yol açmaktadır. *Affect* Türkçede genellikle duygulanım olarak karşılık bulmaktadır. Bu ise kavramın; sadece duyguya ilişkin bir durumu ifade ettiği ve anlık bir duygulanmaya gönderme yaptığı yanılsamasına neden olabilir. Nitekim Türkçede duygunun bireyde anlık uyanması (*emotional arousal*) duygulanmak olarak ifade edilebilmektedir. Alan yazındaki farklı tanımlar da göz önünde bulundurulduğunda; özellikle Türkiye'deki araştırmacılar için kavramsal sınırların çizilmesi elzem hale gelmektedir. Duygulanım; belirli bir duygunun bireyde uyanmasının veya bu uyanışın birey tarafından dile getirilmesinin ötesinde bir kavramsal araç olarak düşünülmelidir. Bu araştırma, duygulanımı bir toplumsal uyumlanma modeli olarak kabul etmektedir. Dolayısıyla sorunsal; duygunun kendiliği değil, öznelararasılığıdır. Massumi'nin deyimiyle (2019, s. 71), bedenler; belli eğilim, gelecek ve potansiyel bölgelerine güdülenebilir ve uyumlanabilirler. Aynı şekilde davranacaklarının garantisi olmasa da; aynı duygulanım bölgelerine yerleşmiş olacaktadırlar.

Her ne kadar amacı cinsel iktidarın yapısını sökmek olsa da, Foucault'nun Cinselliğin Tarihi (2017) adlı çalışması; duygulanım kavramını, toplumsal uyumlanma modeli olarak okuyabildiğimiz bir örnektir. Foucault, bu çalışmada, evlilik kurumu içerisine romantik aşkın heteroseksüel olarak nasıl yerleştirildiğini tarihsel olarak sunmaktadır. Bu, aslında, kadın ve erkeğe iktidar tarafından sunulan bir duygulanımsal bölge olarak romantik aşkın; toplumsal uyumlanma modeli olarak okunabileceğini işaret etmektedir. Bu çalışma; duygulanım sorunsalına ilişkin iki önemli noktayı işaret etmektedir. Birincisi; iktidar ideolojisinin, kurumlar aracılığıyla belirli duygulanımsal bölgelere yerleştiği ve o duygulanımsal bölgelerin bireyler tarafından içselleştirilen görünmez sınırlara sahip olduğudur. Birey davranışlarını, belirleyici nitelik taşımayan veya bireyler tarafından dıştan gelen ezici bir yaptırım olarak algılanmayan bu sınırlar; bireyin topluma uyumlanma aracı olarak kabul edilir ve istenildiği ihlal edilebilecek esnekliğe sahipmiş gibi görünür. Ancak bireyin toplumsallaşması için kurumlar içerisine dâhil olmaktan başka şans olmadığı düşünüldüğünde; ikinci önemli nokta olan fail olma meselesini tartışmaya açık hale getirir. Bireye fail kılındığı vaat edilmiştir, herhangi bir zorunluluğu yoktur; öte yandan birey, sınırları çizili duygulanımsal bölgelere sürüklenmeye mecbur bırakılmış yani fail olabilmesi elinden alınmıştır.

Bireyler toplumsal kurumlarla ilişki kurduklarında –ki aksi takdirde toplumsal var oluştan söz edemeyiz- söylem vasıtasıyla oluşturulan duygulanımsal bölgelere de adım atmış olurlar. Dâhil olunan duygulanımsal bölgeler, üstlenilen rollere içkindir; bu nedenle bilinç ötesi bir kavrayışla birey yaşamına sızarlar. Duygulanımsal bölgeler, bireyin zorlandığı ya da baskı altına alınarak yerleştiği sınırlar olmanın aksine; rıza aracılığıyla konumlandığı, görünmez ve kolay fark edilemeyecek sınır bölgeleridir. Kurumların içerisindeki bu sınır bölgeleri; bireyi duygu, davranış ve ilişki düzleminde özneleşmeye davet eder. Sözgelimi bir kadın, çocuk dünyaya getirdiğinde, toplumsal rolüne içkin bir duygulanımsal bölgeye davet edilir. Uyumlanma süreci, anneliğe atfedilmiş; duygu, davranış ve ilişki düzleminde düğümlenir. Önemli olan kadının gerçekte ne hissettiği veya nasıl davranacağı değildir; içine yerleştiği duygulanımsal bölgenin ona sunduğu toplumsal var oluş vaadidir.

Duygulanımsal bölgeler ve onları iktidar kurumları içerisinde dolaşıma sokan söylem, sabit değildir; değişken ve çok katmanlı bir alandır. Foucault Cinselliğin Tarihi (2017) çalışmasında, romantik aşkın söylem alanında köklü bir değişikliğe dikkat çekmiştir. Aile kurumuna, kadın ve erkeğin yerleşeceği bir duygulanımsal bölge olarak tarihsel süreçte eklenilen romantik aşk; Foucault'nun analizinde, söylemin ayıklandığı ve yeniden paylaştırılarak üretildiği bir duygulanımsal bölgeyi işaret etmektedir. Benzer bir değişikliğin, Amerikan toplumunda, öfke söyleminde meydana geldiğini gösteren bir araştırmaya göre, öfke; tarihte belirli bir noktaya gelmeden önce hiç sorun olarak görülmemiştir. Hatta öfkenin, davranışlarla dışa vurulmasının gayet doğal karşılandığı belirtilmiştir. Araştırmaya göre, öfke söyleminde kırılma noktası; onun aile kurumuna yerleşimi ile ilgili değişikliklerdir. Modern öncesi dönemde, aile ve iş yaşantısında sorunlu olarak görülmeyen öfke; modern toplum ilişkilerinde, aile kurumundan başlamak üzere kontrol edilmesi gereken bir duygu olarak tanımlanmaya başlamıştır. Araştırma; 20. yüzyıla gelindiğinde, Amerikan toplumunda, öfke kontrolünün adeta bir saplantı haline geldiğini ortaya koymaktadır (Stearns ve Stearns, 1989). Hoffman (2009, s. 29) ise Amerika'da ebeveynliğin dönüşümünü anlamaya yönelik yaptığı nitel araştırmasında; ebeveyn olmanın, çocukla yakın ilişki içerisinde bulunma olarak anlamlandırılmaktan öte, çocuğu üreten bir kurum olmaya yöneldiğine dikkat çekmektedir. Araştırma verileri, Amerika'da en popüler 20 ebeveyn dergisi (bu dergiler iyi ebeveyn olma

konusunda tavsiye veren dergilerdir) incelenerek oluşturulmuştur. Bulgular; ebeveyn-çocuk ilişkisinin; ebeveynin duygusal koç ve terapist davranışları sergilediği bir dönüşüme girdiğini işaret etmektedir.

Duygulanım; Zink tarafından (2019, s. 289) hem kolektivizasyon süreçlerinde ortaya çıkan hem de bireyleri birbirleriyle ilişkilendirerek topluluk oluşturan bir kavram olarak nitelendirilmektedir. Yazar, duygulanımı; duygusal olarak sohbet eden ve dinamik bir duygusal deneyimler alanı yaratan toplumsal bedenler arasında örtük çevirmenler olarak tanımlamaktadır. Bu tanım Ahmed'in (2017, s. 129-130), Avustralya örneğiyle, ulus inşası ve utanç arasında kurduğu ilişkiyi akla getirmektedir. Yazara göre, siyasi iktidar; Aborjinlere geçmişte verdiği zararı dile getirmektedir ve bu bir utanç beyanıdır. Ulusu temsil eden kişi tarafından beyan edilen utanç; tekil bedenlerden ayrılarak kolektifleşmekte ve ulusa bağlılığını sunan her birey, geçmişte yapılan bu hataya yönelik utanca dâhil olmaktadır. Utancı kabullenme; geçmişle yüzleşme ve yapılan hataları kabullenmedir. Bu kabullenme ise yenilenen ve kendiyle barışmış bir ulusun; diğer bir deyişle duygulanımsal bir topluluğun inşasına olanak sağlamaktadır. Utanç, bu örnekte, uzun süreli duygulanım pratiklerini beraberinde getirecektir; ancak Wetherell'in belirttiği gibi (2012, s. 12) tüm duygulanım pratikleri aynı süreye sahip değildir. Bazı duygulanım pratikleri bir döngü olarak tanımlanabilir. Bunlar oldukça uzun zamana yayılan ve tekrarlanan duygulanım etkinlikler döngüsü olarak var olabilir ve yüzyıllarca sürebilirler. Söz gelimi ulus inşasına yönelik ön plana çıkarılan duygulanımlar; uzun süreli ve tekrarlanan pratiklerin (anma törenleri ya da milli bayram kutlamaları gibi) üretilmesine olanak sağlar.

Stewart ise (2013, s. 2-4; 67-68) sıradan duygulanımlardan söz etmektedir. Sıradan duygulanımlar, yazara göre; özel hayatın şekillendirdiği deneyimler gibi görünen ama aslında kamusal hislerdir. Gündelik hayat ve ilişkiler içerisinde dinamik bir tezahür olarak sürekli ortaya çıkan ve kaybolan sıradan duygulanımlar; her türlü etkileme ve etkilenme yetisidir. Başboş bırakıldıkları takdirde kuvvetlerin sapabileceği güzergâhlar olarak düşünülebilirler. Anlamaları; yoğunluklarının yanı sıra, mümkün kıldıkları düşünce ve hislerde gizlidir. Sıradan duygulanımlar, bireye sirayet eder; kimlik ve bilme biçimleri ile ilişki içerisinde. Dolayısıyla duygulanımsal özne, yazar tarafından, güzergâhlar ve devrimlerden oluşmuş bir yığın olarak tanımlanmaktadır. Toplumsal aktör anlatısının içine yerleştirilen bu yığın; bireyden, gerçek benliklerinin karmaşıklığını irade gücü ve pozitif düşünce

yardımıyla rayına sokmasını talep etmektedir. Stewart'ın duygulanımsal özne tanımı; Berlant'ın (2008, s. 34; 55; 204) Amerika'da kadın kültürünün mahremiyet anlatısı üzerine yaptığı incelemeyi hatırlatmaktadır. Kadınlara yönelik üretilen metinleri inceleyen yazar, bu metinlerin; etkili ev pedagojisi, ahlaki praksis ve katıksız barışın tabloları aracılığıyla tüketicilerine en nihayetinde topluma uyumlanabilecekleri bir anlatı zemini sunduğunu iddia etmektedir. Psikoterapi, bu anlatı zemininde öne çıkan unsurdur; duyguları yönetmenin önemi vurgulanır. Öte yandan mutsuz kadınların ara sıra bu konuda duraksayabileceğinin altı çizilir ve bu tür bir arzu yetkilendirilir. Böyle durumlarda kadının kendi kendine konuşma tedavisi uygulaması pedagojik bir uzmanlık havası ile sunulur ve kadının içinde bulunduğu geleneksellik deneyimi kesintiye uğratılarak dinlendirilir. Bu bir uzlaşma gibi görünür ancak bu anlatı zemini; özgürlük aşkının tekrar ileriye bakmayı sağlamasına benzer şekilde, en daralmış ve çelişkili mahremiyet koşullarını retorik olarak gerçekleştiren “duygusal gerçekçiliğin” çelişkilerini neredeyse kaçınılmaz olarak gizler. Bu anlatı, yazara göre, 19. yüzyılın sonundan itibaren kadını; duygusal farkındalık, karşılıklılık ve kendine hâkim olmanın vurgulandığı mahrem dünyada; çatışmasız bir duygulanımsal öznellik olarak kurgulamaktadır.

Duygulanım; birey dünyayla temas halinde olduğu sürece tezahür eden bir deneyimdir. Dünyayla temas halinde olmanın ise Stewart'ın vurguladığı üzere (2013, s. 17) bir politikası vardır. Bu noktada duygulanım politikasından söz etmek de mümkün hale gelir. Duygulanım politikası; duygulanımın kolektif olduğu ön kabulünden yola çıkarak ortaya koyabileceğimiz bir kavramsal araçtır. Duygulanım kolektiftir çünkü ayrılmış güçlere uyumlanır; duygulanımın kendisi topluma uyumlanma gücüdür (Manning, 2012, s. 28). Bu noktada; duygulanımın bireyin içinde olduğundan ziyade bireyin duygulanımlar dünyasında yaşadığını (Massumi, 2019, s. 136) düşünmek olanaklı hale gelmektedir.

1.3. Duygulanım Politikası

“Yuva yüreğinizin attığı yerdir. Kapıyı arkanızdan çarpıp içeri girebilirsiniz. İçinde yaşanılacak; büyük, güzel, beş duyuya hitap eden bir metanın, eski taşların ve değerli metallerin dokusunda döşenmiş bir banyonun, bir renkli dekor ütopyasının hayalini kurarız. Ama evde olmanın sineztezisi her zaman çoktan kamunun hâkim rüzgârlarının-

özeleştirme, akıllı birikim, aile değerleri ya da bir tür kimlik veya yaşam tarzı falan gibi bir şey çevrimlerinde yüzergezer haldedir.

Amerikan rüyası natürmort formunu alır: Çekirdek aile garaj yolundaki cipin yanında dikilmiştir; başlar havada, ellerde hisse senedi portföyleri, her şey sigortalı, taksitler tıkır tıkır zamanında ödenmekte, ön bahçeler budanmış ve bakımlı, yağsız diyet yiyecekler kemerlere sıkıştırılmış, mahalle devriyeleri görev başında...”
(Stewart, 2013, s. 59-60).

Yukarda alıntılanan kısa metnin, yuvayı; duygusal bir senaryo (Ahmed, 2017, s. 23) olarak sunduğu düşünülebilir. Ancak metne dikkatli baktığımızda yuvanın; yalnızca duyguları değil duyuları da harekete geçirdiğini fark ederiz. Metin bize bir yuva görünümü tasvir etmektedir; bu görünüm tüm unsurların titizlikle seçildiği bir sahne olarak belirlemektedir. Yuva; aktörler, kostümler ve dekorla somut bir imgeye dönüşür. İmge; bedenlerin, objelerin, duyuların ve duyguların birbirleriyle etkileşim halinde olduğu bir bütünlüktür. Aslında yuva, kurumsal yaşama içkin bir bağlanma biçimi; bir duygulanımdır. Yuvayı oluşturan unsurların her biri; aktörlerin eylem ve eylemsizliği de dâhil olmak üzere, mikro veya makro düzeyde kurumsal politikalarla etkileşim içerisinde. Onlar, yazarın deyimiyle, kamusal yaşamın sularında yüzmektedir. Bu noktada duygulanımın kendisi politik olduğunu düşünebiliriz ve duygulanımı var ettiği *bilinen* tüm unsurlar kurumsal politikaların maddileşmiş biçimleri olarak kabul edilebilir. Bu unsurlar nitelik ve/veya nicelik bakımından çeşitli biçimlerde bir araya geldiğinde; Deleuze ve Guattari’nin deyimiyle (1993, s. 20-21) bir ilişkisel alan meydana gelir. Yazarlara göre, mikro ve makro politika; sınıfları, cinsiyetleri, kişileri ve duyguları aynı biçimde göz önünde bulundurmadığı için iki tür ilişkisel alan vardır. Bunlardan biri; belirlenmiş öğeleri veya bütünü (sosyal sınıflar, kadınlar, erkekler, şu veya bu kimse) sahneye koyan çiftler arasındaki özlü ilişkilerdir. İkincisi ise belirlenemeyen ilişkilerdir. Bu tür ilişkiler; kendilerinin dışındaki kişilerden, cinsiyetlerden, sınıflardan kaçıp kurtulan akımları içermektedir. Bu iki tür ilişkisel alan, bireye; duygulanım, olay ve yenilik üretmede sınırsız bir potansiyel sunmaktadır. Öte yandan belirlenmiş sınırlar içerisinde kalmayı, belirlenemeyen bir alana yuvarlanmaya tercih etmek (Massumi, 2019, s. 149) toplumsal uyumlanma adını verdiğimiz şeydir.

Duygulanım politikası; verili bir duygunun kendisine değil; uyumlanma sürecine odaklanan bir kavramsal araçtır. Politika burada bir tür güdüleme sanatıdır; belirli göstergeler ve tetikleyiciler vasıtasıyla, bireyler duygulanım bölgelerine güdülenirler. Güdülenme; bireyin kendi rızası ile katılım gösterdiği bir uyum sürecidir. En basit haliyle duygulanım modülasyonu olarak da tanımlanabilen duygulanım politikasına tabi olan bireylerin; davranışlarının önceden kestirilmesi mümkün değildir (Massumi, 2019, s. 70). Bu anlamda, duygulanım politikası, bireye sınırsız bir potansiyel sunar; ancak birey, toplumsal kabulü göz önünde bulundurduğu zaman, sınır çizgileri ortaya çıkar. Duygulanım politikası; birilerinin bir hedefe yönelik oturup hesap yaptığı, belirli bir strateji geliştirdiği ve zorunlu hale getirdiği bir izlek olarak düşünülmemelidir. Politika kavramı; kimi durumlarda böyle bir anlama sahiptir. Söz gelimi eğitim politikası; belirli bir hedef doğrultusunda oluşturulan ve yasal dayanağı olan bir izlektir. Dolayısıyla, bir ülkede eğitim politikası, bireyi belirli bir süre ulusal eğitime katılmaya zorlayabilir ve katılmayanlara hukuki yaptırım uygulayabilir. Ancak duygulanım politikası ile kastedilen, eğitim politikası örneğine benzer bir dayatmayı ve bu tür bir itaati ifade etmemektedir; duygulanım kavramının merkezinde birey rızası bulunmaktadır. Bu nedenle duygulanım politikası; bir yandan rasyonel tercihler açısından bireyin özgür bırakıldığını ima eden, öte yandan uyumlanmaya tabi olmanın bireyin kurumsal ilişkileri açısından elzem olduğunu vurgulayan bir izlektir.

Duygulanım politikasının; kolektif yaşamı şekillendiren tüm politik unsurlara ve bu unsurların içkin olduğu iktidar ilişkilerine eklemlendiği düşünülmektedir. Bu eklemlenme biçimi, neden-sonuç ilişkisi olarak değil; döngüsel bir iç içe girme olarak anlaşılmalıdır. Dolayısıyla duygulanım politikasını sorgulamak, bizi, Stewart'ın (2013, s. 49) vurguladığı üzere; çok sayıda girift ayrıntılarla kurulmuş güzergâhlara sürükleyecektir. Duygulanım politikasına odaklanmak; bireyin gerçekte ne hissettiğini değil; bu güzergâhlarda tarihsel olarak ne tür duygulanımsal öznelliklerin üretildiğini anlamaya çalışmaktır. Bu öznellikler bireysel yaşam projeleri gibi sunulmasına rağmen kolektiftir; duygulanım hiçbir zaman tek bir bedende ve yalnızca bir kez konumlanmaz. Bireysel duyguları değil çeşitli eğilimleri gruplandırarak yol alır. Bu eğilimler ise; bireyin içinde, birey tarafından ve birey için dönüştürülen kolektif güçlerle çakışır (Manning, 2012, s. 29).

Belirli bir duygudan, söz gelimi yas duygusundan yola çıktığımızda; yasın, bireysel bir deneyim olduğunu iddia edebiliriz. Ancak yas tutan ya da yası tutulan özne olabilme pratiklerinin kamusal yaşamda kimler için mümkün olduğunu sorguladığımızda; yas politikasının varlığından ve bu politikayı yapılandıran farklı dinamiklerden söz etmek mümkün hale gelir. Yaşamını yitiren tüm insanların kayıp olarak nitelendirilmediğini fark ettiğimizde yas politikasını yapılandıran bu dinamiklerin izini sürebiliriz. Kayıp olarak nitelendirilmenin ön koşulu; yaşayan bir insanın öldüğünün kabul edilmesidir. Ne var ki gerçekte yaşamak ve bir yaşam olarak kabul edilmek farklı şeylerdir. Kayıp olarak nitelendirilmeyenler, yaşam olarak kabul edilmeyenlerdir; bu insanlar ölüm ve yaşam dışına; belirsiz bir yere konumlandırıldıkları için kamusal yas kapsamına da girmezler. Onlar; insan dışı bir kategoride değerlendirilirler. Yası tutulabilenler, yani yaşam olarak kabul edilenler ise insanlaştırılır ve yaşamları derli toplu bir hikâye olarak sunulur. Ölüm ilanlarına baktığımızda yası tutulabilen insanların genellikle; belirli mesleklerle uğraşan, belirli etnik ve/veya dinsel kimliklere sahip, medeni durum ve cinsiyet kategorileri açısından toplum normlarına uygun bireyler olduklarını fark ederiz. Bir dilencinin veya seks işçisinin kamusal alanda yasının tutulduğuna pek şahit olmayız. Bu kimseler hiç yaşamamıştır; yaşam yoksa ölümden ve yastan söz etmek mümkün değildir (Butler, 2005, s. 45-47).

Danimarka'da yapılan bir araştırma yas politikasını yapılandıran dinamiklerden birinin ırkçılık olduğunu ileri sürmektedir. Araştırma; 2015 yılında Omar El-Hussein isimli bir Müslüman göçmenin bir film yönetmenini öldürmesi üzerine yaşanan olayların medyada sunumunu inceleyen nitel bir araştırmadır. Katil ve Danimarka medyasında kısa sürede terörist ilan edilen El-Hussein; aslında 2007 yılında Hz. Muhammed'i köpek olarak tasvir eden İsveçli sanatçıyı öldürmek istemiş ancak yanlışlıkla, olayla bağlantısız bir film yönetmenini, bir toplum merkezinde vurarak öldürmüştür. Kaçmaya çalışırken bir Yahudi sinagoguna sığınmak isteyen El-Hussein; güvenlik görevlisi içeri almayınca, onu da vurarak öldürmüştür. Toplam 2 kişiyi öldüren ve 4 polisi yaralayan katil, Danimarka güvenlik güçleri tarafından kısa süre içinde yakalanmış ve öldürülmüştür. Ancak öldürüldükten kısa süre sonra El-Hussein'in mezarına gizlice bırakılan çiçekler; medyada tartışma konusu olmuştur. Araştırmayı yapan Nebeling ve Bissenbakker (2019); analizleri sonucunda, El-Hussein'in yasını tutmanın ahlaki görülmediğini tespit etmiştir. Mezarına bırakılan çiçekler ise halk ve siyasetçiler tarafından yas

pratiği olarak değil; işlediği cinayetlerin desteklenmesi olarak yorumlanmıştır. Araştırma bulgularına göre, seküler beyazın yasını tutmak; insanlık göstergesi, Orta doğulu Müslüman'ın yasını tutmak ise; terör ve insanlık dışı bir eylem olarak kabul edilmektedir. Yazarlar; kimin yasının tutulabileceğine dair kararı seküler beyaz Avrupalının verdiğini vurgulamaktadır. Bu araştırma, kamusal yasın uluslararası ilişkiler politikalarıyla çakışan niteliğine dikkat çekerken; bu politikanın kabul edilmemesinin; yani yas tutma konusunda ısrarcı olmanın, azınlık olarak tanımlanan duygulanım toplulukları ürettiğini ve bu toplulukların aynı zamanda politik bir topluluk olduğuna dikkat çekmektedir.

Yas tutma konusunda ısrarcı olmanın aksine, yas tutmayı kabul etmemek de bireyin kendi tercihidir. Duygulanım politikası; rıza üzerine kuruludur ve birey rıza göstermezse bu alanın dışına çıkabilir. Ancak birey, tanımlı alanın dışına çıktığında, toplumsal kabul eşiklerinin de dışına çıkmış olacaktır ve bu durumda toplumsal uyumlanma süreci kesintiye uğrar. Erzurum Spor takım kaptanı Aykut Demir'in 2022 Şubat ayında yaşadıklarının bu iddiayı desteklediği kabul edilebilir. Rusya'nın Ukrayna işgali devam ederken, ölen insanların acısını paylaştıklarını göstermek için tüm Erzurum Spor oyuncularını; 27 Şubat günü Ankara Gücü ile yaptıkları maçta "savaşa hayır" yazılı tişört giymişti. Ancak aynı takımın oyuncularından olan Aykut Demir; bu tişörtü giymek istemedi. Bu olay, kısa sürede tartışma konusu oldu ve Aykut; sosyal medyada ciddi tepkilerle karşılaşmanın yanı sıra spor dünyasında da protesto edildi (<https://www.hurriyet.com.tr/>). Olay sonrası açıklama yapan Aykut; Ortadoğu'da öldürülen insanların umursanmaması; fakat Avrupa söz konusu olduğunda tepki gösterilmesi nedeniyle böyle davranmayı seçtiğini belirtmiştir (<https://www.ensonhaber.com>). Savaşa hayır yazılı tişört giymenin yas politikası ile ilişkisi gözden kaçırılabilir. Ancak bu mesaj; Ukrayna'nın Rusya tarafından işgal edilmesine yani sürmekte olan bir savaşa verilmiş bir tepkidir. Savaş mağduru olarak kabul edilenler ise yaşam olarak nitelendirilenlerdir. Dolayısıyla Aykut Demir'in bu mesajı reddetmesi; savaş destekçisi olmasından ziyade, Orta Doğuluyu yaşam olarak kabul etmeyen Avrupalıyı yaşam olarak kabul etmemektir. Başka bir deyişle; Ukrayna halkından savaşta ölenleri kayıp olarak nitelendirmeyeceğini belirtmektir.

Duygulanım politikası; toplumsal uyumlanmaya yönelik bireyin yerleşebileceği belirli duygulanım bölgeleri sunar. Bu belirlenmiş bölgelere yerleşme konusunda; birey, özgür bırakılmıştır. Sınırların dışına çıkmak veya

duygulanım yatırımı yapmak; bireyin kendi tercihidir. Sözelimi Amerika'da 11 Eylül saldırısını gündelik yaşam ve duygulanım aracılığıyla anlamaya çalışan bir araştırmaya göre; duygulanım yatırımı, özellikle dış politika söyleminin önemli bir bileşenidir. Dış politikanın başarılı olabilmesi; kısmen hedef kitlesini bu tür bir yatırım yapmaya ikna etmesine bağlıdır. Saldırı sonrası Bush yönetimi; Amerika'nın istisnai düzeyde güvenli olduğuna dair mitler ve vatandaşların ne hissettiğini vurgulayan bir anlatı üzerine dış politika söylemini yeniden inşa etmiş ve dış politikada sorunların neler olduğuna dair kolektif bir anlayış oluşturarak bunu iç politikada da sürdürebilmiştir. Yazarlara göre, 11 Eylül saldırısının; bir dış saldırı olarak gösterilmesi, gündelik yaşamdan ani bir kopma ve şok anı olarak tanımlanması, anlaşılabilir olduğunun vurgulanması ve yaşam tarzına saldırı olarak işaret edilmesi; hedef kitlenin duygulanım deneyimini şekillendiren söylemi oluşturmaktadır. Güvenliğe ilişkin mitleri yıkan bu ani olay; Amerikan vatandaşlarını, güvenlik kaygıları doğrultusunda duygulanım yatırımı yapmaya yönlendirmiştir. Ayrıca hükümetin sürekli vatandaşların nasıl hissettiğine dair yaptığı açıklamalar; diğer bir deyişle duyguların adlandırılması, iç güvenlik kaygıları üzerine inşa edilmiş bir dış politika söylemini etkin kılmıştır. Amerikan vatandaşlarına, yaşadıkları deneyim sürekli anlatılmış ve bu deneyimin, öfke duygusu aracılığıyla anlaşılabilir olduğu vurgulanmıştır. Saldırının gündelik yaşamda neden olduğu uyuşma, karmaşa ve ani kopma; söyleme; üzüntü, öfke, vatanseverlik, acı ve sevgi olarak tercüme edilmiştir (Holand ve Solomon, 2014, s. 268-273).

Devlet vatandaşlığı; duygulanım politikasının bireyi duygulanım yatırımına davet ettiği bir toplumsal uyumlanma modeli olarak kabul edilebilir. Berlant (1999) bu durumu milli duygusallık adını verdiği kavram üzerinden tartışmaktadır. Yazar; bir ulusun, duygulanımsal tanımlama yoluyla inşa edilebildiği görüşünü savunmaktadır. Yazar, duygulanım politikası kavramını açıkça kullanmasa da; Amerikan vatandaşlığının tarihsel değişim gösteren duygulanımsal öznellikler olarak kurulduğuna dikkat çekmektedir. Holand ise (2006, s. 166-169) ölü devlet adını verdiği analizinde; anayurt (*motherland*) ve atayurt (*fatherland*) kavramlarının duygulanım yatırımı olarak ulus vatandaşlığı söyleminde anlamaya çalışmaktadır. Yazara göre, ölü devlet; biyo iktidar devletidir. Biyo iktidarın eski tip egemenlikten farkı ise; devletin, sermayeye tabi hale gelmesidir. Egemen devlet, üst kodlama yoluyla yukarıdan düzen dayatan bir aşkınlık mahalli iken; çağdaş dünyada biyo-

iktidar, sosyal süreçleri sermayenin hizmetinde yeniden kodlama yoluyla organize etmektedir. Yazara göre; bu durum, iktidarın ölümle kurduğu ilişkiyi de değiştirmiştir. Egemenlik; düzeni sağlamak için ölüm ve terörü kullanarak artı değeri kullanmıştır. Biyo-iktidar ise; yeniden yatırım yapmak, birikimi sürdürmek ve sermaye tarafından el konulan artı değer üretimini maksimize etmek için ilke olarak ölümü bastırmaktadır. Ama bastırılmış ölüm aslında geri döner ve yazarın ölü devlet adını verdiği bir biyo-iktidar rejimine yol açar. Yazar, bu noktada, yurtiçi ve ekonomik alanlarda yankılanan kapitalin ve psişik yatırımların belirli akışlarının; ölü devlet siyasetinde, başka bir yankılanma alanını nasıl bulduğu sorusunu sorar. Bu sorunun cevabı ise; arzu yatırımı üzerinden açıklanır. Arzu yatırımı; ulus devletin, aidiyeti güçlendirmek için vatandaşın iktidarı hissetmesi üzerine yaptığı yatırımdır. Anayurt ve Atayurt ise ulus devletlere yapılan duygulanım yatırımının çift yönü olarak düşünülmektedir. Bu yatırım; içerme/dışlama, olumlu/olumsuz, kesin/savunmacı, yapıcı/yıkıcı ve içkin/aşkın gibi kategorilerle uçlarda işaretlenmiş bir süreklilik üzerinde işlemektedir. Yazara göre neoliberal devletin vatandaşıyla kurduğu toplumsal ilişki; üretim, yeniden üretim ve anti üretim olmak üzere üç alana yayılmıştır. Yeniden üretim ve üretim alanındaki ilişkiler yaşam koşulları nedeniyle zarar görmüştür. Neoliberal ekonomi politikaları, çekirdek aileyi zorlayan koşullar üretmiştir; insanlar zorlayıcı koşullar altında birden fazla işte çalışmakta ve ağır vergi yükü altında ezilmektedir. Ayrıca neoliberal piyasanın güvencesiz ve belirsiz koşulları, küresel rekabet ve azalan ücretler nedeniyle; vatandaşların devlet tarafından korunup kollandıkları hissi azalmaktadır. Annenin besleyiciliği ve babanın koruyuculuğu üzerine kurulu duygulanımsal vatandaşlık bu noktada aşınır; anayurt ve atayurt, bireyin yatırım yapmak isteyeceği duygulanımlar olmaktan uzaklaşır. Neoliberal devlet, duygulanımsal vatandaşlığı, anti üretim alanında tazeler; bu, savaş halidir. Savaş aracılığıyla, travma ve korkuya yatırım yapan ölü devlet, vatandaşlarıyla kurduğu ilişkiyi; yeniden anayurt ve atayurt duygulanımı üzerine inşa eder. Çünkü savaş halinde, evlatlar; babanın koruyuculuğuna belki de o güne kadar hiç duymadıkları ihtiyacı duyacak ve anne şefkatiyle sunulan tüm besin kaynaklarını gönüllü bir şekilde feda edecektir.

Anderson (2010, s. 164; 183) duygulanımın, iktidar tarzlarındaki ortaya çıkışları, değişiklikleri ve kaymaları anlamaya yönelik önemli bir araç olabileceğini vurgulamaktadır. Yazarın da belirttiği gibi, mesele; duygulanım ve iktidarı ayrı ayrı ele almak, duygulanımı iktidarın nesnesi ya da gizli ideolojik işleyişinin ikincil bir

etkisi olarak düşünmek değildir. Böyle bir bakış açısı; duygulanımın sürekli oluşum halinde ve öngörülemeyen yenilikleri üretme kapasitesine sahip olduğunu gözden kaçırmaya neden olacaktır. Dolayısıyla duygulanımın iktidara içkin olduğu ve bu içkinliğin; bedensel ve duygusal kapasitelerde görünürlüğü tartışılmalıdır. Bu noktada, duygulanım politikasını anlama çabası; bireyin bu görünümlere yönelimlerini anlama çabası olarak düşünülmelidir. Sözgelimi Fahs (2015, s. 192) yaptığı nitel araştırma sonucunda kadınlarda şişmanlık korkusunun yaygın olduğunu saptamıştır. Bulgular, bu korkunun; ırk, yaş ve engellilik gibi kimlik dinamikleriyle ilişkili olduğunu göstermektedir. Şişmanlığın siyah bedene kodlanmış olduğu ve bu tür bir bedeni hayal etmenin bile kadınlarda iğrenme duygusu uyandırdığı da; araştırmanın çarpıcı bulguları arasındadır. Ahmed ise (2017, s. 124-126); bedenlerin iğrenme nesnelere dönüşmesinin, iktidar ilişkilerindeki önemini işaret etmektedir. Yazara göre, iğrenme; sınır nesnesi ya da fetiş nesnesi olarak tanımlanabilen bir nesne yaratmaktadır. Ona fetiş özelliği veren ise; uzaklaşmadır. Öte yandan, olayı iğrenç ilan eden özne; iğrenme durumunu paylaşarak ortak bir nefret ya da öfke oluşturabilir. Yazar; Amerika’da 11 Eylül saldırısı görüntülerinin iğrenç olarak tanımlanma sıklığını sorgulayarak, bu tanımlamanın alt metninde; aslında Orta Doğulu bedenlerden iğrenmenin gömülü olabileceğini iddia etmektedir. İğrenme; uluslararası alandaki eşitsizliğin, ayrımcı politikaların ve kültürel klişelerin bir tezahürü olarak okunabilir. Çin’de ev hizmetlerinde çalışan göçmen işçiler ve işverenleri arasındaki ilişkiyi sorgulayan bir araştırma da iğrenme duygusuna ilişkin benzer bulgular tespit etmiştir. Araştırmaya göre, işverenlerin işçilerden iğrenmesi; kendini daha üstün, göçmeni daha aşağıda konumlandıran kültürel birikimle ilişkilidir. Ayrıca araştırma bulguları, kültürel kökleri olan iğrenmenin; işverenin iktidarını güçlendirmeye yönelik yaptırımlarla güncellenmekte olduğunu ortaya koymaktadır. Sözü edilen yaptırımların işçi bedenini disiplin altına alma ve düzenlemeye yönelik uygulamalar olduğu belirtilmektedir (Shi, 2017, s. 478).

Geleneksel iktidar biçimleriyle karşılaştırıldığında, modern iktidarın kurumsal olarak daha sınırlı olduğu doğrudur; ancak disipline edici etkilerinin, öznelliğimizin yapısında daha derin ve organik olarak kökleştiğini savunabiliriz. Kapitalizm her şeyi kişiselleştirerek; kimliğimizin, mizacımızın, arzularımızın ve temel benlik duygumuzun bir parçası haline gelmektedir (Konings, 2015, s. 28). Kitle kültürü bireyciliği vurgulasa da; bu yolla kolektif öykünme modelleri ortaya

çıkarmakta ve savunduğu görüşün bir ütopya olduğunu göstermektedir (Horkheimer, 1998, s. 166). Dolayısıyla duygulanım politikasının; kapitalizm ve kitle kültürüyle ilişki içerisinde olduğunu iddia edebiliriz. Ancak sözü edilen birliktelik; kapitalizmin özne, kitle kültürü ve ona içkin bir duygulanım politikasının nesne olarak kabul edildiği türden bir birliktelik değildir. Yani duygulanım politikası; kapitalizmin ürettiği bir şey olarak düşünülmemektedir. Burada kastedilen birliktelik; birlikte dönüşüm olarak anlaşılmalıdır. Yani kapitalizmin dönüşümünün duygulanım yatırımlarındaki dönüşümle el ele yürüyebileceğini kabul edebiliriz. Duygulanımın tüketim kültürü ile ilişkili bir dönüşüm içerisinde olduğunu gösteren araştırmalar; bu iddiayı destekleyen veriler sunmaktadır. Engdahl yaptığı araştırmada (2018, s. 83; 112); çağdaş toplumda bireysel acıya odaklanan tüketim kültürünün, acı çeken insanlara; her şeyin satılabileceği bir piyasa ile el ele yürüdüğünü vurgulamaktadır. Satın alınan ve tüketilen her şey; bireyin eksikliklerini kapatmasına ve daha iyi hissetmesine yöneliktir. Yazara göre aşk da bu anlayıştan nasibini almıştır. Bir meta olarak aşk; öğretilen ve satın alınabilen bir bilgi türü haline gelmiştir. Aşk bir paket olarak sunulmaktadır; ön belirlemede aşk özneleri nesnelleştirilir ve ideal aşk olarak teslim edilmeye hazır hale gelir.

Ekonomi ve tüketim kültürünün; belirli bir duygusal öz dönüşüm ve duygusal deneyime olanak sağlayan repertuarların, uygulamaların ve ritüellerin sosyal ve kültürel altyapısını sağladığını iddia eden Shachak ise (2018, s. 166-167) çeşitli duygusal metalar aracılığıyla bireyin duygusal yapısını şekillendirmeyi teklif eden piyasaya dikkat çekmektedir. Terapi, duygu yönetimi atölyeleri, koçluk seansları ve kişisel gelişim kitapları gibi pek çok duygusal meta; depresyonu azaltmak, stresi, öfkeyi veya kaygıyı azaltmak, özsaygıyı, memnuniyeti, esnekliği veya esenliği teşvik etmek veya bir çiftin yakınlığını artırmak gibi tekliflerde bulunmaktadır. Yazara göre, bu görüngüler; duyguların ve benliğin psikolojik modellerinin (yeniden) üretildiği, yayıldığı ve uygulandığı/tüketildiği kurumsal ortamlarda ve ekonomik mekanizmalarda değişiklikleri vurgulamaktadır. Ortaya çıkan benlik modelinde; duygular, iki yönlü bir role sahiptir. Birincisi; duygusal ödüller; bir değer standardı ve sosyal ilişkilerin ve faaliyetlerin ölçüleceği ve değerlendirileceği kıstas haline gelir ve böylece sağladıkları gerçek veya olası deneyimlere ve kişinin özgünlük duygusuna katkılarına göre kişisel seçimleri teşvik eder. İkincisi ise duyguların ifade edilmesinin; kişinin kendi çıkarına göre stratejik

olarak yönetildiği çeşitli sosyal alanlarda ilişkilerin inşasına yönelik temel kaynaklar olarak kabul edilebileceğidir. Bu etik çerçevede özerk duygusal benlik ortaya çıkar; doğru-yanlış, iyi-kötü gibi kriterler askıya alınır ve kişisel duygusal hesaplamalar önem kazanır.

Ilouz (2019, s. 134-135; 273-279) kapitalizmin görsel kapitalizme (scopic capitalism) dönüştüğünü ve beden, benlik ve ilişki kurma biçimlerindeki dönüşümü kapitalizmin dönüşümüyle birlikte düşünmemiz gerektiğini savunmaktadır. Görsel kapitalizm, yazar tarafından; bedenin ve cinselliğin gösteri olarak sunulması ve farklı pazarlarda dolaşan imgelere dönüştürülmesi yoluyla müthiş bir ekonomik değer yaratan bir kapitalizm biçimi olarak tanımlanmaktadır. Görünüş; görsel kapitalizmde, para ve cinsellik ağları boyunca dolaşan bir öz yatırım biçimidir. Beden, tüketim nesneleri tarafından şekillendirilen bir tüketim alanı haline gelir; ama beden aynı zamanda çeşitli görsel endüstrilerde satılmak üzere bir imaj, yani emeğin üretken bir alanıdır. Bu tüketici ve cinsel zincirde; ekonomi ve cinsellik sorunsuz bir şekilde birbirini meydana getirir. Cinsellik kesintisiz bir para dolaşım noktasıdır; cinsel bedende ve cinsel mübadelede kesişen farklı pazarların çapraz geçişli bir ağı mümkün olur. Bu kesişim, ekonomik ve cinsel pazarlarda bakış tarafından tüketilmeye mahkûm olan cinsel bedenlerin imgelerinin değerlendirilmesi yoluyla değer yaratıldığı küçük pazarlar üretir. Bu ise ekonomik ve cinsel alanlara yayılmanın yanı sıra bu alanları aşan “esneklik” adı verilen romantik ve cinsel bir benlik duygusunun ya da duygu yapısının üretimini mümkün kılar. Ekonomi piyasasında rekabet eden aktörler gibi cinsel aktörler de rekabet ederler. Dolayısıyla ekonomik rekabete benzer biçimde cinsel rekabette; rekabet gücü, güvensizlik ve belirsizlik aynı anda var olur. Bu koşullar altında cinsel aktörler; kendi değerlerini savunmak, kaygılarını hafifletmek, duygusal performanslarını artırmak ve geleceğe yatırım yapmak için teknikler geliştirirler. Bu yöndeki ihtiyaçları ise giderek genişleyen kendine yardım, psikoloji ve maneviyat pazarı tarafından sağlanır. Yakın ilişkilerin ekolojisi değişir; çeşitli reddedilme, incinme, hayal kırıklığı ve sevgisizlik biçimleri ortaya çıkar. Görsel kapitalizm; cinsel sermayeye sahip olan ve olmayanlar arasında yeni eşitsizlik ve belirsizlik biçimleri üretmekte ve özgürlük deneyimini kullanarak cinselleştirilen kadın kimliğiyle kadın tahakkümünü derinleştirmektedir. Öte yandan dolaşıma giren özgürlük anlatısı; özgürlüğün huzursuzluk yaratan bir deneyim olduğu

iddiasını tepkisel olarak ürettiği için feminizmi baltalayan bir düşünce yapısına olanak sağlamaktadır.

Duyguların; duygusal metalar (emotidities) aracılığıyla, benlik ve metalaştırma süreçlerinin kültürel ideallerinin kesiştiği noktada üretildiğine dikkat çeken Illouz (2018, s. 16-17); mutluluk, yakınlık, kendini gerçekleştirme ve zihinsel sağlık gibi kültürel ve ahlaki ideallerin bu süreçte aracılık ettiğine dikkat çekmektedir. Yazara göre duygusal metalar; mutluluk, yakınlık, kendini gerçekleştirme ve zihinsel sağlık gibi kültürel ve ahlaki ideallerin yoğun bir şekilde aracılık ettiği bir süreçten sonra ortaya çıkmaktadır. Pazar, kültür ve duygular üç katmanlı kültürel bir şablonda birbirlerine eklemlenirler. Bu katmanlar; duygusal özgünlük ve özgürleşme; yakınlık, dostluk, meslektaş dayanışması ve duygusal dışavurum ve zihinsel sağlığa elverişli duygusal öz-bilgi, öz kontrol ve kendini geliştirmedir. Böylece; duygusal deneyimler ve ruh halleri, ilişkisel duygular ve duygusal kendi kendine dönüşüm olmak üzere üç çeşit duygusal meta üretilir. Yazara göre duygusal deneyimler ve ruh halleri, ağırlıklı olarak boş zaman alanıyla ilgili çeşitli endüstriler tarafından sunulmaktadır. Bu tüketici ürünleri, kendilerini; hatıralar ve daha sonra anlatılacak hikâyeler, ruh halleri, duyumlar sağlayan deneyimler olarak sunarlar. Bu deneyimler ve ruh hali kültürü ise, Avrupa ve Amerika'da 19. yüzyılın ortalarından beri egemen olan; özgünlük ve duygusal özgürleşme idealine eklemlenmiştir.

Çağdaş toplumda ruh hali kültürünün giderek önem kazandığını söyleyebilir miyiz? Duygularımızı ifade edebilmemize yönelik yeni kavramların; sürekli üretildiğini, öznel bir deneyim olarak sunulduğunu, kimlik olarak nitelendirilebildiklerini (sözgelimi depresif kişilik) ve sosyal etkileşimi yeniden üretebilecek potansiyele sahip olduklarını düşünecek olursak bu soruya cevabımız evet olacaktır. Örneğin son yıllarda adını sıkça duyduğumuz tükenmişlik (*burn out*); Schmid'in (2019, s. 58-59) sorguladığı üzere, yalnızca modern bireyin duygusu mudur? Yazar, sorduğu soruya şöyle cevap verir: Eski çağlarda yaşayan insanlar da kendilerini açıklayamadıkları derin bir keder içinde hissetmişlerdir muhtemelen; fakat ellerinde bu duyguyu tanımlayacak bir kavram yoktur. Modern çağın tükenmişliği ise; bir hastalık olarak tanımlanmıştır; dolayısıyla insanın bu hastalığa yakalanma hakkı vardır. Tükenmişlik; belirlenmiş bir deneyim olarak, modern insana sunulmuştur. Deneyim bütün bir pakettir; duygular, davranışlar ve etkileşime ilişkin tüm yatınlıkları ve potansiyelleri içinde barındırır. Dolayısıyla

tükenmişlik deneyimi, tükenmiş birey olarak aynı zamanda duygulanımsal öznellik üretir. Tükenmiş birey, depresyon ve melankoli arasında konumlanmıştır ve genellikle bu hastalık, kulağa depresyondan daha pozitif gelmektedir. Ancak tükenmişlik deneyiminin; bireyin kendisini suçlayan bir katmanı olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Çünkü tükenmişlik, bir amaca yönelik bireyin tüm ruhsal enerjisini harcıyıp bitirmesidir ve bu amaç (iş veya aşk) ne olursa olsun bu kadar kendini tüketmiş olması bireyin kendi kabahatidir.

Son yıllarda daha önce adını duymadığımız majör ya da minör psikiyatrik sorunların ortaya çıktığı doğrudur. Rose'a göre (2001, s. 21- 31) travma sonrası şok bozukluğu, dikkat eksikliği, kaygı nedeniyle yaşanan bedensel bozukluklar, panik atak ve sosyal fobi bunların yalnızca birkaçıdır. Yazar; psikiyatrinin Kartezyen beden ve ruh ayrımını aşmasını, dolayısıyla insan ruhu ve bedeninin bütün olarak kabul edilmesini, yeni bir psikiyatri biliminin doğuşu olarak kabul eder. Çağdaş psikiyatri, yazara göre, biyo-psikiyatridir; dolayısıyla birey, nörolojik-kimyasal bir oluşum kabul edilmektedir. Zihinsel patoloji artık beynin bazı bölümlerinde oluşan ve düzeltilebilecek bir hatadır. Bu kabul ise psikiyatriye hizmet eden ilaç bilimin; canlının temel özelliklerini iyileştirilmesi gereken anormallikler olarak yeniden üretmesine olanak sağlamaktadır. Sözgelimi üzüntü; tedavi edilebilir depresyon, sosyal durumlardan hoşlanmama; tedavi edilmek üzere sosyal fobi halini almıştır. Bunlar; artık sosyal sağlık normu olarak devrededir. Dolayısıyla yazara göre sosyal ve hayati normlar tıbbi bilgiyle iç içe geçmiştir. Bu normlar; ulus devletlerin sağlık ve refah programlarında geliştirilmektedir. Sosyal ve hayati normlar 20. yüzyıldan itibaren bireyi; yatkınlıklar, biyo-psikiyatri ve kapitalizasyon aracılığıyla şekillendirmektedir. Yatkınlıklar; bireyin hangi hastalıklara yatkın olduğu konusunda hesaplanabilir riskler üreterek, belirsizliği yönetme normunu oluştururlar. Potansiyel hasta; yetenekli, sağduyulu ve aktif, doktorun bir müttefiki, bir proto-profesyonel olmak ve biyo-genetik benliklerini yönetme sorumluluğuna sahiptir. Çağdaş tıp; özgür ama sorumlu, girişimci, ihtiyatlı, geleceğe yönelik bir gözle seçim eylemleriyle hesaplayıcı bir şekilde yaşamın yürütülmesini teşvik eder. Kapitalizasyon; tedavinin sermayeleştirilmesi ve gerçeğin sermayeleştirilmesi süreçleriyle normlar üretir. İlaç firmaları; kadın yaşlanması ve üreme gibi çeşitli alanlarda yaşam normlarını yeniden üretir. Bilimin sermayeleştirilmesi ise fabrikalaşmasıdır. Bilim; gerçeğin laboratuvarında arandığı değil, üretildiği ve dönüştürüldüğü bir faaliyettir. Bu koşullarda sağlık; yeni etik değer olarak öne çıkar

ve anlaşılana göre hiçbir zaman yeterince sağlıklı olunamamaktadır. İnsan sağlığı kutsal bir mertebeye yükseltilmiştir; kurtuluşun (salvation), en azından batıda, insan bedeni olarak kabul edildiği bir anlayış hâkimdir. Bu atmosfer; yazar tarafından, umut ekonomisi olarak tanımlanmaktadır. Umut; sağlıklı olma umududur. Umut ekonomisi ise kıtlık algılarıyla büyümektedir. Halk sağlığı hizmetleri için finansman her zaman yetersiz görünmekte ve kurumlar sağlık temelinde ayrımcılık yapmaktadır. Hastalık finansal bir yük kabul edilmekte; dolayısıyla sağlık kaybı sürekli bir tehdit oluşturmaktadır. Kıtlık ekonomisinde, umut (tedaviler, zindelik, uzun ömür, üreme) bir dizi ekonomik ilişkiye içkin hale gelmiştir. Bu ilişkiler; şirketler tarafından pazar yaratılması, bilim insanlarının faaliyetleri, kitle iletişim araçlarının çalışmaları, fon yaratma ve benzerlerinde hastaların, potansiyel hastaların, destek gruplarının ve ailelerin eylemleri olarak düşünülmektedir.

Henüz çok şey bilinmemekle birlikte, insanların daha önce varsayıldığı kadar rasyonel olmadığı veya insan mantığının tümüyle rasyonel biçimde işlemediği fikri yaygınlaşmaktadır. Bu fikri savunduğumuzda, insanı; çevresiyle çok çeşitli, dinamik ve belirsiz şekillerde ilişki kuran bilişsel ve duygulanımsal süreçlerin karmaşık iç içe geçmesi yoluyla karar veren ve davranan benlikler olarak kabul edebiliriz (Maldonado, 2019, s. 27). Bu kabul; duygulanımın, Stewart'ın deyimiyle (2013, s. 49) “çok sayıda girift ayrıntılarla kurulmuş güzergâhlarla örülü” olduğu düşüncesine; yani duygulanım politikasının varlığından söz edebilmeye olanak sağlar. Duygulanım politikası; kültürel biçimlenmeler olarak tanımlayabileceğimiz bu güzergâhlarda gizlidir.

1.4. Öfke Ekonomisi

Anger Management orijinal adıyla 2003 yılında vizyona giren komedi filminin başında bir uçak sahnesi vardır. Bu sahnede, genç bir erkek yolcu, kadın uçuş görevlisinden kulaklık talebinde bulunur ve bunu oldukça nazik bir şekilde yapar. Uçuş görevlisi kulaklığı hemen getireceğini söylemesine rağmen yolcunun görebileceği biçimde arkadaşıyla sohbet edip şakalaşmaya devam eder. Yolcu bir kez daha talebini tekrarlar ancak sonuç alamaz; uçuş görevlisi arkadaşıyla sohbetine devam etmektedir. Kısa bir süre sonra uçuş görevlisi uçakta gezinmeye başlar ve yolcunun yanından geçer. Yolcu, kulaklık istediğini yeniden hatırlatmak istemektedir; koluna yavaşça dokunarak uçuş görevlisini durdurur ve isteğini yineler. Bu noktada uçuş görevlisinin gülen yüzü değişir ve sert bir bakışla yolcuyu sesini yükseltmemesi ve sakin olması konusunda uyarır. Yolcu, sesini

yükseltmediğini, yalnızca ricada bulunduğunu söylediğinde ise, uçuş görevlisi; sakin olma uyarısını tekrarlayarak, ülkenin zor günler geçirdiğini belirtir ve işbirliği yapmanın önemini vurgular. Vatanseverlikle kulaklık talebi arasında nasıl bir ilişki olduğunu anlayamadığını belirten yolcu, uçuş görevlisiyle konuşmaya devam ederken Afrika Amerikalı bir erkek yanlarına gelir. Sorun olup olmadığını soran bu erkek; yolcuyu sakin olması konusunda uyararak polis kimliğini gösterir. Yolcu, sakin olduğunu söylemeye çalışsa da; polis, ülkenin zor günler geçirdiğini vurgular ve yolcuyu farklı bir bölmede konuşmaya davet eder. Hangi konuda konuşacaklarını anlayamayan yolcu yalnızca kulaklık istediğini sesini yükseltmeden tekrarlarsa da polis sakin olun uyarısı yapmaya devam eder. Bunun üzerine yolcu “sizin derdiniz ne” (*what’s wrong with you people*) anlamına gelen bir cümle kurar. Bu cümle, olayın tırmandığı noktadır; çünkü cümlenin sonundaki kelime, İngilizcede çoğul bir insan grubunu ifade etmenin yanı sıra ırk anlamına da gelmektedir. Polis; yolcunun ırkçı bir tutum sergilediğini, herkesin duyabileceği biçimde vurgulayarak yeniden sakin olma uyarısında bulunur. Sesini o ana kadar hiç yükseltmeyen yolcu; sürekli maruz kaldığı bu uyarı karşısında sakin olduğunu bağırarak söyler. Bu esnada, diğer yolcuların panik ve korku içerisinde olayı izlediği fark edilir. Uçak sahnesi, yolcunun polis tarafından elektrikli şok tabancasıyla etkisiz hale getirilmesiyle son bulur. Bu olaydan sonra mahkemeye çıkarılan yolcu; uçuş görevlisine saldırmaktan dolayı öfke kontrol terapisine katılma cezasına çarptırılır.

Anger Management filminin yaklaşık iki dakikasını kaplayan uçak sahnesinde her ne kadar öfkeli davranışlar sergilemese de öfkeli özne olarak konumlandırılan *Dave Buzznik* karakteri; Stewart’ın (2013, s. 49) duyguların dolaşımını anlatmak için kullandığı güzergâh kavramını hatırlatmaktadır. Belirli bir duygunun dolaştığı güzergâhlar, yazara göre; girift ayrıntılarla örülmüş küçük toplumsal dünyalar türetirler. Güzergâhlarda dolaşım, duygunun kendisine dair türlü hikâyelerin anlatılmasıdır; bu hikâyelerde iktidar ilişkileriyle örülü özne konumları ortaya çıkar. Dolayısıyla sorgulanması gereken bireyin gerçekte ne hissettiği değil; hangi güzergâhlarda duygusal özne olarak konumlan(dırıl)dığıdır. Bu ise; bireye duygulanım yatırımı olarak sunulan toplumsal kabullerin sorgulanmasıyla mümkündür. Uçak sahnesi bizi öfkenin dolaştığı bir güzergaha götürür; girift ayrıntılarla örülü bu güzergahta, öfkeli öznelliğin üretilmesine şahit oluruz. Bu sahne; beyaz orta sınıf bir erkeğin, öfkenin dışa vurumu olarak

nitelendirilebilecek hiçbir davranışta bulunmamasına rağmen öfkeli özne olarak konumlandırıldığı iki farklı toplumsal ilişki sunar. Filmin vermeye çalıştığı mesaj, yoruma açık olsa da; bu iki ilişki biçimini, öfkeli özneleşmenin toplumsal kabullerine yönelik bir eleştiri olarak okumak mümkündür. Senarist; ten rengi farklılıklarının ve toplumsal cinsiyet dinamiklerinin otorite-tahakküm ilişkilerini yeniden üretebileceğine dikkat çekmek istemiş olabilir. Bu bakış açısıyla beyaz orta sınıf bir erkek; kadın bir uçuş görevlisiyle ve Afrika Amerikalı bir polisle kurduğu ilişkide otoriteyi elinde bulunduran öfkeli özne olarak konumlandırılmış olabilir. Öfke bize bu bakış açısıyla kendisine dair bir hikaye anlatmış olur; bu hikayede ortaya çıkan özne konumları öfkenin dolaşabileceği güzergahlara ilişkin toplumsal kabulleri sorgulamamıza neden olur.

Öte yandan öfkeye ilişkin anlatılabilecek hikayelerin ve bu hikayelerde ortaya çıkan özne konumlarının çok daha karmaşık dinamiklerle örülü olduğunu düşünebiliriz. Hava polisi ırkçı muamele, mahkemeye kolu sargılı gelen kadın uçuş görevlisi ise fiziksel şiddet mağduru olduğunu iddia etmektedir. Mağduriyet; bu bireylerin, haklı öfkenin özneleri olarak konumlanmalarına olanak sağlamaktadır. Aslında her ikisinin de çatık kaşları ve yüz ifadeleri incelendiğinde; asıl öfkeli öznelerin, uçuş görevlisi ve hava polisi olduğunu anlamak zor değildir. Ancak karşısındaki kişiye sürekli “sakin ol” (*calm down*) uyarısı yapan birinin, öfkeli olduğunu iddia etmek zordur; çünkü bu uyarı zaten yöneltildiği kişiyi öfkeli olarak konumlandırmaktadır. Bradshaw ise (2003) bunun tam tersini iddia eder; yazara göre, Amerikan kültüründe önemli bir yeri olan bu cümle; öfkenin pasif bir dışa vurumudur. Çünkü bu uyarı “çeneni kapat” anlamına gelmektedir ve bu yönüyle pasif agresif bir cümledir.

Herhangi bir davranışın, mimiğin ya da sözün bir duygunun dışa vurumu olarak anlamlandırılmasının toplumsal kabuller çerçevesinde örülü olduğunu kabul edebiliriz. Ancak bu kabulleri şekillendiren dinamikleri anlamak için derin bir kazı yapmak gerekebilir; aslında duygunun dolaşımının ve özne konumlarının belirli hikayeler içerisinde ortaya çıkışının girift olarak tanımlanması (Stewart, 2013, s. 49) bu yüzdendir. Duyguların dolaşımı; onlara ilişkin anlatılan hikayelerin içinde gizlidir. Bradshaw’ın sakın olma uyarısına ilişkin görüşünde haklı olup olmadığını ispatlamak zordur; ancak yazarın öfke ve sakinlik arasında kurulan anlamsal zıtlığa dikkat çekmesi kayda değerdir. Öfke, genellikle sakinliğin karşıtı bir duygu olarak

kabul edilmektedir; yani sakın olmadığı iddia edilen bir kişi öfkeli kabul edilebilir. Bu basit denkleme göre, uçak sahnesinde öfkeli özne; yolcudur.

Öfkeli öznelliğe atfedilen tehlike ise başka dinamiklerle örülü olabilir. Sözgelimi uçak sahnesinde sesini yükselttiği anda potansiyel tehlike kabul edilerek şok tabancasıyla etkisiz hale getirilen yolcunun durumu; Bradshaw’a göre (2003), 11 Eylül saldırısı sonrası Amerika’ya hâkim olan paranoya atmosferi ve bu atmosferle artan güvenlik kaygıları dikkate alınmadan anlaşılamaz. Aslında film; yazarın bu iddiasını güçlendiren öğeleri izleyiciye sunmaktadır. Uçuş görevlisi ve hava polisinin “ülkemiz zor günler geçiriyor” vurgusunun yanı sıra; yolcunun ses yükselttiği esnada, uçakta bulunan diğer yolcuların korku, panik ve/veya kaygı olarak okunabilen yüz ifadeleri ve mimikleri; bu anın bir saldırı olarak kabul edildiğini göstermektedir. Öfkenin saldırganlığa yol açabileceği ve kamusal alanda bunun terör tehlikesi barındırdığı düşüncesini; 11 Eylül saldırısı sonrası oluşan duygusal atmosfer beslemiş olabilir. Atmosfer; Riedel’e göre (2019, s. 85) bilinçli bir öznenin özel zihinsel durumları olan duygu kavramına meydan okuyarak duyguları uzamsal olarak genişletir ve maddi ve kültürel olarak bükülmüş bir yorumla sunar. Tek bir bedende var olmaz; bedenlerin yerleşik olduğu bir duygu veya ruh halini ifade eder. Atmosfer ve duygulanım arasındaki ilişki yazara göre parça-bütün ilişkisi gibidir. Duygulanım cisimlerin birbirleriyle ilişki kurma yollarını ifade eder; atmosfer ise çok sayıda cismin onu kapsayan bir durumun parçası olduğu ve bu duruma yerleştiği yolları tanımlar.

Holand ve Solomon (2014, s. 273) 11 Eylül saldırısından sonra oluşturulan atmosferin; öfke, hüznün, aşk ve vatanseverlik gibi duygularla örülü olduğunu belirtmektedir. Yazarlara göre, atmosfer oluşturmak; duygulanımı duygu olarak tanımlamakla mümkündür. Bu ise; insanlara, ne yaşadıklarının ve nasıl hissettiklerinin sürekli anlatılmasıyla gerçekleşmektedir. Amerikan hükümetinin, 11 Eylül sonrası üretilen duygusal söylemde büyük bir etkisi olduğunu vurgulayan yazarlara göre; vatandaşlara, bu eyleme yönelik hissettikleri duygunun, öfke olduğu söylenmiştir. Bu bulgu; vatanperverlikle öfke arasında terör tehdidi çerçevesinde sıkı bir ilişki kurulduğunu göstermektedir. Vatanını seven herkes; bu tehdit karşısında öfkelenmeye davet edilmiştir. Bu noktada tekrar filmin uçak sahnesine döndüğümüzde; yolcunun ses yükselttiği anda etkisiz hale getirilmesini, vatanperverlik söylemini ve ülkenin zor günler geçirdiğine ilişkin yapılan vurguyu 11 Eylül sonrası üretilen duygulanım söylemi ile ilişkilendirebiliriz. Ancak yine de

öfkeli öznelliklerin; farklı hikayeler aracılığıyla üretilebildiğini hesaba katmak gerekir. Sözelimi uçakta öfkeli bir yolcunun terör tehdidi olarak kabul edilmesi: Amerikan sinemasının uçak kaçırma teröristlerle ilgili yaptığı filmler¹⁴ aracılığıyla sürekli yeniden üretilen güvenlik kaygısı ile de ilişkilendirilebilir. Bir uçakta yaşanan en küçük tartışmanın bile terör tehlikesi olarak okunmasında bu tarz filmlerin anlattığı hikayelerin rolünü sorgulayabiliriz. Hatta öfkeli öznenin terörle ilişkilendirilmesinin; öfkenin dışa vurumuna ilişkin sınırları daralttığını da düşünebiliriz. Bu düşünce; sakın kalma uyarısının, Amerikan toplumunda neden önemli olduğuna ilişkin bir bakış açısı sağlayabilir ve öfke kontrolünün önemine ilişkin ipucu verir.

Öte yandan Amerika özelinde 11 Eylül saldırısı; öfkenin meşru kabul edildiği durumların, mağduriyet anlatısı ile bütünleştirildiğini işaret etmektedir. Saldırının aslında yaşam tarzında bir kırılma meydana getirdiği ve Amerika'nın artık bir savaş çağına gireceği söylemi (Holand ve Solomon, 2014, s. 273) vatandaşlara artık kendilerini hiçbir şekilde güvende hissedemeyeceklerini ima etmektedir. Hayatını kaybetmeyen Amerikan vatandaşları da bu olayın mağdurlarıdır; onlar bu güvenlik kaygısı ile yaşamaya mecbur edilmiştir. Dolayısıyla onlar; mağduriyetin meşru kıldığı öfke bölgesine uyumlanmaya çağırılmıştır. Öfke ve mağdur anlatısı arasında ise; karmaşık bir ilişki vardır. Öfkenin; mağdur olanın mağduriyetini tercüme edebileceği bir duygulanım olabildiği için öznellik ürettiğini söyleyebiliriz. Öte yandan öfke; mağdur olanın, haklı bir eleştiriye maruz kalması durumunda, eleştiren tarafın, bu mağduriyette hiçbir payı olmasa bile suç ortağı konumuna yerleştirilmesine olanak sağlar. Eleştiren taraf; böyle bir durumda, mağdur tarafın öfke nesnesine dönüştürülebilir. Özellikle mağduriyet anlatısının sürdürüldüğü durumlarda, belirli bir kişi ve/veya topluluk; daimi mağdur kategorisine yerleşerek, kendilerine yöneltilen haklı eleştirileri bile mağduriyet çerçevesinde anlamlandırabilir ve eleştiri yapanları öfke nesnesi kabul edebilirler. Sözelimi Butler (2005, s. 108-121) İsrail'i eleştirmenin; Harvard Üniversitesi rektörü tarafından, kasten olmasa bile fiilen antisemitizm olarak nitelendirildiğine ve bu nitelendirmenin, daimi mağdur anlatısından beslendiğine dikkat çekmektedir. Mağdur konumunu adeta Yahudilerin tekelinde tutan bu anlayış nedeniyle, yazara göre; Yahudilere yapılan

¹⁴Birkaç örnek: Die Hard 2 (1990), Passenger 57 (1992), Drop Zone (1994), Executive Decision (1996), Air Force One (1997), Red Eye (2005), United 93 (2006).

en küçük bir eleştiri bile bireylerin ırkçı olarak damgalanmasına neden olabilmektedir. Ayrıca yazara göre, bu anlayış, Yahudilik ve İsrail devletini birbirinden farksız şeyler gibi özdeşleştirdiği için; İsrail devletinin yaptığı her şeyin meşru olduğunu ve sorgulanamayacağını ima etmektedir. Bu durumda, filmin uçak sahnesinde yolcunun hava polisine söylediği cümlelerin, ırkçılık olarak okunması da; ten rengi farklılığının daimi mağduriyete neden olduğu anlatısıyla ilişkilendirilebilir.

Bir durumun öfke olarak nitelendirilmesi için bireylerin gerçekte hissettiği duygunun öfke olması gerekmez; zaten bireylerin gerçekte ne hissettiğini bilmek oldukça zordur. Dolayısıyla öfke düzleminde kurulan ilişkilerden söz edebilir; hatta bu ilişkilerde, öfkeyi, Simmel'in (2015, s. 65-70) mübadele kavramı üzerinden okuyabiliriz. Yazar, mübadelenin, etkileşime kıyasla daha dar anlamlı olduğunu vurgulamakla birlikte; her tür etkileşimi, bir mübadele olarak kabul edebileceğimizi söyler. İnsan yaşamı; yazara göre, mübadele olarak okunmaya elverişli etkileşim biçimleri üretir. Bu etkileşim biçimleri; insanın bir şey sunduğu ve karşılığında bir şey aldığı gelgitlerdir. Mübadele, yalnızca belli faydalar elde etmek için girilen bir takas ilişkisi değildir; yaratıcı bir süreçtir. Çünkü mübadele; tarafların fayda elde etmeye yönelik belli fedakârlıklarda (başka şeylerden vazgeçmek ya da bir şeyleri sarf etmek gibi) bulunduğu bir süreçtir ve bu fedakârlık, mübadelenin değer üretebilme kapasitesini doğurur. Değer ve mübadele arasındaki ilişki ise; çift yönlüdür. Değer, mübadele tarafından belirlenebildiği gibi; mübadele de değer tarafından belirlenebilir. Yazar, duyguların değer belirleme sürecinde önemli olduğunu vurgulasa da; mübadelenin, bir duygulanım süreci olarak tanımlanabileceğini açıkça belirtmemiştir. Aslında insan pratiğinin tümüyle değer üreten bir doğaya sahip olduğunu ve bu yüzden tüm sosyal pratiklerin duygulanım içerdiğini (Wetherell, 2012, s. 96) hesaba kattığımızda; mübadeleyi hem değer üreten hem de değer belirlendiği bir duygulanım süreci olarak kabul edebiliriz. Bu noktada tekil bir duygulanım olarak öfkenin; takas edilebildiğini, yatırım aracı olarak kullanılabilirdiğini ve fayda elde etmek amacıyla hesaplı harcandığını iddia edebiliriz.

“İyi Hissetmek” adıyla 1980’de ilk kez basılan, dünya çapında satış rekorları kıran ve Amerika’da ruh sağlığı uzmanlarının depresyon hastalarına en sık tavsiye

edilen kitabının¹⁵ öfke kontrolüne ilişkin bölümünde, Burns (2016, s. 177); okurlarına iki ilke önermektedir. Bu ilkeler; öfkenin ne zaman üretken olup olmadığını belirlemeye yönelik; bireyin, kendine sorması gereken sorulardır. Bunlardan ilki “Öfkem bilerek, isteyerek ve gereksizce kırıncı bir biçimde hareket eden birine mi yönelik?” sorusudur. İkinci soru ise “Öfkem yararlı mı? İstedğim amaca ulaşmama yardımcı olur mu ya da sadece beni yenilgiye mi uğrattır?” olarak verilmiştir. Yazarın okurlarına verdiği tavsiye öfkenin rasyonel kullanılmasına yöneliktir. Bireyin öfkeyle kuracağı ilişkinin niteliğini, anlaşılana göre, kar-zarar hesabı belirlemelidir; hedefe yönelik yarar sağlandığı takdirde öfke sorun teşkil etmeyecektir. Öfkeyi anlatan yazılı ve görsel kaynakların neredeyse hepsinde; bu tür tavsiyelerle karşılaşmak mümkün hale gelmiştir. Bu kaynaklar, çağdaş bireye bir öfke anlatısı; bir *biliş* sunmaktadır. Bu anlatının bütünleştiği bir yaşam felsefesinin varlığını kabul ederek yola çıkan bu araştırma; öfkenin kültürel politikasını okuma çabasıyla, araştırma kapsamında, bu politikayı öfke ekonomisi olarak adlandırmaktadır. Ekonomi kavramının kullanılması; öfkeyi belirli bir iktisadi model veya politikayla ilişkilendirmek maksadı taşımaz. Asıl vurgulanmak istenen; öfkenin; tıpkı ekonomik sistemler gibi, toplumsal yaşamın tamamına sirayet edebilen ve onunla döngüsel ilişki içerisinde bulunan politik ve ideolojik görünümeler olarak okunabileceğidir. Lehmann ve diğerlerinin (2019, s. 140) vurguladığı üzere, bu görünümlere yoğunlaşmak; araştırmanın başlangıç noktasını bireysel, özerk bir özne değil, özne konumlarının ortaya çıktığı iktidar ilişkileri olarak kabul etmek anlamına gelmektedir. Yazarlara göre ekonomi terimi; bir toplumdaki üretim, dağıtım ve tüketimin bütününe atıfta bulunurken, duygulanımsal ekonomi kavramı; daha dar anlamda, medya aracılığıyla duygulanımların değişimi ve dolaşımına odaklanır. Dağıtım alanı üzerinde yoğunlaşırken, duygunun ilişkisel olarak anlaşılması üzerine kuruludur. Böyle bir bakış açısıyla yola çıktığımızda tekil duygulanımların ekonomisinden söz edebilir; sözgelimi stresin nasıl olup da çağdaş dünyanın adeta ortak iletişim dili haline geldiğini sorgulayabiliriz. Stres ekonomisi, stresin; dünyanın yükünü omuzlarında taşıyan duyarlı bireyin, çok çalışan bir üst düzey yöneticinin veya sürekli ırkçılığa maruz kalan bir mağdurun bedensel ve duyuşal tüm şikâyetlerine nasıl tercüman olabildiğini (Stewart, 2013, s. 49) anlamamıza olanak sağlar.

¹⁵ Kitabın ilk sayfasında belirtilmektedir.

Öfke ekonomisi; neoliberal rasyonellik anlayışı çerçevesinde tanımlanan, kategorize edilen ve düzenlenen bir söylem alanında vücut bulmaktadır. Bu söylem alanı, araştırmada, neoliberal yaşam felsefesi olarak ideal tipleştirilen düşünce yapısına eklenmiştir. Kastedilen eklenme; emeğin ve piyasa ilişkilerinin yaşam biçimine ve dolayısıyla bireyin duygu dünyasına etki etmesi olarak anlaşılmamalıdır. Anlatılmak istenen; öfke ekonomisi adı verilen politikanın, duygusal makro kozmos olarak kabul edilen neoliberal yaşam biçimi ile bütünleşmesidir; nedeni veya sonucu değildir. Bu bütünleşmenin okunabilmesinin ise; neoliberal yaşam felsefesini bir duygusal makro kozmos olarak kabul etmekle, diğer bir deyişle duygulara ilişkin söylemde öne çıkan unsurları sorgulamakla mümkün olacağı düşünülmektedir. Dolayısıyla araştırmanın ilk bölümü; neoliberal rasyonellik çerçevesinde duygusal özelliğin eleştirel biçimde sorgulanması amacı taşımaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. NEOLİBERALİZM: DUYGUSAL MAKRO KOZMOS

Kapitalizmin ruhu, sosyoloji yazınına, Max Weber (2011) tarafından uzun yıllar önce kazandırılmış önemli bir kavramsal araçtır. Weber; bu kavramı ortaya koyarken, kapitalizmin; basit bir biçimde bir “yatır-kazan” zihniyetinden ortaya çıkmadığını, tarihsel ve toplumsal arka planı olduğunu ve daha da önemlisi bu toplumsal arka planın bütünleştiği duygusal enerjiyi ortaya koymuştur. Kapitalist ruh, onun çalışmasında; çalışma ve toplumsal var oluş arasındaki ilişkinin bireyin duygu dünyasında ve ahlaki değerlerinde nasıl anlamlandırıldığı ve bu anlam dünyasının dinsel inanış ile bütünleşen kültürel kodlarının analizidir. Diğer bir deyişle Weber, genellikle kapitalizmin şahlandığı dönem olarak tanımlanan endüstriyel kapitalizmin yaygınlaşmasına zemin oluşturan duygusal ve ahlaki özelliklerin Protestanlık inancı ile döngüsel ilişkisine dikkat çekmiştir. Onun kapitalist ruh kavramsallaştırması; toplumsal gerçeğin farklı katmanlarındaki döngüsel ilişkililiğe yaptığı vurgu bakımından da ayrı bir öneme sahiptir. Kapitalist ruh, ekonomik bir sistem olan kapitalizmin; ahlak, dinsel inanış ve duygularla bütünleştiği zemini anlamaya olanak sağlamıştır.

21. yüzyılın ilk çeyreğinin sonuna yaklaştığımız günümüzde, halen kapitalist sistemin hüküm sürdüğü bir dünyada yaşamaktayız; bu durum bize kapitalist ruhtan söz etmenin hala mümkün olduğunu göstermektedir. Ancak Weber’in kapitalist ruh olarak tanımladığı özelliklerin, çağdaş kapitalizm açısından bazı değişiklikler geçirdiğini kabul etmemiz gerekir; 21. yüzyıl üretim ilişkileri, yeni bir kapitalist ruhsal enerji yaymakta; yeni bir “faili” mümkün kıldığını iddia etmektedir. Bu çalışma; sözü geçen bu fail tipini “Neoliberal birey” olarak kavramsallaştıracaktır. Hedeflenen; neoliberal bireyin içinde yaşamakta olduğu duygusal makro kozmosa dikkat çekerek; bu bütünsel çerçevede, özel olarak öfke duygusu ile kurduğu ilişkiyi sorgulamaktır. Başka bir deyişle, kapitalist ruh meselesi; neoliberal yaşam felsefesi ile bütünleşen duygusal öznellikler çerçevesinde tartışılacaktır. Bu noktada, çalışmanın, Weber’in çalışmasına az da olsa benzeyen tek yönü; neoliberal kapitalizmi, duygusal arka plan olarak gösterme gayretidir. Ancak bu gayret; tüm toplumsal gerçeği ekonomik sistemin sonucu olarak okumaya ya da Marksist alt yapı üst yapı kavramları ile açıklamaya yönelik

bir kuramsal bakış açısı ile ilgili değildir. Bu araştırma ile gerçekleştirilmek istenen; neoliberal topluma özgü bir öfke anlayışı ortaya koymak da değildir. Bu çalışma; neoliberalizmin bütünleştiği genel duygusal atmosferi anlamaya çalışarak, öfke duygusunun bu atmosferde nasıl konumlandığını en geniş ve Foucault’cu anlamıyla iktidar ilişkileri çerçevesinde eleştirel olarak okumaya çalışan bir araştırma olarak anlaşılmalıdır.

Neoliberal birey, duyguların giderek önem kazandığı toplumlarda yaşamaktadır. Öz yönetimin ve gelişimin önemini vurgulayan neoliberal rasyonellik anlayışı; duyguların da tıpkı bedensel uzuvlar gibi bireysel çıkarlara yönelik kullanılabileceğini iddia eden bir söylem alanını sürekli yeniden üretmektedir. Neoliberal toplum; duygu yönetimi, duygusal zekâ ve öz farkındalık gibi kavramların öne çıktığı; olumlu düşünme teknikleri, ruhsal enerji, frekans ve ruhsal arınma gibi kavramsal araçları sürekli zenginleştiren bir makro kozmostur. Bireyin; mutlu, huzurlu ve sakin bir yaşama sahip olmasının bir amacın yanı sıra bireysel hedeflere ulaşmada bir araç olarak öneminin sıkça vurgulandığı bu makro kozmosta, duygu yönetimi, birey yaşamı açısından kilit kavramlardan biri haline gelmiştir. Öfke ekonomisi adı verilen politika da; bu genel çerçeve içerisinde anlaşılmalıdır. Sorunsalın biyo iktidar kavramı (Foucault, 2017) üzerinden okunabilirliği de çağdaş öfke anlatısının bu genel çerçeve ile bütünleşmesi ile ilişkilidir. Öfke ekonomisi, birey yaşamını; baskı altına almadan düzenleyen, denetleyen ve yeniden üreten yaşam bilgisine içkindir.

Illouz (2019, s. 36-38) neoliberal toplumu “*homosentimentalisin yükselişi*” (the rise of homo sentimentalism) olarak okur ve yaygınlaşan terapi kültürüne dikkat çeker. Yazara göre duygular; üzerinde konuşulan, düşünülen, tartışılan, uzlaşılan ve ifade edilen objelere dönüşmüştür. Bu ise toplumsal etkileşimin terapi kültürüyle dönüşmesi anlamına gelmektedir. Bu çalışmada, yazarın iddia ettiği terapi kültürü kavramı kullanılsa da; neoliberal rasyonellik bağlamında, duygu-rasyonel akıl karşıtlığının kırıldığı ve duyguları akıl yoluyla yönetmenin bireye toplumsal uyumlanmanın anahtarı olarak sunulduğu bir kültürel çerçeve çizilmektedir. Bu kültürel çerçevenin, araştırma kapsamında, neoliberal duygusal makro kozmos olarak adlandırılması; yeni bir insan modelinin ortaya çıktığı iddiası olarak okunmamalıdır. Amaç; öfke özelinde neoliberal toplumda üretilen duygusal öznelliklerin dolaşımını sorgulamak ve bu dolaşımın neoliberal yaşam felsefesiyle bütünleşmesini iktidar sorunsalı üzerinden okumaktır.

2.1. Neoliberal Rasyonellik Anlayışı

Kapitalizmin tarihsel sürecini ortaya koyan yazarlar; genellikle üç dönemden söz ederler. Dönemleri birbirinden ayıran ise, en kapsayıcı anlamıyla üretim ilişkileri; daha doğrusu üretim ilişkilerini şekillendiren ekonomi politikalarıdır. Emek piyasasının geçirdiği değişiklikler ve toplumsal yaşama kurumlar açısından yansımaları ise; toplum bilimcilerin neredeyse temel araştırma konusu olmuştur. Özellikle toplumsal değişim teorisyenleri, içinde yaşadıkları dönemin sorunlarını belirli bir kavramsal çerçeve sunarak tartışmakta; ileri modern veya post modern toplum gibi dönemin toplumsal yaşamını bir bütün olarak değerlendiren adlandırmalar kullanmaktadır. Neoliberalizm kavramı da bu araştırma için benzer bir bütünlük olarak anlaşılmalıdır. Burada kast edilen Neoliberal toplum, modern toplumdan tamamen farklı bir tarihsel süreci işaret etmemekte; mikro düzeyde yapılan bir duygu araştırmasının oturtulacağı genel bir kavramsal çerçeve olarak anlaşılmalıdır. Diğer bir deyişle, neoliberalizm, bu araştırma içerisinde; içinde bulunduğumuz 21. yüzyılın, toplumsal var oluşun anahtarı olarak sunduğu yaşam felsefesidir. Bu tür bir çerçeve çizmek için; çağdaş toplum, bilgi toplumu, iletişim toplumu veya teknoloji toplumu gibi pek çok kavram kullanılabilir. Ancak Neoliberal toplum kavramı bu araştırmanın amacına uygun olarak, özellikle seçilmiştir. Bu seçim ise, tüm toplumsal yaşamı ekonomik faaliyetin belirlediği gibi bir yaklaşımdan kaynaklanmamaktadır. Üretim ilişkilerinin toplumsal yaşama içkin olduğu kabulünden yola çıkarak, neden-sonuç ilişkisi kurmadan döngüsel bir bütünlük kurma gayreti ile Neoliberalizm ve Neoliberal toplum kavramları ideal tip olarak kullanılacaktır. Toplumun hangi ölçüde bu yaşam felsefesine uygun yaşadığı veya önceki dönemlere nazaran ne ölçüde değiştiği gibi bir tartışmadan bağımsız; ortaya konulmak istenen içine girmek zorunda olmadığımız ama toplumsal var oluşumuz açısından dışında da kalamayacağımız bir makro kozmostur. Sosyolojik araştırmalarda çok yaygın olmamakla birlikte, neoliberal toplum; bu araştırmada, neoliberal yaşam felsefesinin oluşturduğu genel duygusal iklim olarak kabul edilecektir. Dolayısıyla, öncelikle yapılması gereken; bu duygusal iklimi rasyonellik çerçevesinde anlamaya çalışmaktır. Bu tartışma; neoliberal yaşam felsefesinin, duyguları, rasyonellik kavramı kapsamında nasıl değerlendirdiğini ortaya koyma çabasıdır. Neoliberal rasyonelliğin duygularla olan ilişkisinin anlaşılması; öfkenin iktidar sorunsalı üzerinden eleştirel okunabilmesi açısından önemlidir.

Neoliberal rasyonellik; rasyonelliğin yeni bir biçimidir (Anderson, 2015, s. 10) ve onu, modern dönem rasyonellik anlayışından ayıran en önemli fark; duyguların, rasyonel eyleme dâhil oluşudur. Modern sosyolojik yazında, rasyonel eylem ve duygular; birbirine zıt olarak tanımlanmaktaydı (Weber, 2013, s. 114). Hatta bu akıl ve duygular karşıtlığının; dünyayı uzun bir süre etkisi altına aldığını söylemek mümkündür; zira bedensel uzuvları bile farklı tanımlanagelmıştır. Akıl, beyinle ilişkilendirilirken, duyguların kalple ilişkili olduğuna inanılmıştır. Günümüzde bu kabulün beden diline veya sembollere yansımaları görmek hala mümkün; duygulandığımızda elimizi kalbimize götürmek veya düşünmeyi anlatırken kafaya dokunmak gibi. Duygular ve aklın, rasyonel eylem kavramı ile anılmasında, kırılma noktalarından birinin; duygusal zekânın yaygın kabulü olduğu söylenebilir ki bunun 1995 yılında Daniel Coleman'ın yazdığı kitapla gerçekleştiği tahmin edilmektedir. Geniş kitleler tarafından okunan ve bugün hala basılan bu kitap, duygusal zekânın; toplumsal ilişkiler, başarı ve hatta sağlık açısından ne kadar önemli olduğunu vurgulamıştır (Doğan ve Şahin, 2007, s. 232).

Yaşamın her alanında başarılı olmanın anahtarı kabul edilen duygusal zekânın etkin kullanımına gönderme yapan duygu yönetimi kavramı da; duygular ve rasyonel eylemin birleşmesinde bir başka kırılma noktası olarak gösterilebilir. Çağdaş iş dünyasında; duyguların örgütsel yaşamın ayrılmaz bir parçası olduğu, duygusal zekânın IQ' dan daha önemli olduğu ve duygu yönetiminin bireyin yaşamına olumlu katkılar sağlayacağı yaygın biçimde kabul edilmektedir. Duygu yönetimi konusunda eğitilen çalışanların çalışma yaşamında yabancılaşma sorununa çözüm getireceği de birçok araştırmacının haklı bulduğu görüşler arasındadır (Çoruk, 2014, s. 79; Polat ve Yavaş, 2012, s. 223; Coleman, 2011, s. 882). Duyguların profesyonel yaşamda yeri olmadığına dair kabulün, ortadan kaybolmaya başladığını gösteren bu çalışmalar; duygular ve aklın birleştiğini, rasyonel eylem kavramının duygusal bir içerik kazandığını işaret etmektedir. Bu noktada sorulması gereken soru ise duygulara yönelik bu yoğun ilgi ve kabulün nasıl ortaya çıktığıdır. Bu soru ise, Kafka'nın (2004), böceğe dönüştüğü halde işe geç kalmaktan korkan Gregor Samsasından bugüne kapitalist piyasanın; bireyin duygusal kendiliğine önem veren zarif bir sisteme mi dönüştüğü sorusunu akla getirmektedir. Neoliberal bireyin duygusal fail olup olmadığını da sorgulanmasını da gerektiren bu soruların cevapları; çağdaş üretim ilişkilerinin toplumsal yaşamda ve bireyin anlam dünyasında Gregor Samsa'dan bugüne ne gibi değişiklikler meydana geldiğinde gizlidir. Diğer bir deyişle, piyasa, emek ve ürün

arasındaki döngüsel ilişkide meydana gelen değişikliklerin ortaya konulması; rasyonel eylem kavramı içerisinde hangi zeminde duyguların dâhil olduğunu anlamak açısından elzemdir. Neoliberalizmi; hâkim yaşam felsefesi ve duygu/düşünce iklimi olarak tanımlayabilmek açısından bu soruların cevaplanması gerekmektedir.

2.2. Neoliberal Emek Piyasası

Bir ekonomi politikası olarak Neoliberal ekonomi, kapitalist ekonominin tarihsel uğraklarından en güncel olanıdır. Kapitalizm tarihinin önceki uğrak noktalarına benzer bir şekilde, krizden doğan Neoliberal ekonomi politikasının doğuşunu; 1970’li yıllara dayandırmak mümkündür (Harvey, 2007, s. 13) ancak Türkiye’de 1980’li yıllardan beri uygulanmaya başladığı belirtilmektedir (Erol ve diğerleri, 2016, s. 2). Neoliberal politika, esnek üretim biçimine uygun olarak benimsenen liberal ekonomiden bütünüyle farklı bir politika olmamakla birlikte; devletin piyasa üzerindeki denetleyici rolünün liberal ekonomiye kıyasla Neoliberal ekonomide ciddi ölçüde küçültüldüğü ve devlet-piyasa ilişkilerinin idari bir çerçeveye evrildiğini söylemek mümkündür. Devlet, bu politika ile girişimcileri serbest bırakmış; piyasa müdahalesini minimuma indirme anlayışını benimsemeye başlamıştır. Liberal ekonomi olarak tanımlanan ekonomi politikasının, girişimcilik faaliyetinin; organizasyon, hukuki biçim, yeni kaynaklara adapte edilebilme ve yeni rekabet biçimleri yaratabilme gibi doğasında olan özellikleri yeterince karşılayamaması; Neoliberal politikanın ortaya çıkışına zemin oluşturmuştur (Aksu, 2015, s. 68; Dardot ve Laval, 2013, s. 29; Dean, 2008, s. 48). Esnek üretim, enformasyon akışı ve girişimciye sunulan özgürlük açısından değerlendirildiğinde Neoliberal piyasa; sınırsız genişleme özelliğine sahip, kendi kendini sürekli doğuran bir piyasadır. Dolayısıyla, üretim ilişkileri içerisinde varlık göstermekten başka bir toplumsal var oluş imkânı olmayan birey açısından Neoliberalleşme; piyasanın sürekli değişen koşulları içerisinde sürekli güncellenmek zorunda olan bir yaşam öyküsü oluşturma ve bu öyküyü ayakta tutabilecek zihniyet biçimi geliştirme sürecidir.

Neoliberal yaşam öyküsü; çalışma faaliyetinin net çizgilerle yaşamdan ayrıldığı klasik Fordist çalışma biçiminden, her geçen gün farklılaşmaktadır. Klasik Fordist çalışma biçiminde, belirli bir zaman ve mekânda sınırlı kalan ve daha çok kol emeğine dayanan çalışma faaliyeti; emeğin geçirdiği yapısal değişiklikler nedeniyle, çağdaş toplumda, yaşamın tümüne nüfuz edecek kadar genişlemeye başlamıştır (Özdemir, 2019, s. 12). Emeğin uğradığı yapısal değişikliklerden bir tanesi; “dijital emek” olarak tanımlanan bir emek tipinin ortaya çıkması olmuştur. Mekân sınırlaması olmadan

üretilen dijital emek; iş yeri veya çalışma zamanı olarak adlandırılan kavramları silikleştirmeye başlamıştır. Dijital işçiler; dijital fabrika olarak düşünülebilecek siber uzamda dijital emek üretmektedir (Özdemir, 2019, s. 84). Öte yandan, bilgisayar teknolojisi; piyasanın her alanına genişleyerek, enformasyon akış ağları kurulmasını sağlamıştır. Bu durum ise; yalnızca dijital emek platformunu değil, emeğin tüm diğer biçimlerini de dönüşüme uğratmıştır. Sanal tüketime yönelik sanal ürünler üreten dev bir teknoloji piyasasının varlığı; yeni istihdam biçimlerini beraberinde getirmiştir.

Çağdaş kapitalist ekonomi; bilgi, iletişim ve duygulanımı takas eden bir piyasa oluşturmıştır (Hardt ve Negri, 2003, s. 298). Yeni teknolojilerin üretimi, hizmet sektöründe sonsuz bir yayılmaya neden olmakta; çalışan için, emek ve ürün arasındaki somut bağ giderek kopmaktadır. Maddi olmayan bir üretim biçiminin ortaya çıkması ile gayri maddi emek kavramı da yaşamımıza girmiştir. Endüstriyel üretim, maddi üretimi kapsamaktaydı; toplumsal yaşamın araçlarını üretme olarak tasarlanmıştı. Maddi olmayan üretim ise; fikirlerin, imajların, bilginin, iletişimin ve işbölümünün üretilmesi olarak, toplumsal yaşamın araçlarını değil; kendisini sürekli üreten bir üretim sürecidir. Bu noktada, emek ve yaşam arasındaki ilişki bulanıklaşmaya başlayarak; işgücü kavramını yok etmekte ve yaşamın tamamını dolduracak kadar genişlemektedir. Emeğin niteliği; yeni fikirler yaratma doğrultusunda kurgulanmıştır ve yeni fikirler, yaşamın belirli zaman dilimleri ile sınırlanmaz. Öte yandan, maddi olmayan emeğin, üretim sürecinde çalışan tarafından verilen maddi bir emek olduğu doğrudur; emek, ürünü açısından maddi olmayan bir şey ürettiği için gayri maddidir. Emeğin ortaya çıkardığı ürün; somut bir yaşam aracı olmak veya olmamakla birlikte bir yaşam biçimidir, ilişki biçimidir, duygulanımdır veya bir bilgidir. Bu anlamıyla, emek, gayri maddileşmiştir (Hardt ve Negri, 2004, s. 122; 162).

Maddi olmayan üretim biçimi; tüketici ve üretici ilişkilerini merkeze koymasından, Post-Fordist veya Taylorist üretimle benzer özellikler taşımasına rağmen; bu iki üretim modeli arasında, büyük bir fark bulunmaktadır. Maddi olmayan üretim biçiminde, üretim ve tüketim arasında ilişki kurulmakla kalmaz; bu ilişki aynı zamanda sürekli üretilir. Dolayısıyla, maddi olmayan üretimde, toplumsal ilişkiler; hem ürün olarak ortaya çıkmakta, hem de üretim sürecine dâhil olarak bu süreci yönetmektedir. Bu açıdan, maddi olmayan üretimin hammaddesi; öznellik ve bu öznenliğin içinde bulunduğu ve sürekli yeniden üretilen ideolojik iklimdir. Maddi olmayan üretim çalışanları; bir yandan tüketicinin taleplerini karşılamak, diğer yandan tüketicinin talebini üretmekle yükümlüdür. Toplumsal etkileşim ve onun temel prensibi olan bireyi

üretmek, burada direkt olarak üretici hale gelir; çünkü kendi üretimini üreten bir sürece dönüşür. Bu tür üretim, ancak ağlar ve akışlar içerisinde varlık gösterebilir; bu yönü ile kolektiftir. Üretim döngüsü; kapitalist girişimci gerekli gördüğünde başlar ve iş gerçekleştiğinde, ağlara ve akışlara ayrılarak çözülür. Böylece, üretici kapasitesini zenginleştirerek, kendini yeniden üretir. Risk, hiper sömürü, mobilite ve hiyerarşi; maddi olmayan üretimin, en temel özellikleridir. Entelektüel proleter olarak da adlandırılan gayri maddi emekçiler için; iş yaşamı ve boş zaman arasında ayırım yapmak neredeyse imkânsızdır (Lazzarato, 2014, s. 81, 86-87).

Maddi olmayan emek; üç biçimde ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi; enformatikleşmiş ve üretim sürecini dönüştürebilen iletişim teknolojilerini bünyesine katmış bir endüstriyel üretimdir. Bu emek biçiminde; imalat esnasında çalışan tarafından verilen maddi emek, maddi olmayan emekle karışarak, maddi olmayan emeğe dönüşmektedir. İkinci biçimi; analitik ve simgesel işlerdeki yaratıcı ve zekâ ürünü manipülasyona ayrılan maddi olmayan emektir. Üçüncü biçim ise; duygulanımsal emek olarak tanımlanan, duygulanım üretimi veya manipülasyondur. Bu emek biçimi; insani ilişki gerektirmektedir. Sözelimi eğlence sektörü; duygulanımsal emek biçimi üretmektedir (Hardt ve Negri, 2003, s. 304-306).

Emeğin ve çalışma kavramının yapısı; çağdaş toplumlarda yeniden inşa edilmektedir. Emeğin gayri maddileşmesinin sonucu olarak, çalışma ve yaşam zamanı arasındaki çizgi kaybolmaya başlamış; geliştirilen yeni teknolojiler sayesinde iş yeri kavramı muğlâk hale gelmiştir. Ayrıca çağdaş emek, genellikle yeni teknolojileri kullanabilme odaklı olduğu için; geçmişe kıyasla, daha homojen bir biçime dönüşmüştür (Hardt ve Negri, 2003, s. 304). Emek piyasası, bugün yeni teknolojileri kullanabilen herkesin her işi yapabileceği bir piyasaya dönüşmüş; geçmişteki anlamıyla uzmanlık kavramının altını oyar hale gelmiştir. Gayri maddi emek biçimi, çalışma kavramının yaşamın tamamını tahakkümü altına alması, iş yeri kavramındaki değişiklikler ve giderek homojenleşen emek; günümüz piyasasının belirsizlik üzerine kurulu olduğunu işaret etmektedir. Çağdaş emek; Harvey'nin (2005) deyimiyle, "özgürlüğün diğer adı" olan neoliberal ekonomi politikalarının belirsiz sularında yüzmektedir.

Bir yandan emeğin yapısındaki değişiklikler, öte yandan neoliberal ekonomi politikasının kapitalist girişimciye sağladığı serbestlik; çalışanların emek piyasasında var olabilme mücadelesini her gün biraz daha zorlaştırmaktadır. Piyasadaki belirsizlik; girişimci üzerinde baskı oluşturmakta, ücretli çalışanları işini kaybetme tehlikesi ile

yaşamaya mecbur bırakmaktadır. Emegın, homojenleşen ve esnek uzmanlık olarak tanımlanan çağdaş biçimi nedeniyle, emek piyasası; herkesin herkesle rekabete; hatta savaşa zorlandığı bir arenaya dönüşmüştür. Bu rekabet piyasası; çalışma yaşamına katılanları, birbirlerinden daha donanımlı olmaya zorlarken; bir yandan da hızla değişen enformasyon dünyasına ayak uydurmalarını beklemektedir. Çalışmanın ve yaşamın birbirine sarmalandığı bu belirsiz piyasa koşullarına uyum sağlayabilme çabası; tam da sosyal evrimci anlamıyla, duygu/düşün dünyası ve yaşam biçimi modern bireyden farklı bir insan modeli çıkarmıştır.

2.3. Neoliberal Birey

Piyasadaki fırsatları değerlendirebilen, öngörü sahibi, yaratıcı ve en önemlisi değişime açık herkesin girişimci olabileceği vaadi üzerine kurulu bir ekonomik sistemin içinde var olma mücadelesi veren birey; neoliberal bireydir. Emek piyasasında var olabilmesi; içinde yaşadığı ekonomik sistemin talep ettiği duygu/düşünce zeminine tutunabilmesi ile mümkündür. Bu zemine ne kadar sağlam tutunabilirse, maddi kaynaklarının o kadar genişleyeceği kendisine vaat edilmektedir. Ancak piyasa zihniyeti, neoliberal bireyin; yaşam alanlarının, toplumsal ilişkilerinin ve anlam dünyasının tümüne yayılmaktadır.

Neoliberal birey, çalışma faaliyetinin tamamı açısından belirsiz bir dünyada yaşamaktadır; piyasa, doğası gereği esnektir ve talep odaklıdır. Talebin başka ürün ve/veya hizmetlere yönelmesi an meselesidir; ne istihdamın ne de mesleklerin yarını bilinmemektedir. Bu nedenle, neoliberal birey de, tıpkı piyasa gibi değişim eğilimindedir. Onun, emek piyasasında ayakta kalma savaşı da; gerektiğinde daralma, genişleme veya başka kaynaklara yönelmedir. Meslekler oldukça değişkendir ve emek hızla homojenleşmektedir çünkü çağdaş emek yeni teknolojileri kullanabilme odaklıdır (Hardt ve Negri, 2003, s. 304). Dolayısıyla, neoliberal birey, yaşamı boyunca farklı kurumsal ve mesleki kimlikler edinebilir. Sözelimi bugün, bir şirkette yönetici asistanı olarak çalışırken; birkaç yıl sonra, başka bir şirkette çalışanların sanal hareketlerini gözleyen bir denetçiye dönüşebilir.

Emek piyasasında öne çıkan akış, mobilite ve değişim gibi kavramlar; neoliberal bireyin anlam dünyasına da yansımakta, zihninde kurgulayabileceği istikrarlı bir yaşam öyküsü modelini aşındırmaktadır. İstihdam, meslek, başarı ve kariyer gibi kavramların çağdaş biçimleri; düz bir çizgiyi değil, zikzaklı kaygan bir zemini işaret etmektedir. Piyasanın belirsiz koşulları; neoliberal bireyin uzun vadeli planlar yapmasına engel olmakta, mesleki yaşantı üzerine kurulu uzun vadeli anlatıyı

parçalamaktadır. Bu, aslında bir “yeni zamanlar etiğinin” neoliberal bireyin yaşamına girmiş olduğunu göstermektedir. Parçalanmış uzun vadeli anlatının sonucunda; kariyer basamakları olarak bilinen kademeli ilerleyiş de anlamını yitirmektedir. Tecrübenin değil, yeni becerilerin ödüllendirildiği neoliberal piyasada; artık sanayi toplumu bireyinin sahip olduğu toplumsal ideallerden veya sistemin ona sunduğu vaatlerden söz etmek pek de mümkün değildir. Sanayi toplumu, bireye neoliberal topluma kıyasla daha sabit bir konum tanımlamaktaydı; üretimde verimlilik ve çalışkanlık gibi değerleri öne çıkartarak kariyer kavramını kademeli bir çizgi olarak tanımlıyor, bireyin uzun vadeli kariyer planları yapmasına izin veriyordu. Böylece modern birey; var olduğu konumun geleceğine dair umutlar besleyebiliyor ve daha istikrarlı bir yaşam öyküsü kurgulayabiliyordu. Başarı, çağdaş piyasaya oranla çok daha kademeli bir ilerleyiş anlamına gelmekteydi. Sözelimi bir şirkette, en alt konumda işe başlayan bir çalışan; zaman içerisinde üst kademelere çıkabileceği inancını taşıyabilmekteydi. Bu inanç, onun, yalnızca çalışma ahlakını değil; yaşam planlarını ve gelecek umutlarını da çevrelemekteydi (Mol, 2018, s. 16). Neoliberal birey için ise “şimdi ve burada olan” önem taşımaktadır. Başarı; zaman içinde alın teri ile tırmanılan bir yokuş olmaktan ziyade, kısa vadede dönülebilen bir köşe haline gelmiştir. Ayakta kalmaya çalıştığı kaygan zemin, potansiyel üzerine kurgulandığı için; uzun vadeli planlar, toplumsal idealler ve gelecek umutları yerine, neoliberal bireyin yaşam öyküsü, “potansiyeli keşfetme” adı verilen bitmeyecek bir yolculuktur.

Neoliberal bireyin potansiyeli keşfetme yolculuğu; bir yandan iyimser bir bakış açısıyla her bireyin içinde onu başarıya götürebilecek gizli bir cevher olduğunu ima etmekte ve bireyin başarı ümitlerini görece diri tutmakta; öte yandan bireyi “yaşam boyu öğrenme” adı verilen bir kısıpaca hapsetmektedir. Tecrübe ile gelen bilgi birikiminden ziyade, piyasa öngörüsü sağlayan yaratıcılığı kutsayan neoliberal piyasa (Sennet, 2011, s. 58-67); birey yaratıcılığının, yeni öğrenmelerle sürekli geliştirilmesini talep etmektedir. Piyasa talebini canlı tutma ve/veya yeni talep üretme meselesi de çalışanın sırtına yüklendiği için yaratıcılık; emek piyasasının en önemli dinamiği haline gelmiştir. Dolayısıyla yaşam boyu öğrenme, çağdaş toplumların eğitim politikalarının bir parçası haline gelmiş; edinilen her yeni vasfın istihdamı artıracığı düşüncesi ile konuya ilişkin strateji raporları oluşturulmaya başlamıştır (www.abdigm.meb.gov.tr). Anlaşılan o ki çağdaş toplumda “çağa ayak uydurma” meselesi çok daha dinamik bir karakter edinmiş; piyasa dinamizmi, deyimim içindeki çağ kavramını, oldukça kısa bir zaman dilimine dönüştürmüştür. Bu nedenle, neoliberal bireyin, bu anlamda taşıdığı

yükün; sanayi toplumunda yaşayan modern bireye oranla daha fazla olduğunu söylemek mümkündür (Güllüpinar, 2014, s. 75, 87) ve bu nedenle neoliberal bireyin yaşamının merkezinde kendini geliştirme bulunmaktadır.

Yaşam boyu öğrenme; gayri maddi bir ürün, bir felsefe olarak piyasaya sürülürken; kişisel gelişim adında dev bir sektör haline gelmiştir. Kendini yenilemek, kendini geliştirmek, kariyerine yön vermek, kendini gerçekleştirmek ve yaratıcılık potansiyelini geliştirmek gibi ifadelerden oluşan bir söylem alanı aracılığıyla neoliberal bireyin yaşamına sızan bu piyasa; eğitici kurslar, seminerler, konferanslar, webinarlar, workshoplar, danışmanlık hizmetleri, kitaplar ve pop-up başarı öyküleri gibi pek çok gayri maddi ürünü neoliberal bireye sunmaktadır. Birey bu gayri maddi ürünlerin tüketicisi olma eğilimi gösterdikçe; kendi varlığını “insan sermaye” olarak anlamlandırmaya yönelmektedir. Yaratıcılık özelliğini, yeni öğrenmelerle geliştirdiği takdirde; piyasa öngörüsü edinerek girişimci olabileceği ve maddi zenginliğe kavuşabileceği vaat edilen neoliberal birey; maddi zenginlik hayallerini gerçekleştirme amacıyla, bir eğitimden diğerine koşan ve eğitim sertifikalarını dosyalara sığdıramayan insan modeline dönüşmektedir. Talebin durumuna göre anlık değişen emek piyasasında hızlı bir şekilde yükselme ve zengin olma isteği neoliberal bireyi sabırsızlaştırırken (Sennet, 2011, s. 52); rekabeti, belki de hiç olmadığı kadar acımasız bir savaşa dönüştürmektedir.

Emek piyasasındaki rekabet zihniyetinin, toplumsal ilişkiler anlam dünyasında aşındırdıklarını anlamak için; Sennet’in (2011) “toplumsal sermayenin azalması” olarak tanımladığı süreç, önemli bir kavramsal araçtır. Toplumsal sermayenin azalması; Sennet’e göre, üç temel faktörden kaynaklanmaktadır. Bu faktörler; düşük kurumsal sadakat, işçiler arasındaki enformel güvenin azalması ve kurumsal bilginin zayıflamasıdır. Aslında bu üç faktör; istikrar kavramındaki manevi prestij kaybı ile ilişkilidir. Piyasanın, uzun vadeli planlar yapmaya imkân tanımayan esnek ve belirsiz atmosferi; istikrar kavramını aşındırmaktadır. İstikrarın önemini yitirmesi ise; neoliberal bireyin kurumsal aidiyet duygularının altını oymakta ve kurumsal bilginin zayıflamasına neden olmaktadır. Bir şirkete uzun yıllar emek vererek, deneyime bağlı kurumsal bilgi birikimine sahip olan ve bu süreçte kuruma aidiyet duygusu geliştiren çalışan modeli; neoliberal emek piyasasının talep ettiği çalışan değildir. Kurumsal hedeflerin her an değişebildiği, piyasa talebine göre sürekli uyumlanma içerisinde olan şirketler için artık talep edilen; değişime açık, mobil ve yaratıcı fikirlere sahip çalışanlar olmaya başlamıştır. Dolayısıyla birey; kurumsal aidiyeti düşük, deneyimle gelen

birikimden ziyade anlık hamlelerle yükslebilen bir çalışan modeline dönüşmektedir. Çalışma anlayışındaki değişimin, çalışanlar arasındaki insani bağları zayıflatmış ve rekabet olgusunu dönüştürdüğünü söylemek de mümkündür. Kurumsal deneyimin anlam kaybına uğraması, yükselmenin liyakatle olan ilişkisini kopardıkça, rekabet; herkesin herkesle savaştığı bir arenaya dönüşmüştür. Hedefe yönelik yürünen her yolu mubah görmeyi normal sayan bir rekabet anlayışı içerisinde; yürünen yolun uzunluğu ve sarf edilen emeğin miktarı ölçüt olmaktan çıkmıştır. Bu durum, bir yandan çalışanların birbirlerinin varlığını bir tehdit olarak görmelerine yol açarak güven duygularını aşındırmakta; diğer yandan toplumsal ilişkilerin anlam dünyasına yayılarak neoliberal bireyi yalnızlaştırmaktadır. Yakın dönemde yapılan bir araştırma, emek piyasasındaki değişimin ortaya çıkardığı neoliberal çalışma ahlakının bir yaşam felsefesine dönüştüğünü ve gündelik yaşama yansımalarını ortaya koymaktadır. Araştırmaya göre, kentlerde yaşayan yeni orta sınıfların konut seçimlerine; piyasanın güvensiz ve belirsiz ortamı etki etmekte ve yeni orta sınıf bireyler, güvenli sitelerde yaşamayı tercih etmektedir. Bu tür bir tercihin, aynı zamanda, geleneksel toplumsal ilişkilerden kaçma ile ilgili de olduğunu belirten araştırmaya göre; gündelik yaşamın hareketli akışı esnasında sabit toplumsal ilişkiler neoliberal bireye yük olmaya başlamıştır (Şahin, 2019, s. 136-138). Anlaşılan göre çalışma faaliyetinin tüm yaşam zamanına yayılan dinamik ve güvencesiz doğası, neoliberal bireyin tüm anlam dünyasını erozyona uğratmakta; onu, toplumsal ilişkilerin altını oyan bir zihniyet biçimine sürüklemektedir.

Neoliberal birey; dünya nüfusunun yalnızca %1'inin faydalandığı, milyarlarca insanı açlığa sürükleyen (Dean, 2008, s. 48) bir emek piyasasında, özgür bırakılmış ve zenginlikle müjdelenmiş insan modelidir. O, kendi kariyerinin özgün yazarıdır, yaşamının başrol oyuncusudur; çünkü kendisine piyasaya yön verme gücü bahşedilmiştir. Ancak sunulan bu sınırsız özgürlük, aynı zamanda neoliberal bireyin prangasıdır; sistemin tüm yükü sırtına yüklenmiştir. İstihdamda kendine yer edinebilmek için piyasa koşullarına uyumlanmak, edindiği konumu muhafaza etmek ve hayalini kurduğu toplumsal hareketliliğe ulaşabilmek; tümüyle kendi sorumluluğuna bırakılmıştır. Dolayısıyla, ulaşamadığı her şey için sistemi değil, kendini suçlamaktan başka çaresi yoktur. Başarısızlığının, kendini yeterince geliştirememek ve çağa ayak uyduramamakla ilgili olduğuna ikna edilmiştir. Diğer bir deyişle, neoliberal birey; sistemsel sorunlara bireysel çözüm üretmeye çalışmaya ve kendi varlığı da dâhil olmak üzere etrafındaki her şeyi kurumsal işletme mantığında ele

almaya ikna edilmiş insan tipidir. Girişimcilik normu yaşamının merkezine oturan neoliberal birey; herkesin istediği kişi olabileceği vaadinin oluşturduğu iyimser atmosferde; hem sermayenin, hem de şirketin, ete kemiğe bürünmüş halidir (Aksu, 2015, s. 87-88).

Sanayi kapitalizminin şahlandığı dönem; üretkenlik, verimlilik ve hesaplama gibi özelliklerin, görece daha ön planda olduğu bir toplum modeli sergilemekteydi. Ancak çağdaş toplum; neoliberal politikaların yaygınlaşması ve üretim ilişkilerindeki dönüşümlerle birlikte, girişimciliğin ve küresel ölçekte rekabet edebilirliğin ön plana çıktığı bir toplum modeline evrilmektedir. Bir yaşam felsefesine dönüşen girişimcilik; neoliberal bireyin yalnızca toplumla değil, kendi varlığıyla kurduğu ilişkiyi de mübadele ilişkilerine benzer hale getirmektedir. Kendine yatırım yapmayı, toplumsal var oluşunun anahtarı olarak gören birey insan sermayedir; birey, kendini şirket gibi yönetmeye razı olmuştur. Bu nedenle neoliberal birey için yabancılaşma; kişisel girişim olgusu etrafında zirve yapmıştır. Zihninde sakın bir biçimde konuşan ötekinin isteklerine uyma ve kendi isteklerini gerçekleştirme arasında kalan neoliberal bireyin, kendini yönetme çabası; aslında Lacancı (2013) anlamıyla¹⁶ ötekine duyulan arzudur. Bu arzunun peşinde, neoliberal bireyin, kendi kendisinin; uzmanı, işvereni, yaratıcısı ve girişimcisi olması gerekmektedir. Her bir eyleminin; bir üretim biçimi, yatırım ve zarar hesaplamasına göre değerlendirilmesi elzemdir; ekonomi kişisel bir disipline dönüşmüştür. Sanayi kapitalizminin istikrarlı, üretim odaklı, uzun vadeli anlatı zemininden küresel rekabetin belirsiz dünyasına geçiş yapan neoliberal birey; kendi kendine insandır. İnsana dair söylemin homojenleşerek girişim olgusu etrafında şekillendiği çağdaş toplum içerisinde; birey varlığı da, girişimcilik merkezinde tek tipleşmektedir.

Neoliberal birey; nicel ölçütlere göre kategorize edilebilecek, idari sınıflandırma sistemleri içerisine veya endüstriyel bürokrasinin karmaşık tablolarına yerleştirilebilecek insan modeli olmaktan çıkmıştır. Endüstriyel dönemin üretim ilişkilerinde; nicel ölçütler öne çıkmaktaydı. Dolayısıyla hesaplama, bireyin yaşam öyküsüne kılavuzluk etmekteydi; eski bürokratik sistem,

¹⁶ Burada kastedilen Lacan'ın fallus kavramı çerçevesinde açıkladığı arzu kavramıdır. Lacan, fallus kavramını; cinsel kimlik sahipleniş sürecinde ayrıcalıklı bir gösteren olarak tanımlamıştır. Yazara göre, fallus; kadının sahip olamadığı ve olmayı arzuladığı, erkeğin ise sahip olduğu ve kaybetme korkusu çerçevesinde cinsel özdeşim sağladığına dair geliştirilmiş kavramsal bir araçtır. Yani arzu, kadın kimliğiyle özdeşdir. Kadın cinsel kimliği; yazara göre, sahip olma arzusu, sahip olmamamın eksikliğinin kabulü ve utancıyla konumuna razı olmak olarak kurulmaktadır.

bireyin konumunu, verimlilik ölçütüne göre hesaplayabiliyordu. Unvan, eğitim düzeyi ve biriken deneyim birbiriyle sebep sonuç ilişkisi içerisinde nicel olarak düşünülmekte ve önemsenmekteydi. Endüstriyel kapitalizmin hesapçı doğası, bireyin yaşamına kılavuzluk etmekte; üretken bireye, tahmin edilebilir bir yaşam çizgisi sunmaktaydı. Çağdaş neoliberal toplumda ise; nicelikten öte niteliğin öne çıktığı üretim ilişkileri önem kazanmıştır. Konum, eğitim düzeyi ve biriken deneyim arasındaki sebep sonuç ilişkisi kopmaya başlamış; konum, biriken bilginin ve deneyimin sonucu olmaktan uzaklaşmıştır. Diğer bir deyişle neoliberal piyasa; şimdi ve burada olan beceriyi önemsemektedir. Bireyin belirli bir konumun gerektirdiği özellikleri taşıması veya bu yönde eğitim almış olmasından ziyade, önemli olan; bireyin, o konumda, kullanım değeridir. Uzun yıllar emek verip belirli bir konuma gelme zihniyeti; herkesin her an her şey olabileceği neoliberal piyasada önemini yitirmektedir. Bu nedenle neoliberal birey; nicel ölçüme uygun değildir ve onun anlam dünyasında; ölçülebilirlik, tahmin edilebilirlik ve istikrar gibi kavramlar bağlamından kopmuştur.

Neoliberal piyasa, bireyi; endüstriyel kapitalizmin bürokratik demir kafesi içerisinde yaşayan pasif bir nesne olmaktan kurtardığını müjdelemektedir. Birey artık aktif bir öznedir; piyasa ona sınırsız bir özgürlük sunmaktadır. Aktif bir özne olabilmesi, diğer bir deyişle toplumsal var oluşu, yaşamını bütüncül kabul edebilmesiyle gerçekleşecektir. Profesyonel yaşamını; yaşamının tamamı ve kendisi olarak görmesi gerektiği konusunda ikna edilmiştir. Piyasanın kendisine sunduğu sınırsız özgürlüğü kullanabilmesinin temel koşulu; piyasa ilişkilerini yaşam felsefesi olarak kabul etmektir. Yaşamını değiştirebilecek fırsatları yaratma, kullanma ve gerekirse dönüştürme şansına sahip olan neoliberal birey açısından; yaşamın tüm alanları potansiyel bir girişim fırsatı olarak görülmelidir. Bu yüzdendir ki neoliberal birey, bu yaşam alanlarını yönetmekle yükümlüdür. Kendini şirket gibi yöneten bireyin, yaşam her alanının birer çalışan gibi değerlendirilmesi muhtemeldir. Piyasa tarafından kutsanan girişimcilik vasıfları, bu yolla bireyin tüm yaşamına nüfuz etmekte ve toplumsal ilişkilerin insani temelini yerinden oynatarak; mübadele ilişkilerini merkeze koymaktadır. Piyasa zihniyetini yaşamın her alanına genişleten birey için artık “insanın çalışma faaliyeti içerisinde ne kadar insan kalabildiği” bir mesele değildir. Sanayi toplumunun önemli sorunlarından biri olarak tartışılan bu sorun; neoliberal ekonominin, çalışma faaliyeti ve insan yaşamı arasındaki çizgiyi tümüyle ortadan kaldırması nedeniyle artık sorun olarak bile

görülmemektedir. Neoliberal insan, zaten çalışma faaliyetinden ayrılabilen parçalı bir varlık değil, çalışma ile bütünleşmiş bir varlıktır; neoliberal insan sermayedir, şirkettir, piyasanın kendisidir (Dardot ve Laval, 2013, s. 255-300).

Neoliberal piyasa, bireyden, kendini sürekli yeniden üretmesini talep etmektedir; bu yeniden üretme sürecinin önemli bir bölümünü ise duygusal özne olarak yeniden inşa oluşturmaktadır. Burada sözü geçen inşa, birey duygularının piyasa koşullarına uyumlanma sürecidir. Bireyin, yönetim becerileri içerisine, duygu yönetimi becerisini de eklemesi; neoliberal piyasa tarafından talep edilmektedir. Birey; bedenini, zamanını ve bütçesini yönetmesi gerektiği gibi duygularını yönetmeyi de öğrenmelidir. Duygularını gerekli biçimde yönetebilen birey, zaten bütünüyle sermaye olarak gördüğü kendini, geliştirecektir; duygular neoliberal istihdamda, insan sermayenin önemli bir parçasıdır. Birey duyguları, kurumsal sermayenin de önemli bir parçasını oluşturmaktadır; kurumlar rekabet piyasasında fark yaratabilmek açısından çalışanlarından işe duygularını da katmalarını istemektedir. Tüketicinin duygulanımını, piyasaya sürülen ürün ve/veya hizmete yönlendirerek talep sağlama; neoliberal piyasanın temel dinamiği haline gelmiştir. Duygular, kurumlarla bütünleşerek kurumsal imaj ve kimliklerin önemli bir parçası haline gelmiş; bu nedenle piyasa tarafından yönetilen pazarlık unsurlarına dönüşmüştür. Aslında duygular metalaşmıştır (Kart, 2011, s. 224) ve neoliberal piyasa bir duygular pazarına dönüşmüştür (Binkley, 2018, s. 591). Duygu yönetimi, çağdaş piyasanın performans ölçeklerinden biri olarak kilit öneme sahiptir. Duygularını etkin biçimde yönetebilmesi için gerekli özellikleri edinmesi çalışandan beklenmektedir (Şener ve Özata, 2019, s. 4659). Çağdaş iş dünyasında; duyguların örgütsel yaşamın ayrılmaz bir parçası olduğu, duygusal zekânın IQ' dan daha önemli olduğu ve duygu yönetiminin bireyin yaşamına olumlu katkılar sağlayacağı yaygın biçimde kabul edilmektedir. Ayrıca duygu yönetimi konusunda eğitilen çalışanların; çalışma yaşamında yabancılaşma sorununa çözüm getireceği, birçok araştırmacının haklı bulduğu görüşler arasındadır (Çoruk, 2014, s. 79; Polat ve Yavaş, 2012, s. 223; Coleman, 2011, s. 882).

Duygular, çağdaş emek piyasasında; hem işçinin, hem de işverenin sermayesi olmanın yanı sıra, dolaşıma sokulan ürünün de merkezinde bulunmakta; hatta kimi zaman ürünün kendisi olmaktadır. Özellikle hizmet sektöründe ortaya çıkan istihdam biçimleri; neoliberal kapitalizmin, ne kadar geniş bir duygular pazarı haline dönüştüğüne dikkat çekmektedir. Sözelimi Çin'de yapılan bir araştırmada,

kadınlara yönelik bir hizmet olarak sunulan; sanal erkek arkadaş uygulamasından söz edilmektedir. Ücret karşılığı abone olunan bu interaktif uygulama aracılığıyla, kadınların, erkeklerden aşk hizmeti satın aldığını ortaya koyan bu araştırma; duygulanım odaklı piyasanın ve istihdam biçimlerinin ne kadar genişlediğini vurgulamaktadır. Öte yandan, piyasadaki bu genişlemenin; bireyin toplumsal ilişkilerini ve toplumsal kurumları anlamlandırma biçimini nasıl etkilediği bir soru işaretidir. Araştırma, müşteriler kadar çalışanların da bu ücretli aşk hizmetinden memnun olduğunu ortaya koymaktadır; iki tarafın da güvenlik kaygıları yoktur, şirket kişisel bilgilerinin korunması açısından güven vermektedir. Araştırma bulgularına göre, bu hizmeti satın alan kadınlar, istedikleri özelliklere göre bir erkek arkadaş seçebilmektedir; şirket, politikası gereği zaten belirli bir entelektüel düzeydeki erkekleri istihdam etmektedir. Dolayısıyla çalışanlar; birçok konuda sohbet edebilme ve müşterinin yönlendirmesiyle onunla istediği üslupla konuşma kapasitesine sahiptir. Satın alınan ürünün, bir duygu olup olmadığı tartışmaya açıktır; araştırma bulguları bazı durumlarda kadın ve erkeğin yüz yüze görüşmeye karar verip uygulamadan çıktığını ve gerçekten flört ettiklerini göstermektedir. Ancak araştırma, sanal aşk uygulamasının; hizmeti satın alan ve satan açısından, iletişim becerilerini geliştirme ve aşkta ne aradığını keşfetme gibi amaçlara yönelik kullanıldığını göstermektedir (Tan ve Xu, 2020). Aslında araştırmanın en önemli bulgusunun uygulamanın kullanım amaçları olduğu söylenebilir. Bu bulgu; neoliberal bireyin zihniyet biçimine ve bu zihniyet biçiminde duyguların nasıl değerlendirildiğine ilişkin ciddi bir ipucu sunmaktadır. Kendini geliştirme üzerine kurulu neoliberal zihniyet içerisinde, duygular, geliştirilmesi gereken becerilerle ilişkilendirilmekte; neoliberal bireyin bitmek bilmeyen gelişim yolculuğunun bir parçası olarak düşünülmektedir. Dolayısıyla, neoliberal birey açısından, duygulardan ziyade duygusal beceriler önemlidir; bu beceriler, geliştirildikleri sürece insan sermayeyi çoğaltacak yatırım araçları olarak düşünülmelidir. Neoliberal toplumda, kapitalizmin yaydığı ruhsal enerji, ya da diğer bir deyişle neoliberal duygusal atmosfer aslında tam da bu zihniyettir; duyguların becerilere indirgenip kişisel gelişim malzemesine dönüşmesi. Bu kabulden yola çıkıldığında ise neoliberalizmin duygularla kurduğu ilişkiyi anlamaya çalışmanın yalnızca rasyonelliğin yeni bir biçimini anlamaya çalışmaktan ibaret olmadığını; neoliberalizmin, rasyonelliği yeniden biçimlendiren kendine has bir duygu/düşünce zemini olduğunu kabul etmek mümkündür (Anderson, 2015, s.10).

İnsan duygularını geliştirilebilecek birer beceri olarak, duygusal zekâ ve duygu yönetimi gibi bilimsel zeminlere oturtup, rasyonel eylemin içine dâhil eden neoliberalizm; olumlu duyguların kutsandığı bir yaşam felsefesi haline gelmiştir. Dean (2008, s. 67), bu yaşam felsefesini, keyif ideolojisi olarak tanımlamaktadır. İnsana sınırsız konfor sunmaya yönelik, var gücüyle çalışan profesyonel bir keyif endüstrisi; “siz rahatınıza bakın gerisini biz hallederiz” mottosu ile her geçen gün insan yaşamını kolaylaştırmaya yönelik ürün ve/veya hizmetler geliştirmektedir. Neoliberal birey, ücret karşılığı satın alınamayacak neredeyse hiçbir hizmetin kalmadığı bir toplumda yaşamaktadır. Dolayısıyla, neoliberal keyif; tüm bu konfor dünyasına uyumlanmaya yönelik, bireyin yerleşmesi beklenen duygulanım bölgesidir. Keyif ideolojisi, tüketimden haz alma düşüncesine bağlanmıştır ve neoliberal toplumun, Marx’ın (2009, s. 253) tabiriyle, “afyonu” haline gelmiştir. Maddi ve/veya gayri maddi tüm tüketim nesnelerini, birey açısından fetişe dönüştüren bu ideoloji; neoliberal bireyin yaşamına sızmayı başardıkça, tüketim hazzı peşinde koşan neoliberal birey, yalnızlaşmaktadır. Ücret karşılığı satın alınan çeşitli hizmetlerin keyfini sürmeye yönlendirilen neoliberal birey; insani ilişkilerini ve toplumsal bağlarını da farklı bir anlam dünyasına taşımaya başlamıştır. Arkadaş, komşu, akraba ve yakınların yerini; profesyonel yaşam koçları, ruhsal danışmanlar ve mentorlar aldıkça, toplumsal bağlar aşınmakta; birey, insan ilişkilerini ücretli hizmete indirgeyen bir toplumsal anlam dünyasına doğru hızla yol almaktadır. Piyasa zihniyetinin şekillendirdiği bu anlam dünyasında; insani bağların yük ve zaman kaybı görülmesi veya birer kişisel gelişim platformu olarak değerlendirilmesi oldukça muhtemeldir. Kendini geliştirme ve kendine yatırım yapma meselesini, yaşamının merkezine oturtan şirket birey; kar getirmeyen çalışanlarından kurtulma ve kar getirebilme potansiyeli olanları işe alma prensibi ile yürütmeye çalışacaktır toplumsal ilişkilerini.

How (2016); neoliberal toplumun hâkim duygu politikasının, mutluluk olduğunu ve 21. yüzyıl neoliberal bireyinin, mutluluk arayışını takıntı haline getirdiğini iddia etmektedir. Bu iddia, aslında mutluluk duygusunun yeni bir keşif olduğu düşüncesinden yola çıkmaz; şüphesiz mutluluk duygusu (ne olduğunu tanımlamak pek mümkün olmasa da) insanlık tarihi kadar eskidir. Ancak neoliberal mutluluk; kendine has özelliklere sahiptir. Bu özelliklerden birincisi, neoliberal mutluluğun; hem tüketime kodlanmış, hem de hiçbir tüketimle mümkün olamayacağı ima edilen paradoksal yönüdür. Birey; mutluluğu için piyasa

tarafından tüketime yönlendirilmekte; ancak aynı piyasa tarafından tükettiği hiçbir şeyle mutlu olmaması ve hep daha iyisini istemesi gerektiği konusunda teşvik edilmektedir. Bu durumda piyasa bireyden mutluluk çıtasını sürekli değiştirmesini; daha yükseğe çıkarmasını talep etmektedir. Kendisine vaat edilen mutluluğu, farklı tüketim nesnelerinde aramaya devam ettikçe, sürekli daha iyisine uzanmaya ve sahip olduğu hiçbir şeyle yetinememeye başlayan birey; bunun sonucunda, bir tüketim canavarına dönüşmektedir. Öte yandan, bu durumun sonucu yalnızca şiddetli bir açgözlülük olmayabilir; bireyin tüketim nesneleri ile saplantılı ilişkiler kurmaya başlaması da ihtimal dâhilindedir. Hatta belirli tüketim nesneleri ile öyle saplantılı ilişkiler kurmaya başlar ki onlara ulaşabilmek için tüm yaşam koşullarını zorlayabilir, hayati tehlikeyi bile göze alabilir veya herhangi birinin yaşamını tehlikeye sokabilir. Ünlü bir teknoloji firmasının son model ürününü ciddi bir meblağ ödeyerek satın almak için sabahın en erken saatlerinde kuyruğa girenler (www.milliyet.com.tr) veya bir mağazanın indiriminde ürün satın alabilmek için birbirini ezen insan yığınları (www.sozcu.com.tr) gibi haberler gündelik yaşamda sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Gözü dönmüş halde belirli bir ürüne ulaşmaya çalışan ve uğruna feda edilen maddi ve/veya manevi ne olursa olsun aldırmadan o ürünün yaşamına mutluluk getireceğine inanan bireyler; her geçen gün çoğalmaktadır.

Neoliberal birey, Steve Cutts'ın Youtube'da yayınladığı 4 dakika 16 saniyelik animasyon videosunda; mutluluk tabelalarını takip eden ama takip ettiği yol mutsuzluğa varan birey olarak tasvir edilmektedir. Çağdaş kapitalist dünyanın mutluluk saplantısını eleştirmek için hazırlanmış “*Happiness*” isimli bu video, gökdelenler ve kalabalıklar tarafından istila edilmiş bir metropolde; farelerden oluşan bir toplumun mutluluk arayışını konu almıştır. Çağdaş dünyayı, tüm bireylerin; mutsuz, yılmış ve bitkin bir şekilde bir yerden bir yere sürüklendiği bir kargaşa olarak gösteren bu videoda, başrol oyuncusu fare ise mutluluğa giden yolu tabelalar ve billboardlar aracılığıyla bulmaya çalışmaktadır. Çeşitli tüketim nesnelerinin mutluluk olarak etiketlendiği kapitalist piyasada, bir fare, her bir nesneyi tüketerek mutlu olmaya çalışmakta; ancak sonuç alamamaktadır. Belirli markaların mutluluk vaatleriyle tüketim çılgınına dönüşen ve tek tipleşen bireyi işaret eden bu video; bu nesnelerin birey açısından nasıl fetiş haline geldiğini ise “Black Friday” indirimlerinde ürün satın alabilmek için birbirlerini ezen, parçalayan ve yaralayan fareler aracılığıyla göstermektedir. Satın aldığı ürünleri

tüketmesine rağmen mutluluk açlığını gideremeyen fare; tabelalar aracılığıyla mutluluğu aramaya devam ettiğinde ise yolu alkollü içeceklerle kesişmektedir. Alkollü içeceklerin mutluluk vaatlerine aldanan fare; tüm bu içecekleri tüketerek mutlu olmaya ve rahatlamaya çalışmakta, bilincini yitirmekte ve bir otoyolda berbat bir şekilde uyanmaktadır. Bu yolla da mutluluğa ulaşamayan farenin bir sonraki durağı ise antidepresan ilaçlar olacaktır. Aldığı antidepresanlarla geçici süre kendini adeta Alice Harikalar Diyarında masalında bulan ve ayakları yerden kesilen fare; ilacın etkisi geçtiğinde gerçek dünyaya sert bir biçimde düşer. En sonunda bir banknotun peşine takılarak kendini bir plazada bulan fare; yüzlerce diğer farenin arasına katılarak masaya oturur ve soluksuz çalışmaya başlar. Piyasanın mutluluk rotasını uygulayarak en sonunda piyasa talebine uygun hale getirilen, yani neoliberal piyasa tarafından seri üretimi tamamlanan birey; en sonunda bir beyaz yakalıya dönüşür. Bu video; çağdaş kapitalizmin, mutluluk duygusunu manipüle ederek bireyi nasıl bencil ve yalnız bir tüketim çılgınına dönüştürdüğünü ve aslında ne kadar mutsuz ettiğini vurgulamanın yanı sıra, neoliberal bireyin duygusal uyumlanma sürecini ortaya koymaktadır.

Öte yandan, neoliberal toplumda mutluluk arayışı; yalnızca tüketimle ilişkili değildir. Satın alınan nesneleri tüketerek mutlu olunacağı inancı, kısmen de olsa mutluluğu bir erek olarak görmekle açıklanabilir ki bu onu başlı başına ulaşılmak istenen bir ideal olarak düşünmemize izin verir. Ancak neoliberal mutluluk, birey tarafından bir işleve sahip olarak görülür; yani bir araçtır aynı zamanda. Mutluluk; girişimcilik özellikleriyle öne çıkabileceği bir piyasada, birey için, yaratıcılığı artıran ve bireyin kısa zamanda başarıya kavuşmasına olanak verecek bir beceri olarak düşünülmektedir. Bu nedenle neoliberal mutluluk; geliştirilebilecek kişisel becerilerin içerisine dâhil olmaya başlamıştır. Mutluluk ve yeni öğrenmeler bir araya gelerek; birey yaratıcılığını maksimum düzeye çıkaracak; birey, muhteşem bir piyasa fırsatı yakalayarak, hayalini kurduğu maddi zenginliğe kısa zamanda kavuşacaktır. Ayrıca mutluluk; yalnızca iş başarısı için değil, başarılı toplumsal ilişkiler kurabilmek ve en geniş anlamıyla sağlıklı olabilmek için en önemli anahtar olarak gösterilmektedir. Ruh sağlığının yanı sıra, beden sağlığıyla da yakından ilişkilendirilen mutluluk, tıp biliminin hemen her alanına yerleşmiş; yokluğu, türlü hastalıklarla ilişkilendirilmeye başlamıştır. Dolayısıyla mutluluk; önemli bir yaşam aracı haline gelmiş, toplum; iyi hissetmeyi, her şeyin anahtarı olarak görmeye yöneldikçe daha da bilimselleşmiştir.

Neoliberal bireyin yaşamının merkezine bu iyi hissetme saplantısının yerleştiğini iddia etmek abartılı olmayacaktır. Keyif, haz, mutluluk verdiği iddiası ile piyasaya sürülen çeşitli tüketim nesnelerinin yanı sıra; çağdaş kapitalizmin önemli gelir kaynaklarından biri de; bireylerde, bu tür hisleri oluşturma ve geliştirme stratejilerini ürettiğini iddia eden dev bir pazardır. Olumlu veya pozitif kavramları üzerinden bir söylem alanı oluşturan bu pazar; bireylere duygularını nasıl yönetebileceğini ve stratejik olarak kullanabileceğini öğreten çok geniş bir ürün yelpazesine sahiptir. Aslında kapitalist piyasanın, insan duygularını birer beceriye indirgeyerek rasyonel davranışın içine nasıl yerleştirdiğinin ispatı olan bu pazar niyetini de gizlemeyerek zaten kişisel gelişim diye adlandırılmıştır. Kişisel gelişim; kitaplar, seminer, konferans, kurs, video, dijital ortamda satılan webinar ve başarı hikâyeleri gibi mutlulukla ilişkilendirilen pek çok ürünün satışa sunulduğu geniş bir sektör oluşturmaktadır. Piyasanın kaybeden bireylerine umut satması nedeniyle eleştirilen kişisel gelişim sektörü; bireyi olumlu düşünme ve mutlu olma konusunda eğitime; “isterseniz olur” sloganı ile bireyin içindeki “gizli” potansiyeli açığa çıkarma gibi sorumluluklar yüklendiğini iddia etmektedir (Altay, 2019). Sektöre bağlı gelişen yeni meslekler ise her geçen gün artmaktadır. Kişisel gelişim yazarlığı, yaşam koçluğu, mentorluk, spiritüel danışmanlık, kişisel asistanlık, kariyer koçluğu, yaşam danışmanlığı gibi çeşitli meslekler ortaya çıkmaktadır. Tılsımlı kitaplar yazılmakta (Şişman, 2020) ne olduğunu tanımlamak zor olsa da pozitif enerjinin birey yaşamındaki önemi her geçen gün daha fazla vurgulanmaktadır.

Olumlu duyguların yaşamın her alanında kutsandığı neoliberal duygusal iklimde olumsuz olarak adlandırılan duyguları minimum düzeye düşürme veya onlardan tümüyle kurtulma talebine yönelik çeşitli ürün ve hizmetler de piyasaya sürülmektedir. Dijital platformların sağladığı imkânları da kullanan neoliberal birey için bu tür ürün ve hizmetlere ulaşmak oldukça kolaylaşmıştır. Çağdaş teknoloji, neoliberal bireyin motivasyon yükseltme ve bilinçaltı temizliği gibi sayısız hizmeti evinde oturarak alabildiği bir konfor dünyasına dönüşmektedir. Nitekim yaşamı boyunca kendi varlığını kurcalayarak sürekli daha formuna (daha yaratıcı, daha başarılı, daha sağlıklı, daha sosyal vs.) dönüşmesi beklenen neoliberal birey; piyasanın kendine sunduğu sınırsız gelişim fırsatları ile müjdelenmiştir. Hatta bu tür hizmetler; bireyler için, kimi durumlarda, sosyal çevre genişletme ve arkadaş edinme işlevine bile sahiptir. Sözelimi son yıllarda adı sıkça duyulan ruhsal

arınma kampları; farklı sosyoekonomik ve sosyokültürel çevrelerden gelen bireyleri bir araya getirip, istemeleri halinde, arkadaş edinebilecekleri bir ortamda ruhsal ve bedensel iyileşme sağladıklarını iddia etmektedir. Çoğunlukla doğal alanlara kurulu bu kamplar; ücrete bağlı değişiklik gösteren sürelerde, farklı ruhsal/bedensel sorunlara yönelik paketler sunmaktadır. “Ruh diyeti paketi” örneğin; ruhu besleme programı olarak 21 gün boyunca tüm olumsuz duygulardan arınma ve iç sesi duyma imkânı sağlayan bir program olarak sunulmaktadır. Kamp programı incelendiğinde; meditasyon, yoga, niyet çalışmaları ve nefes egzersizleri gibi uygulamalar yapıldığı dikkat çekmektedir. Ayrıca kamp süresi boyunca; katılımcıların olumlu düşüncelere odaklanarak olumlu konularda sohbetler etmeleri beklenmektedir. Hatta bu amaca yönelik özel bir etkinlik yapılmaktadır: güzel muhabbet olarak adlandırılan bu etkinlikte, olumlu konularda konuşmak zorunludur. Bütün bunlara ek olarak, katılımcılara, grup terapisi hizmeti sağlanmakta; onları beden ve ruhen besleyecek gıdaları içeren bir beslenme programı uygulanmaktadır. Kamptan yararlanması beklenen hedef kitle; depresyon, panik atak, öfke kontrol sorunu yaşayanlar olabildiği gibi; hayatta ilerleyemeyen, özgüven sorunu yaşayan, sevilmediğine inanan ve ruh detoksü yaparak ne istediğine ulaşmayı hedefleyen bireyler olarak tanımlanmıştır. Firmanın sunduğu diğer paketlerin içerisinde; değişim ve dönüşüm kampı, bolluk güç ve dengeleme kampı, frekans terapi, inanç kampı ve kişisel gelişim kampı da bulunmaktadır (www.kazdagi.com.tr).

Neoliberal piyasanın duygulanıma yönelik ürün ve/veya hizmetleri gelişen teknolojik imkânlarla giderek genişlemekte; çeşitlenmekte ve kolay ulaşılabilir hale gelmektedir. Bireyin yaşamına bir şekilde sızmayı başaran kişisel gelişim söylem alanı; medyanın (en geniş anlamıyla) içinde de önemli bir yer tutmaktadır. Olumsuz duygulardan kurtulma, motivasyon artırma, olumlu düşünme, enerji meselesi ve farkındalık gibi pek çok kavram; neoliberal bireyin anlam dünyasına yerleşmeye çalışmakta ve bireyi, bu kavramlar ışığında bir yaşam kurgulamaya ikna etmektedir. Stres, öfke veya depresyon gibi mutlu olmaya engel olarak tanımlanan her duygu durumundan; yaşamsal başarıya ulaşmak için kurtulmak gerektiği, küresel bir marş gibi bireye sürekli çalınmaktadır. Sosyal ağlar, televizyon, gazeteler, çeşitli internet siteleri bu amaca yönelik topyekûn çaba göstermektedir. İnternette kullanılan herhangi bir arama motoruna, kişisel gelişim yazıldığında karşılaşılan yüzlerce içerik, ürün veya hizmet; neoliberal bireyi, mutlu olması ve bu amaca yönelik

olumsuz duygulardan kurtulması gerektiğine ikna etmeye çalışmaktadır. İletişim teknolojisi de bu piyasanın önemli bir pazarı haline gelmeye başlamıştır. Söz gelimi belirli bir ücret karşılığında cep telefonlarına indirilebilen; “Motivasyon koçu”, “Peki ya ben”, “Kişisel Gelişim”, “Kuran ile depresyon tedavisi”, “Kişisel Bakım” ve “Öfke sorunları” gibi uygulamalar geliştirilmiştir. Ayrıca sosyal ağlarda açılan kişisel hesaplar veya topluluk hesapları; takipçilerine, gelişim ve dönüşüm üzerine türlü tavsiyeler sunmakta, başarılı birey olabilmenin yollarını onlarla paylaşmaktadır. Örneğin “kişisel gelişim ve farkındalık” adıyla açılmış bir sosyal ağ hesabı, takipçilerine ruhsal ve zihinsel güçlenme konusunda “aydınlatıcı” yazılar sunmaktadır (www.instagram.com/kisiselgelisim.farkindalik). Hesaba bağlı blogta da benzer yazılara ve tavsiyelere; hatta olumsuz duygulardan kurtularak nasıl bir dönüşüme gireceğini adım adım anlatan bir programa bile rastlamak mümkündür (www.kisiselgelisim.farkindalik.com).

Farkındalık; neoliberal yaşam felsefesinin merkezine oturan kişisel gelişim becerileri içerisinde özellikle son yıllarda adını sıkça duyurmaya başlamıştır. Olumlu ya da olumsuz bir düşünce biçiminden öte, tarafsız ve yargılayıcı olmayan biçimde anı yakalama ve anda kalma gibi becerilerin vurgulandığı farkındalık uygulamalarının öncülerinden biri; “Mindfulness” yaşam pratiğidir. Bir din veya ritüel olarak tanımlanmayan Mindfulness; bireyi hiçbir şey düşünmemek veya yargılayıcı düşünmek yerine, olduğu gibi görmeyi sağlayan bilinçli farkındalığa yönlendirme egzersizlerinin yaşam biçimi olarak kullanılmasıdır. Meditasyonun merkezi olduğu bu egzersizlerin; dikkat yeteneğini ve problem çözme becerilerini geliştirdiği iddia edilmektedir. Ayrıca farklı meditasyon egzersizleri kullanarak devam edilen bu pratiklerin, duygular üzerinde de etkili olduğu; korku, endişe gibi olumsuz duyguları azaltmada katkı sağladığı ifade edilmektedir. Dolayısıyla bireylerin katıldıkları mindfulness eğitimleri sonucunda edinecekleri beceriler içerisinde; mutluluk düzeyini artırma becerisi de bulunmaktadır (www.mindfulacademy.com). Türkçe’ye “bilinçli farkındalık” olarak yerleşen bu pratiğin; çalışma yaşamında bireyi stresli ve zor durumlara hazırlama ve mutlu çalışan haline getirme gibi amaçlarla da kullanıldığı belirtilmektedir (www.indigodergisi.com). Araştıran herkesin bu beceriye ilişkin bilgi edinebileceği; internet siteleri, dergi yazıları ve Youtube videolarının yanı sıra dijital veya yüz yüze mindfulness eğitimi veren firmalar; bu öğretiye giderek artan ilgi ve talebe dikkat çekmektedir.

Enerji meselesi de neoliberal yaşam felsefesinde önemli bir yer tutmaktadır. Kötü enerjilerden arınarak iç huzuruna kavuşma, evrene olumlu enerji gönderme ve birtakım enerji egzersizler sayesinde mucizelere kapı açma üzerine kurulu ciddi bir piyasa oluşmuştur. Reiki ve Feng Shui gibi yaşam pratikleriyle ilişkilendirilen bedensel ve/veya mekânsal enerji temizliği; yine meditasyon ve nefes egzersizleri uygulamaları ile birleştirilmektedir. Yalnızca öğrenme ve uygulamaya yönelik kurs ve danışmanlık hizmetleri değil; bu uygulamaları yaşamın her alanına yayan maddi ürünlerin de satışa sunulduğu olumlu enerji pazarı; her gün yeni ürünlerle güncellenmektedir. Meditasyon taşları, kişiye özel kodlanan doğal taşlar, kitaplar, enerji sistemleri uyum paketleri gibi çok çeşitli ürünler gerçekleşecek mucizelerin anahtarı olarak satılmaktadır (<https://www.instagram.com/lisuduman/>). Olumlu enerji verdiği iddia edilen ürünlerin satışı neoliberal piyasada o kadar yaygınlaşmıştır ki bazı internet alışveriş siteleri¹⁷ bu kavramı bir kategori olarak eklemiştir; bu kategoride çeşitli takılar, buhurdanlık ve mala gibi ürünler, hatta kahve kupaları bile bulmak mümkündür.

Her kesimden tüketiciye ulaşmayı hedef edinen olumlu duygular piyasası, sanal platformlarda ulaşamadığı bireylerin yaşamına televizyon, dergi ve gazeteler gibi medya araçlarıyla sızmaktadır. Çeşitli televizyon programları, gazete ve dergiler; mutlu olmanın, iyi hissetmenin ve keyifli zaman geçirmenin önemini sıkça vurgulamaktadır. Olumsuz duyguları mümkün olduğunca azaltma veya onlardan kurtulma, anı yakalama, andan keyif alma gibi tavsiyeler veren ve başarı öyküleri üzerinden bu yaşam felsefine dikkat çeken pek çok içerikle karşılaşmak; gündelik yaşamın bir parçası haline gelmiştir. Dolayısıyla, çeşitli tüketim nesnelerinin yanı sıra belirli pratikler ve öğretilerle dolu bu renkli dünya, neoliberal bireyin kaçamayacağı kadar genişlemiş; yaşamına nüfuz etmeyi başarmıştır. Aura, frekans, enerji ve farkındalık gibi birçok kavramdan oluşan bir söylem alanı vasıtasıyla her geçen gün genişleyen duygulanım piyasası; neoliberal kapitalizmin, Weber'in (2011) tabiriyle, ruhunu tanımlamaktadır. Olumlu-olumsuz duygular zıtlığı üzerine kurulu bu piyasa, bireyi; mutluluk, haz, keyif, neşe gibi olumlu duygulanımsal bölgelere uyumlanmaya; üzüntü, öfke, korku gibi olumsuz duygulardan kurtulmanın yollarını aramaya ikna etmektedir. Yönetmel becerilere dâhil edilerek rasyonelleşen duygular; çağdaş kapitalizmin itici gücü haline gelmiş, birey

¹⁷ www.gittigidiyor.com , www.trendyol.com, www.hepsiburada.com.

yaşamının merkezine oturmuştur. Profesyonel yaşamda başarılı olmanın yanı sıra fiziksel açıdan sağlıklı olmanın da duygusal normalliklere bağlı olduğu; tıp bilimi içerisinde de yaygın bir kabule dönüşmüştür. İnsan bedenini ve ruhunu bir bütün olarak değerlendiren çağdaş tıp bilimi, duygusal sorunların bedensel sorunlara yol açtığını kabul etmektedir. Fiziksel nedenlerle açıklanamayan hastalıkların, psikolojik nedenlerle açıklanmaya çalışılması; çağdaş tıpta yaygın bir gelenektir (Kandemir ve Ak, 2013). Bu nedenle bedensel rahatsızlıklara ilişkin sağlık kurumlarına başvuran; bu sorunların stres, depresyon, anksiyete gibi duygusal sorunlarla ilişkili olduğunu öğrenen ve psikiyatri kliniklerine yönlendirilen insan sayısı muhtemelen oldukça fazladır. Antidepresan kullanımının tüm dünyada hızla arttığını gösteren grafikler de bu tahmini destekler niteliktedir (www.saglik.gov.tr). Öte yandan antidepresan kullanan bireylerin sayısal artışını gösteren bu grafikler; bu kadar iyi hissetme ideolojisi ile çevrelenmiş neoliberal toplumda; bireylerin aslında hiç de iyi hissetmediklerinin bir göstergesi olarak da yorumlanabilir.

Mutluluk, keyif, haz, neşe gibi belli başlı olumlu duyguların duygusal normallik olarak kabul edildiği neoliberal toplumda öfke, üzüntü, endişe gibi olumsuz duygular; bireylerin, başarılı ve sağlıklı bir şekilde yaşama devam edebilmesi için, mümkün olduğunca azaltması hatta kurtulması gereken sorunlar olarak kabul edilmektedir. Olumsuz duyguların neredeyse hepsi psikiyatrik bir rahatsızlık olan depresyonla ilişkilendirilmekte; depresyonun ise çeşitli fiziksel rahatsızlıklara yol açtığı tartışmasız kabul edilmektedir. İnsanı, ruh ve beden birleşimi olarak kabul etmekle ilgili olan bu yaklaşım; neoliberal toplumun rasyonellik anlayışının bir yansımasıdır kuşkusuz; duygular, belki de hiç olmadığı kadar önem kazanmıştır. Birey de duygusal sağlığını korumak, olumsuz duygularını azaltmak için yoğun bir çaba sarf etmeye ikna edilmiştir. Aslında antidepresan kullanımı, derin nefes alma egzersizlerini yaşam biçimi yapma veya meditasyon gibi yaşam pratikleri tümüyle bu çabayı göstermektedir. İnsanın, ruh sağlığını muhafaza etmek için sarf ettiği çaba; yaşama tutunması ve varlığını devam ettirmesi açısından elzemdir; ancak bu çabanın, sonuçları bakımından bireyi nasıl bir duygusal uyumlanmaya ikna ettiği bir soru işaretidir.

Neoliberal toplum, tümüyle belirsizlik üzerine inşa edilmiştir. Bu belirsizlik bireye her an her değişime açık ve hazır olma sorumluluğu yüklemekte; bu sorumluluğu yerine getirebilmesi için sürekli kendi ile meşgul olup kendini yeniden üretmesi gerektiğine ikna etmektedir. Duygular, bu yeniden üretimin önemli bir

parçasıdır ve birey, duygularını becerileri arasında görerek onlar üzerinde çalışması gerektiğini zaten kabullenmiştir. Bu kabul ise duyguları işletilebilecek sermayenin bir parçası olarak görme zihniyetini beraberinde getirmektedir. Birey, duyguları üzerinde düşünmeye, kar-zarar analizi yapmaya ve duygularını araç olarak kullanmaya yöneldikçe duygular kendiliğinden koparılarak mübadele ilişkilerinin önemli bir parçası haline gelmektedir. Duyguların rasyonel eylem ile kurduğu bu sıkı bağ sonucunda birey davet edildiği duygusal iklime konumlanabilmek için türlü yollar denemeye çoktan ikna olmuştur. Neoliberal bireyin olumlu duygularını artırma ve mutlu olma çabası, onun toplumsal kurumlarla ilişki kurabilmesinin koşulu; dolayısıyla toplumsal varlığını elde etme biçimidir. Öte yandan bireysel olarak gösterilen iyi hissetme çabası; toplumsal sorunları dert edinmeyen, zaten edinse de hiçbir şeyi değiştiremeyeceğine kanaat getirmiş, kendine odaklı bir insan tipi ortaya çıkarmıştır.

Bazı yazarlar, neoliberal toplumun, tıbbi anestezi etkisi altındaki birey gibi uyuşmuş olduğunu iddia etmektedir. Sakin, huzurlu ve mutlu bir yaşama kavuşma çabasıyla saatlerce kuru bir eriğe yoğunlaşarak zihnini boşaltmaya veya nefes egzersizleri ile rahatlamaya çalışan birey; toplumsal sorunlara gözünü kapatması gerektiğine kanaat getirmiştir (Purser, 2019). Bireye sınırsız özgürlük sunan piyasa, tüm sorumluluğu üzerinden attığı için bireyin zaten kendisinden başka suçlayacak bir muhatabı da yoktur; bu nedenle sorunlara bireysel yaklaşıma yönelmekte ve bencilleşmektedir. Negatif olan her şeyden kaçması gerektiği, yaşamın zaten çok kısa olduğu ve en önemli şeyin yaşamdan keyif almak olduğunu sürekli kulağına fısıldayan bir dünyada yaşamak; neoliberal bireyi toplumsal sorunlara körleştirmektedir. Toplumsal eşitsizliklerin tartışılması ve çözülmesi bir yana, neoliberal birey tarafından mesele olarak bile görülmemesi giderek yaygınlaşmaktadır. Kötü bir şey duymamak için haber takip etmeme, üzülmemek için cenaze evine gitmeme ve sorunları olan insanlarla iletişim kurmaktan kaçma gibi türlü davranışlarda bu zihniyetin yansımasını görmek mümkündür. Neoliberal birey, içine yuvarlandığı harikalarla dolu dünyada yaşayan Alice'e benzer halüsinatif bir mutluluk anlayışı ile yaşaması gerektiğine inandırılmıştır. Yaşam felsefesi olarak benimsediği iyimserlik “zalim iyimserlik” (Berlant, 2010) modelidir.

Neoliberal iyimserlik, bireyi; boş ümitlerle oyalayan, dirençsiz kılan ve toplumsal ilişkilerinin altını oyan bir duygulanım bölgesidir. İnşa edilen neoliberal

ahlakın; emek, kazanç, başarı ve istikrar gibi pek çok kavram arasındaki bağı zedelemesi sonucu bireyin hak ve haksızlık gibi kavramlara ilişkin yargıları aşınmaktadır. Birey, kendi gemisini yüzdürmekle meşguldür; yaşamı boyunca sahip olduğu bu gemiyi her fırtınaya hazır hale getirmek onun sorumluluğundadır. İyimser düşünmek, rahatlamak ve olumlu duygularla yaşamak kendi faydasına olacaktır. Diğer gemilerin niye battığı onu ilgilendirmez; yeterince iyi olan hedeflediği istikamete ulaşacaktır. Açık denizde bir yere varacağı inancıyla hiçbir yere varamayan milyonlarca kayıktan biri olduğunu fark etmeden sürüklenip duran neoliberal bireyin; başkalarının sorunlarıyla uğraşacak ne vakti, ne de enerjisi vardır. Tüm kaynaklarını kendi için kullanmalı, iyimser düşünmeli ve kendi potansiyelini keşfetmeye çalışmalıdır. Zaten ortada suçlanacak bir iktidar da yoktur; insan o kadar özgür bırakılmıştır ki sahip olduğu gemiyi dilediği rota doğrultusunda yüzdürebilir; açık denizde rotasız kalıyorsa bu kendi suçudur. Kişisel gelişim becerilerine eklemlenen neoliberal iyimserlik; gözünü kulağını toplumsal sorunlara kapatan uyuşmuş bir insan modeli talep etmektedir. Birey; kendi direniş gücünü bu duygulanımsal bölgeye uyumlanmaya çalışarak kaybetmekte ve kendi varlığını iyileştirme çabası içinde yalnızlaşmaktadır. Yöneticilik becerisi ile öne çıkan neoliberal birey; yalnızca kendini yönetebilir olduğuna, dünyayı zaten değiştiremeyeceğine, bunca kötülüğü düşünüp kafa yorarsa kendine zarar vermekten başka bir işe yaramayacağına inandırılmıştır. Olumsuz duygularla kuracağı ilişki de bu yönde belirlenmiştir; neoliberal birey olumsuz duygularını asgari düzeyde tutmalı, en iyisi onlardan arınmalıdır. Mübadele ilişkileri içerisinde takas edilen nesneler gibi duyguların olumsuz olanları atılmakta; ücret karşılığı olumlu duygular satın alınmaktadır; piyasa zaten daha önce sözü edilen pek çok hizmet ve/veya ürünü bu talebe yönelik bireye sunmaktadır.

Tüm bu iyimserlik ikliminde olumsuz duygulardan biri olarak kabul edilen (Turner, 2007, s. 33) öfke yalnızca olumlu-olumsuz duygular karşıtlığındaki olumsuz bölgeye değil; sakin ve huzurlu bölgenin de karşısına yerleştirilmiştir. Felsefenin bir disiplin olarak kurulduğu ilk dönemlerden bu yana birçok düşünürün dikkatini çeken öfke, içinde bulunduğumuz neoliberal döneme gelindiğinde ciddi bir sorun olarak görülmeye başlamıştır. Kendine en az mutluluk kadar derin bir alan yazın oluşturan öfke; genellikle tehlikeli bir duygu olarak tanımlanmıştır. Şiddet ve saldırganlıkla eş anlamda sıkça kullanılmış; insanın düşünme becerisini yok eden

kontrolü zor bir güç, çoğunlukla vahşilik gibi anlaşılmıştır (Smith, 2018, s. 205-208). Neoliberal topluma gelindiğinde ise, öfkenin, neredeyse bir bilimsel disipline dönüştüğünü görmekteyiz; öfke kontrolü, özellikle neoliberal toplumlarda insan gelişimi açısından önemli bir ölçüt haline gelmiştir. Öfke, çağdaş toplumda bilimsel disiplinlerin dikkat kesildiği bir alandır; öfke kontrolü üzerine çok çeşitli uygulamalar geliştirilmektedir. Kişisel gelişim literatürünün içinde önemli yer tutan öfke kontrolü; neoliberal bireyin üzerinde çalışması gereken bir beceri olarak öne çıkmaktadır. Bir sapma veya patolojik bir durum olarak kabul edilen öfkenin rasyonel biçimde sağaltılmaya çalışılması aslında tartışmalıdır. Düşünme eylemine tümüyle engel olduğu kabul edilen ve kısa dönem öncesine kadar düşünce ile bağı tamamen kopmuş olan öfke duygusu; neoliberal toplumda, öfke kontrolü adlı söylem alanı vasıtasıyla düşünme faaliyeti içerisine, dolayısıyla rasyonel eylem kalıbına yerleşmiştir. Yönetmel bir beceri olarak tanımlanan öfke yönetimi (anger management) neoliberal toplumda, bireyin; sakin, huzurlu ve mutlu bir yaşam sürebilmesinin en önemli koşullarından biri olarak öne çıkmaktadır. Öfke sorunlarının, uzun veya kısa vadede sağlık sorunlarına yol açtığı ve bireyin yalnızca kendisine değil çevresine de potansiyel bir tehdit oluşturduğu neredeyse tartışmasız kabul edilmektedir (Gibson ve Tulgan, 2002, s. 30-35).

Öfkeyi, bir yandan rasyonel düşünmeye engel, saldırgan ve medeniyet dışı gören; diğer yandan düşünme faaliyeti ile öfkeyi bir araya getirerek öfke kontrolünü yönetmel bir beceri olarak insanlığa sunan neoliberal toplumdur. Öte yandan öfke ve neoliberal iktidarın kurumları arasındaki ilişki karmaşık ve ikiyüzlüdür. Bu ilişkinin anlaşılabilmesi; öfkeyi, toplumsal uyumlanma açısından kendi söylem alanı içerisinde incelemekle yani öfkenin yokluğunu talep eden bir duygusal iklimde aslında aynı zamanda öfkenin var olabildiği ve meşru kılındığı söylem alanını sorgulamak ve neoliberal rasyonellik içerisine öfkenin nasıl konumlandığını anlayabilme çabası ile ilişkilidir. Bu çaba ise, duygulanımı ve iktidar kavramını toplumsal kurumlar çerçevesinde anlamaya olanak sağlayacak biyo iktidar kavramını gözden geçirmeyi gerektirmektedir.

2.4. Neoliberal Duygusal Özne

Bugün içinde yaşadığımız çağdaş dünyada depresyondaki insanlar adı verilmiş küresel bir insan kategorisinden söz edebiliyoruz. Ancak kuvvetli ihtimalle 1955 yılında bu tür küresel bir kategorinin var olacağını ve bu kategoriye dâhil olan insanların; bir yandan zihinsel sağlık politikasının hedef kitlesi, diğer yandan

depresyonun aktif özneleri olarak tanımlanacağını hayal etmemiz pek de mümkün olmazdı (Rabinow ve Rose, 2006, s. 215). Benzer biçimde dünyada AIDS krizi yaşanmadan önce bu hastalıkla birlikte, yas tutan özne kategorisinde anlamsal değişiklik yaşanacağını da tahmin edemezdik. Hastalığın, cinsiyet politikaları ile ilişkili kazandığı toplumsal anlam; bu hastalıktan yaşamını yitiren bireylerin kayıp olarak görülmemesi, dolayısıyla onları kaybeden sevdiklerinin yas tutabilme hakkının yok sayılması sürecine dönüşmüştür. Öte yandan Amerika’da yaşanan 11 Eylül saldırısında sevdiklerini kaybeden insanların yas tutma hakları toplum tarafından tanınmış ve kabul edilmiştir; onlar, AIDS nedeniyle sevdiklerini kaybedenlerin aksine, yas tutan özneler olarak konumlanabilmiştir (Gessen, 2020).

Duygular ve toplumsal olan arasındaki ilişkinin düğümlendiği nokta aslında tam da burasıdır. Bireylerin iç dünyalarında ne hissettiği, hangi duyguları yaşadıklarından bağımsız; politik sınırlarla çevrili duygulanımsal bölgeler, verili koşullarda belirli öznellikleri sürekli yeniden üretmektedir. Bu öznellikler arasında bir hiyerarşiden söz etmek de mümkündür; örneğin Türkiye’de yas tutma olarak tanımlanmış bölgenin en prestijli konumuna evladını kaybetmiş annelerin yerleştiği iddia edilebilir. Bireysel olarak evladını kaybetmiş tüm annelerin çektiği acı ve yas tutma süreci şüphesiz aynı değildir; fakat toplumsal kabul açısından evladını kaybetmiş anneler olarak duygusal özneleştirilir ve yas hiyerarşisinde üstün bir konuma yerleşirler. Kaybın yaşanma biçimi de farklı öznellikler üretecektir; evlat kaybına yüklenen toplumsal anlam, yas tutan annenin içinde bulunduğu duygulanımsal bölgedeki konumunda belirleyici olabilir. Evladını bir trafik kazasında kaybeden bir anne ile ordu mensubu evladı görev başında şehit düşen annenin; yas tutan özneler olarak süreci toplumsal anlamda deneyimleyişlerinde farklılıklar ortaya çıkacaktır. Benzer biçimde Covid 19 salgınında kaybedilen sağlık çalışanlarının yakınlarının duygusal özne olarak yas tutma süreci, toplumsal kabul ve tanınırlık bakımından; sağlık çalışanı olmayan ve salgın nedeniyle yaşamını yitiren hastaların yakınlarından farklı deneyimlenecektir. Aynı duygulanımsal bölgeye yerleşen salgın nedeniyle ölenlerin yakınları ve “salgında hayat kurtarmaya çalışırken ölen sağlık çalışanlarının yakınları” gibi kategorizasyonlar; duygulanım sorunsalını, Foucault’nun (2014) özne, iktidar ve hakikat ilişkileri çerçevesinde düşünmek gerektiğini işaret etmektedir.

İnsan topluluklarının, verili koşullarda belirli duygulanımsal bölgelere davet edilmesi ve bu bölgeler içerisinde belirli konumlara yerleşmeleri; Foucault’nun

hakikat adını verdiği kavram üzerinden okunabilir. İktidarı, bireyler arası bir ilişki biçimi olarak açıklayan Foucault; hakikati ise bu ilişkileri anlayabilmeyi sağlayan bir kavramsal araç olarak kullanmıştır. Hakikat, tarihsel bir uğrak noktasıdır; belirli bir durumun, tarihin bir noktasında anlamlandırılması ve betimlenmesidir. Dolayısıyla bu betimleme kendi tarihselliği içerisinde anlamsal olarak genişleyebilir, daralabilir, ona daha önce sahip olmadığı betimsel öğeler eklenilebilir veya birtakım betimsel öğeler ondan çıkarılabilir. Bu tarihsel dönüşümün, belirli yapısal bir nedeni yoktur; siyasi veya ekonomik yapının hakikatin dönüşümüne yol açtığı iddia edilemez ki zaten böyle bir iddia ispatlanabilir nitelikte değildir. Ancak hakikat, toplumsal yapı ve kurumlarla ilişki içerisinde; bu yapı ve kurumların içerisinde onlara eklenir ve yeniden anlamlandırılabilir. Hakikati içeren tüm betimsel öğeler hakikat yasaları olarak bireyin tüm toplumsal yaşantısına kurumlarla kurulan ilişkiler aracılığıyla yayılır ve deneyim yoluyla toplumun tamamına içkin hale gelir. Hakikat yasası, bir ilişki biçimi olarak tanımlanan iktidar ilişkileri içerisinde, bireye, kendisinin ve başkalarının tanım zorunda olduğu bir yasa olarak dayatılır. Birey bu yasa yoluyla kategorize edilir, kimliğine ve bireyselliğine bağlanır, bireyi özneleştirir iktidar biçimi böylece gündelik yaşama doğrudan nüfuz eder. Bireyin özneleştirilmesi; denetim ve bağımlılık yoluyla başkalarına tabi kılma ya da vicdan veya öz bilgi ile kendi kimliğine bağlama olarak gerçekleşir ve aslında her iki durumda da tabi kılan/boyun eğdiren bir iktidar biçimi telkin eder. Hakikat yasaları ve iktidar ilişkilerinin bağlandığı noktada ise hakikat oyunlarından söz etmek mümkün hale gelir. Yine de bu önerme hakikat oyunlarının, salt iktidar oyunlarından ibaret olduğu anlamına gelmez. Hakikat oyunları, Foucault için iktidar oyunlarının iktidar ilişkileri ile nasıl bağlanabileceğini gösteren bir kavramdır. Burada oyun; bir kurallar bütünü ifade etmek için kullanılmaktadır. Hakikat oyunları adı verilen kurallar bütünü; belli sonuçlar doğuran, ilke ve izleklere bağlı olarak geçerli ya da geçersiz, galip ya da mağlup sayılabilecek niteliğe sahiptir. Hakikat oyunu bir betimleme sunar; bu betimlemenin gerçek veya kurgu olduğunu tartışmak yersizdir. Önemli olan verili bir betimlemenin kurumsal alana nasıl dâhil olduğu ve diğer betimlemelerle nasıl ilişki kurduğunu anlayabilmektir. Belirli bir hakikat oyununda; başkasından daha fazla bilgi sahibi olan, başkasına ne yapması gerektiğini anlatan, ona bir şeyler öğreten, bilgi aktaran, hüner ve becerilerini ileten birisinin varlığı her koşulda bir iktidar ilişkisi

retmektedir. Fakat bu durum her zaman iktidarın pratikte kötü olması veya aktarılan bilgilerin gerçek dışı olması şeklinde anlaşılmamalıdır. İktidar iyi ya da kötü diye nitelendirilmez; bilginin kurgu veya gerçek olduğunu tartışmak da yersizdir. İktidar ilişkisinin birey açısından tehlikesi; otoritenin keyfi ve yararsız olarak kullanılması sonucu içine düşülen tahakküm ile ilişkilidir (Foucault, 2014, s. 241-244).

Hakikati, Foucault'nun deyimiyle (2014, s. 244), daha iyi bilen ve aktaran bireylerin varlığı bu tür bireylerin yalnızca hakikat aktarıcıları olduğu ve hakikat yasalarından muaf olduğu anlamına gelmez; onlar da daha az bilenler kadar hakikat yasalarına tabi kılınmıştır. Fakat daha çok bilmeye muktedir olanların, kurumsal otoriteye sahip olması, otoritenin uygulanmasında ortaya çıkabilecek keyfiliğe neden olabilir ve bu tür uygulamalar münferit deneyimler olmaktan çıkarak; gerek otoritenin uygulanma biçimlerini gerekse iktidar konusundaki zihniyeti kalıcı bir dönüşüme uğratabilir. Böylesi bir dönüşüm, bireyler arası kurulan iktidar ilişkisinin, o ilişki içerisinde bulunan bireyler tarafından; kurumların ve iktidarın pratikle yeniden anlamlandırıldığı dinamik bir süreç olması ile ilişkilidir. Somut bir örnek vermek gerekirse; doktor ve hasta arasındaki ilişki düşünülebilir. Bir iktidar ilişkisi olarak deneyimlenen bu ilişkide, hakikati daha çok bilen olarak doktor kurumsal otoriteye sahip olandır. Doktor, otoritesini, randevu saati gelen hastayı keyfince bekleterek kullandığı takdirde; hastadan, bu iktidar ilişkisi içerisindeki tüm unsurları zihninde yeniden anlamlandırması ve belki de hakikat yasasının anlamını genişletmesi beklenecektir. Hasta, Foucault'nun (2014, s. 242) deyimiyle bir hakikat oyununa dhil olmuştur ve hakikat yasasını kurumsal olarak kendisine dayatan bir iktidar ilişkisi içerisinde otoriteye sahip olmayan konuma yerleşmiştir. Hasta; kurumsal otoritenin sınırları dışına çıkan doktorun davranışını düşünce süzgecinden geçirmeye yani kurulan iktidar ilişkisinin tüm unsurlarını yeniden anlamlandırmaya tabi olmuştur. Yeniden anlamlandırma süreci ise bireyin belirli bir duygulanım bölgesine konumlanmasını gerektirecektir.

Sözgelimi fke kontrolü yapmak; verili bir durumda hakikat oyununa dhil olan bireyin toplumsal uyumlanma biçimidir; yani aslında bireyin tabi kılındığı hakikat yasası ile ilişkilidir. Birey; içinde bulunduğu durumu anlamlandırma ve yorumlama sürecinin sonunda, rasyonel davranışa yönelik öfkeli özne olarak konumlanmayı tercih etmeyecek ve öfke kontrolü adı verilen bir öz düzenlemeye tabi olmaya razı olacaktır. Klinik vaka örnekleri üzerinden öfke kontrolüne ilişkin

önerilerde bulunan bir kitapta anlatılan yaşanmış bir öykü; bu süreci örneklendirmektedir. Çocuğunu muayene ettirmek için randevu alarak doktora giden Nicole; hem bekleyen herkese aynı saate randevu verildiğini hem de birçok insan uzun süredir beklediği halde doktor ve hemşirelerin çay molası verdiğini görünce oldukça öfkelenmiştir. İçindeki öfkeye rağmen doktora veya klinik çalışanlarına tek kelime etmeyen Nicole, kitabın yazarına göre, öfke kontrolü açısından çok önemli olan iç ve dış ketleme yöntemlerini uygulamıştır. Kontrol mekanizması olarak çalışan iç ketleme, zihinsel kısıtlama olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla, Nicole'ün “doktorlara kızılmaz” diye düşünmesi bir iç ketleme örneğidir. Nicole öfkesi ile başa çıkabilmek için dış ketleme de kullanmıştır; doktora bir şey söylerse, bunun, çocuğunun muayene ve bakımı açısından iyi olmayacağına ve doktorun çocuk için elinden geleni yapmayacağına inanmıştır (Davies, 2019, s. 42-43). Bu örnek bir taraftan duygulanım kavramının; bireyin gerçekte ne hissettiğinden bağımsız ve kurumsal ilişkiler kurduğu takdirde bir şekilde kendisine dayatılan bir uyumlanma bölgesi olduğunu; öte yandan da bu tür bir uyumlanmanın aynı zamanda iktidar ilişkilerini birey zihninde yeniden anlamlandırmaya yönelik bir süreç olduğunu göstermektedir. Bu süreç; bireyin hem bedensel hem de zihinsel olarak düzenlendiği, kontrol altına alındığı ve biçimlendirildiği dolayısıyla tekil deneyimler aracılığıyla bireyin otoriteye ilişkin düşüncelerinin de yeniden anlamlandırdığı bir süreç olarak okunabilir.

Kurumsal ilişkiler içerisine dâhil olan bireyin, belirli duygulanım bölgelerine davet edildiği ve rasyonel davranışın; rıza ile bu davetlere riayet etmekle mümkün olacağı daha önce de vurgulanmıştır. Bu durum şüphesiz öfke kontrolü ile sınırlı değildir. Ancak öfke kontrolü, Nicole örneğinde (Davies, 2019) görüldüğü üzere otorite kavramının birey zihninde yeniden anlamlandırıldığı bir sürece dönüşebilmektedir. Otoritenin keyfi kullanıldığı ve bireye zarar veren iktidar pratikleri çoğaldığı takdirde; bireylerin tahakküm altına alınması normalleşebilir ve hakikat, kurumsal iktidar ilişkilerinin biat ilişkilerine dönüştüğü bir sürece yönelebilir. Böyle bir dönüşüm gerçekleşmese bile; bireyin her koşulda toplumsal kurumlar içerisinde iktidar ilişkilerine dâhil olduğu ve dâhil olduğu bu ilişkiler içerisinde düzenlenip denetlendiği ve yeniden biçimlendiğini kabul etmek gerekir. Bu kabul ise aslında yaşamın kendisinin ve birey bedeninin iktidarın nesnesi olarak okunabileceği (Foucault, 2014, s. 152) bir tartışmaya kapı aralamaktadır. Dolayısıyla, her ne kadar iki kavrama ilişkin ağız birliği edilmiş tanımlar

bulunmasa da; duygulanım ve biyo iktidarı bir arada düşünmek mümkün hale gelmektedir. Farklı teorisyenler tarafından farklı sorunsallarla ilişkilendirilerek kullanılmış bu iki kavram (Anderson, 2012, s. 30), bu araştırmada; bir duygudan ziyade duygulanımsal bölge olarak kabul edilen öfke ile neoliberal bireyin kurması beklenen ilişkinin, kurumsal iktidar çerçevesinde anlaşılmasına olanak sağlayacaktır.

Foucault'ya göre biyo-iktidar, 18. yüzyıldan itibaren Batılı toplumlarda ortaya çıkan tarihsel öncüllerine hiç benzemeyen eşsiz bir iktidar biçimidir. İnsan yaşamının yeniden üretilmesi merkezinde biçimlenen bu iktidar biçimi; yaşamın her alanına nüfuz ederek, bireyi baskı altına almadan düzenleyen ve somut olmayan muğlak bir iktidardır. Birey üzerinde somut baskı kurmayan biyo-iktidar; sürekli yeniden üretilen yaşam bilgisidir. Birey bedenini düzenleme ve denetleme yoluyla yaşamın tümüne nüfuz eden biyo-iktidar; doğum ve ölüm, sağlık düzeyi, yaşam süresi gibi yaşamı etkileyebilecek her türlü koşulu yeniden düzenleyen ve denetleyen sinsi bir iktidardır. Sürekli ürettiği yaşam bilgisi aracılığıyla birey bedenini durmaksızın denetler ve yeniden üretir. Bu düzenleme ve denetlemeler ise nüfusun biyo-politikası olarak adlandırılmıştır. (Foucault, 2017, s. 99-102). Foucault'ya göre (2013, s. 97-98) biyo iktidar; yönetimsellik (*governmentality*) sürecinde düğümlenmektedir. Yazar, yönetimsellik kavramını; Ortaçağ'ın bitimini takip eden süreçte adalet devletinden idari devlete dönüşen bir devlet aklını ifade etmek için kullanmaktadır. Yönetimsellik, yazara göre, temel hedefi; nüfus, bilgi ve ekonomi politik olan ve teknik aracı güvenlik düzenekleri olan bir bütünü ifade etmektedir. Dolayısıyla bu bütün, iktidarın uygulanmasını sağlayan; kurum, usul, çözümleme, düşünce, hesap ve taktiklerden oluşmaktadır. Yazar, 18. Yüzyılda yükselen bu idari devletle birlikte yönetime özgü bir dizi aygıtın ve bilme biçimlerinin ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Yazara göre (2015, s. 40-41) bu dönemde oluşan modern yönetim aklı çıkar üzerinden işleyen bir akıldır; fakat çıkar ilkesi eskisinden farklı bir hal almıştır. Modern devlet aklı gelişmeden önce çıkar; devletin kendi büyümesi zenginleşmesi ve kuvvetini ön plana koyan bir ilkeye dayanmaktaydı. Ancak modern yönetim aklının uyması gereken çıkar ilkesi; yazara göre, karmaşık bir oyundur. Bu oyun, temel haklar ve yönetilenlerin bağımsızlığı üzerine oynanmaktadır. Dolayısıyla çıkar ilkesi; bireysel ve müşterek çıkarlar, toplumsal ve ekonomik kar, piyasa dengesi ve kamu düzeni gibi karmaşık dinamiklerle kuruludur.

Hardt ve Negri'ye göre biyo-iktidar, toplumsal hayatı; onu izleyerek, özümleyerek ve yeniden eklemleyerek, içten düzenleyen iktidar biçimidir. En önemli görevi insan yaşamını tüm yönleriyle kuşatmak olan biyo-iktidar, dolayısıyla, yaşamın yeniden üretilmesi olarak anlaşılmalıdır. Birey, biyo-iktidarın kendisine sunduğu yaşam bilgisini benimseyerek düzenleyici ve denetleyici uygulamaları gerçekleştirir ve birey bedeni bu yolla iktidarın bedenine dönüşür. İktidar, yaşamın tamamını üretebilen aşkınlığa kavuşur; birey bedenine içkin hale gelir. Böylece biyo-politik toplum ortaya çıkar. Biyo-politik toplum, emek pratiklerinin; bedensel, entelektüel ve duygulanımsal olarak biyo-iktidar tarafından kuşatıldığı toplumdur. Postmodern biyo-politik toplumda iktidar; kurumsal normalleştirme süreçleri aracılığıyla toplum ve hayat üzerindeki kontrolünü karakterize eden ilişkileri gizler. Bu, yazarlara göre, kurumsal öznelliklerin üretilmediği anlamına gelmez; fakat kurumsal duvarların ortadan kalkması, üretilen öznelliklerin toplumsal alanın tamamına yayılımını sağlar. Modern toplumda, postmodern topluma kıyasla, kurumsal öznellikler belirli bir mekân, zaman ve maddi pratikler üzerinden üretilmekteydi. Bu özelliğiyle modern toplum, çeşitli kurumsal öznellik fabrikalarından oluşmuş bir takımada idi. Kurumsal öznelliklerin mekân sınırları içerisinde üretilmesi bir “içerisi” ve “dışarısı” ayrımından bahsetmeyi mümkün kılıyordu. Örneğin öğretmen, okul sınırları içerisinde üretilen bir öznellik biçimiydi. Ancak postmodern toplumda, öznellik üretimi özgün bir yerle sınırlı değildir. İçerisi ve dışarısı ayrımı ortadan kalkmıştır; dolayısıyla kurumsal duvarların içine işleyen mantık tüm toplumsal alana nüfuz etmektedir. Kurumlar dağılmıştır ama ortadan kalkmamıştır; akışkan hale gelmiştir, akışkan öznellikler üretir ve bozarlar (Hardt ve Negri, 2003, s. 48-54, 83, 210-211).

Kolektif duygulanım sorunsalını biyo iktidar perspektifi ile anlamaya çalışmak; Foucault'nun da (2014) Hardt ve Negri'nin de (2003) ifade ettiği öznellik üretme süreci ile ilişkilidir. Kurumsal öznelliklerin üretilmesi, bireylerin verili bir kurum içerisinde (ki bireyin kurumlara dâhil olmaksızın toplumsal yaşam sürdürmesi olanaksızdır) belirli düzenlemelere tabi kılınmasıdır. Dolayısıyla özne kavramı her koşulda belirli düzenlemelere tabi kılınan ve bu düzenlemeleri belirli pratiklerle maddileştiren bireyi ifade etmektedir. Bireyler, pratiklerin niteliği ve/veya niceliği açısından farklılıklar gösterse de; bu pratiklerin tümünden kaçabilmesi söz konusu değildir. Birey, toplumsal yaşamda var olabilmek için üretilen öznellik biçimleri ile -içinde yaşadığımız çağdaş toplumlardaki gibi mekân

ve zaman sınırlarına bağımlı olmaktan kurtulmuş olsalar bile- ilişki kurmaya ikna edilmiştir. Kurulan her toplumsal ilişkide birey belirli bir toplumsal kurumun içine konumlanır, o konumun yüklendiği toplumsal anlam ve bu anlam doğrultusunda üretilmiş kurumsal düzenlemeleri kendi bedeninde maddileştirmeye tabi kılınır. Dolayısıyla, kurumsal öznellikler, hakikatin sahnelendiği; Foucault'nun deyimiyle (2014) hakikat oyunlarının oynandığı ve aynı zamanda hakikatin deneyim yoluyla sürekli yeniden üretildiği tabiiyetlerdir. Tarihsel olarak değişebilen oyun kurallarına yani hakikate tabi olmak; bireyin herhangi bir toplumsal ilişki kurabilmesinin ön koşuludur.

Toplumsal uyumlanma olarak kabul edilen duygulanım; hakikat oyunlarını oynayan kurumsal öznelerin dâhil olduğu, önceden belirlenmiş, ifşa edilmiş ve o ilişki biçimi ile özdeşleşmiş bir duygusal atmosferi işaret etmektedir. Bu atmosfer, duygulanımsal durum olarak da adlandırılabilir (Anderson, 2012, s. 32, 37). Toplumsal yaşamını sürdüren tüm bireyler, kurumsal özneler olarak kurdukları tüm ilişkilerde belirli bir duygusal atmosfere adım atarak duygusal özneleştirilir, yani duygusal düzenlemelere tabi kılınırlar. Dolayısıyla duygusal öznellik, kurumsal öznellikten ayrı ve bağımsız üretilmenin aksine ona içkindir ve oynanan hakikat oyununun bireyi tabi kıldığı kural ve düzenlemelerin içindedir. Kurumsal öznellik üretimi aynı zamanda duygusal öznellik üretimidir. Bu yüzden hakikat oyunları her koşulda duygusal oyunlardır; duyguların hakikatini birey pratikleriyle sahneler ve deneyim aracılığıyla dönüştürebilir, yeniden üretebilirler. Birey, kurumsal öznelliğine eklemlenmiş duygusal öznelliğini ne kadar benimserse topluma uyumlanma sürecinde o kadar başarılı olacaktır. Kolektif duygulanım bireysel duyguları değil, toplumsal ilişkilerde sınırları çizili duygusal atmosferi ve bu atmosfere ilişkin düzenlemeleri işaret eder. Bu düzenlemeleri, toplumsal yapı ile nedensel ilişki içinde değerlendirmek mümkün değildir. Söz gelimi, öfke kontrolünün toplumsal kurumlar içerisinde artan önemini, çağdaş kapitalist ekonomiye veya bu araştırmada bir ekonomi politikası olmanın ötesinde bir zihniyet biçimi olarak kabul edilen neoliberal düşünce yapısına dayandırmak mümkün değildir. Öte yandan, kurumsal öznelliğe içkin olan duygusal öznellik biçimlerinin bireyler arasında oynanan hakikat oyunları aracılığıyla kurumlara nasıl dâhil olduğu ve bu dâhil oluşun, sonuçları bakımından neoliberal zihniyet biçimi ile nasıl birleştiğini anlayabilmek bu araştırmanın temel amacıdır. Diğer bir deyişle, bu araştırma, öfkenin; biyo iktidar çerçevesinde sorgulanması, yani öfkeye ilişkin

hakikatin neoliberal toplumda (ideal tip olarak) izinin sürülmesi olarak okunmalıdır.

Öfkeyi bir duygulanım olarak anlamaya çalışmak, onun neoliberal toplumda nasıl anlatıldığını; diğer bir deyişle öfkenin, söylem alanını incelemek ve bireyin tabi kılındığı duygusal hakikatin içine öfkenin nasıl konumlandığını ortaya koymakla mümkün olacaktır. Bu amaca yönelik, kurumsal ilişkilere dâhil olan bireyin, önceden ifşa edilmiş duygulanımsal bölgelere yerleşerek belirli pratikler uygulamaya tabi kılındığı; dolayısıyla her koşulda duygusal özne olarak tanımlanabileceği varsayımından yola çıkılacaktır. Bu varsayım ise, duyguların rasyonellik kavramı içerisinde güçlü bir yer edindiği ve duygu yönetiminin giderek önem kazandığı neoliberal toplumda; öfkenin kategorize edilmesi, düzenlenmesi ve denetlenmesinin, iktidar ilişkilerine yönelik birtakım sonuçları olduğunu varsaymayı mümkün kılmaktadır.

Öfkenin söylem alanı, yani öfke üzerine kurulu çağdaş anlatı zemini; tüm diğer duygular gibi, duygu yönetimi kavramı, ya da neoliberal anlamıyla duygu yönetimi becerisi ile yakından ilişkilidir. Duygu yönetimi, daha önce de vurgulandığı üzere, kendini bir şirket gibi yönetebilme becerisine sahip olma konusunda teşvik edilen neoliberal bireyin diğer yönetim becerileri arasında önemli bir yere sahiptir. Bu becerinin, bireyin toplumsal kazanımlarını artıracaklarını vaat eden söylem alanı giderek genişlemekte ve bu söylem alanının zeminine; bilişsel, davranışsal ve deneyimle ilişkili olarak, insan duygularının, olumlu ve olumsuz duygular olmak üzere iki temel kategoriye ayrılmış olması (Green, 1992, s. 171) yerleştirilmektedir. Duygu düzenleme olarak da adlandırılabilen duygu yönetimi kavramı; bilinçli ve farkında olmadan gerçekleşebilmekte ve bilinçli olduğu takdirde, bir duygunun hedefini (örneğin öfke), daha olumlu bir sonuç üretecek şekilde değiştirme ve farklı davranışları anlayabilme olarak tanımlanmaktadır. Sözgelimi bireyin verilen bir görevi tehdit olarak değil rekabet ortamı yaratan bir meydan okuma olarak değerlendirmesi öncül bir duygu yönetimi sürecidir. Bireyin duygusal tepkisinin tetiklendiği bir olay veya durum karşısında; örneğin öfkelenildiği zaman sakin görünmeye çalışması ise tepki odaklı duygu yönetimi modeli olarak tanımlanmaktadır (<https://dictionary.apa.org/>).

Duygu yönetimi; duyguları akıllı bir şekilde kullanmak olarak tanımlanmakta; bunun ise duygusal zekâyı kullanmakla mümkün olacağı ifade edilmektedir. Duygusal zekâ kullanmak, zaten bireyin kendi duygularını tanıması

ve yönetebilmesi anlamına gelmektedir (Yüksel, 2006, s. 74). 1990'lı yıllardan itibaren akademik araştırmalarda yer verilen, dolayısıyla oldukça yeni bir kavram olan duygusal zekânın, yapay zekâyâ ilişkin çalışmaların bir sonucu ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bilgisayarların anlama ve duygusal görüş bildirme kabiliyetinin incelenmesi; duygu ve mantık arasındaki bağlantının ayrıştırılabilmesini ve duygusal zekâ kavramından söz edilebilmesini olanaklı kılmıştır (Mayer ve diğerleri, 2004, s. 250). Kavram, her ne kadar insanı anlamaya çalışırken geliştirilmemiş olsa da; duygu yönetiminin, bireyin topluma uyumlanabilmesinin neredeyse temel koşulu haline geldiği neoliberal toplumda; duygusal zekâ, giderek artan öneme sahip olmaktadır.

Duygusal zekânın, neoliberal üretim ilişkileri içerisinde önemi, özellikle insan kaynakları alanında yapılan birçok araştırmada vurgulanmaktadır. Kıyasıya piyasa rekabetinin yaşandığı neoliberal piyasada işletmelerin rekabet avantajı yakalayabilmesinde duygusal zekânın çok önemli olduğu belirtilmektedir (Yüksel, 2006, s.119). İstihdamı sağlayan unsurlardan biri haline gelen duygusal zekâ, psikometrik testler yardımıyla ölçülebilmekte; bu testler, işletmeye olumlu katkı sağlayacak çalışanların seçilmesinde kullanılmaktadır (Duman, <https://www.baltasgrubu.com>). Duygusal zekâ konusunda satış rekorları kıran ödüllü bir kitabın yanı sıra pek çok kitap yazmış ve küresel servetin önemli bir bölümüne sahip şirketlere danışmanlık hizmeti veren Travis Bradberry'e (<https://www.forbes.com/>) göre duygusal zekâ yükseldikçe birçok alanda gelişme gerçekleşecek ve birçok işi daha iyi yapmak mümkün hale gelecektir. Hatta duygusal zekâ, ona göre kişilerin iş başarısının %60'ını oluşturmaktadır ve iş yerinde terfi alanlar genellikle güçlü bir duygusal atmosfer oluşturabilen kişilerdir. Ayrıca, kendi danışmanlık şirketinin yaptığı bir araştırmada en iyi performans gösteren CEO'ların, duygusal zekâsı olanlar olduğunun ortaya çıkması duygusal zekâ ve iş performansı arasındaki ilişkiyi ispatlamaktadır (Bradberry, 2016, <https://www.youtube.com/>). Duygusal zekâ konusunda, piyasada önemli bir yere sahip şirketlere, kendi kurduğu şirket üzerinden danışmanlık ve eğitim desteği sağlayan Gemma Garcia Godall'a göre bireylerin hedefe yönelik duygu yönetimi sağlayamadıklarında iş dünyasında ne istediklerini anlama fırsatları kaçmakta ve bu durum başarılı olmaları önünde önemli bir engel oluşturmaktadır. Yazara göre, liderlik ve takım çalışması açısından da duygusal zekâ kilit bir öneme sahiptir;

çünkü duyguları yönetmeden ekip yönetmek ehliyetsiz araç kullanmaya benzemektedir (Godall, 2018).

Time dergisi tarafından 2015 yılının en etkili 100 kişisi arasında yer verilen Danny Meyer'a¹⁸, personel işe alırken nelere dikkat ettiği sorulduğunda; işini çok iyi yapmanın artık çok önemli olmadığını, zaten her koşulda o işi daha iyi yapacak birinin bulunabileceğini belirtmiştir. Ona göre, asıl önemli olan; personelin, ürün ve/veya hizmeti satın alan kişiye nasıl hissettirdiğiyle ilgileniyor olmasıdır. Bu, bireyin o pozisyona layık olduğunu göstermektedir. Meyer, yalnızca yemek sektöründe hizmet veren bir şirketin sahibi değil aynı zamanda ünlü bir konuşmacı ve eğitimci olarak kabul edilmektedir. *Union Square Hospitality Group* adıyla kurduğu bir organizasyon aracılığıyla; büyük ölçekli etkinlik hizmetleri, kamu ve özel kurumlar için yemek hizmeti çözümleri, endüstri danışmanlığı ve eğitim programları sunmakta ve işe alım uygulamaları, yenilikçi liderlik ve kurumsal sorumluluk gibi alanlarda endüstri standartlarını belirlemektedir. Geniş bir izleyici kitlesine sahip olan Meyer içinde bulunduğu sektörün işleyişi açısından oldukça etkin bir isim haline gelmiştir (<https://www.ushgnyc.com>). Meyer, başarılı bir çalışanda bulunması gereken altı temel özellik belirlemiştir. Bunlar; kibarlık ve iyimserlik, öğrenmeye hevesli olmak, çalışma ahlakı (gözetlenmeksizin kendi işinin sorumluluklarını yerine getirme bilinci), yüksek empati, öz farkındalık ve doğru zamanda doğru eylemi gerçekleştirebilmedir. Diploma veya iş deneyiminden bahsetmeksizin ortaya koyduğu bu altı özellik arasında, öz farkındalık olarak adlandırdığı ve en çok önem verdiği özellik; bireyin kendi duygusal durumunu kontrol altında tutup gerektiği gibi düzenleyebilmesidir. Meyer, bunu hava durumu benzetmesiyle açıklamaktadır; öz farkındalık, kişisel hava durumunun farkında olmaktır. Sözelimi bireyler bazı günler nem oranı sıfır 72 derece sıcaklıkta güne başlayabilmektedir ve aslında bu normaldir. Önemli olan bireyin bunun farkında olup yüksek sıcaklığı kontrol altında tutabilmesidir. Duygularının farkında olan ve kontrol altına almayı başarabilen bireyler zaten fırtınalı ve bol yağışlı günlerinde bile o fırtınaları dindirmeyi başaracaktır. Meyer, saydığı bu altı özelliği, duygusal zekâ kavramı ile değil; kalp zekâsı (*heart intelligence*) ile ilişkilendirmektedir. Ona göre bu altı özelliği taşıyan bir aşçının kalp zekâsı yüksektir ve bu en başında belirtildiği üzere yapılan işin satın alıcıda ne hissettirdiğinin önemsenmesi ile

¹⁸ Bilgiye <https://time.com> adresinden ulaşılmıştır.

yakından ilişkilidir. Dolayısıyla, iyi bir aşçının amacı iyi yemek yaparak kendini göstermek değil; yemeği yiyen kişiyi mutlu ve keyifli hale getirmektir (2017, <https://www.youtube.com/>).

Kalp zekâsı kavramı, zekâyı bütünsel bir bakış açısıyla tanımlamakla birlikte bu kavramın anlamsal içeriğinde de duygu yönetiminin önemli bir yeri olduğunu söylemek mümkündür. Fiziksel, zihinsel, duygusal ve ruhsal zekânın uyumlu bir aradalığı olarak tanımlanan kalp zekâsı, yüksek olduğu takdirde, bu özelliğe sahip olan bireylerin; olumsuz duygularının (stres, kaygı ve üzüntü gibi) yerine olumlu duyguları geçirebildiği ve yaşam amaçlarına daha kolay ulaşabildiği iddia edilmektedir. Ayrıca kalp zekâsını yükselten bireyler, daha yakın ve uyumlu toplumsal ilişkiler kurabilecek; kendilerini zor durumlardan kurtarabilecek enerji rezervleri oluşturabileceklerdir. Kalp zekâsının giderek önemsenen bir kavram haline geldiğini söyleyebiliriz; kalp zekâsını araştıran ve Nörokardiyoloji adı verilen yeni bir bilim dalı ortaya çıktığı ve bu alanda araştırmaların yaygınlaştığı belirtilmektedir (Gonsalves, 2021).

Duygusal zekânın iş yaşamında başarılı olmak için ne kadar önemli olduğunu vurgulayan Goleman'a göre (2011, s. 52-117), duygular, bireye hâkim olursa; zekâ (IQ) hiçbir işe yaramayacaktır. Dolayısıyla birey, duygularına hâkim olmalı ve onları yönetmeyi başarabilmelidir. Duygular, mantıklı olmak için gereklidir; duygusal yetenek ve akılcı zihin el ele verdiği sürece duyguları idare etmek mümkün olacak, duygular kontrolden çıkmayacaktır. İnsanların, duygusal ve akılcı olmak üzere iki beyine, iki zihne ya da iki zeka türüne sahip olduğunu iddia eden Goleman, köklü bir geçmişe sahip olan duygular ve aklın birbiri ile çelişkili olduğu paradigmayı yıkarak yeni bir paradigma önermektedir. Başarılı girişimcilerin duygusal zekâlarını doğru yönde kullandıklarını gösteren araştırmalar ise (Yelkikalan, 2006, s. 48) önerilen paradigmanın yaygın olarak kabul edildiğini ortaya koymaktadır.

Duygusal zekânın, dolayısıyla duygu yönetiminin gün geçtikçe artan öneminin, eğitim yaklaşımlarını da küresel anlamda etkilediğini söylemek mümkündür. Dünya Ekonomi Forumu 2020 zirvesinin eğitime ayrılan bölümünde; eğitimin içerik olarak bilgi transferi olmaktan çıkarak beceri geliştiren bir sürece dönüşmesi gerektiği vurgulanmış ve geliştirilmesi önem arz eden becerilerin; dijital becerilerin yanı sıra duygusal ve sosyal beceriler olduğu ifade edilmiştir (<https://www.youtube.com/>). Türkiye'nin 2019-2023 milli eğitim stratejik planında

Amaçlar Bölümü incelendiğinde, benzer şekilde, hem okul öncesi hem de temel eğitimde öğrencilerin; duygusal, fiziksel ve bilişsel gelişimlerinin sağlanmasının yer aldığı görülmektedir (<https://ttkb.meb.gov.tr/>). Duygusal zekâ arttıkça, öğrencilerin problem çözme becerilerinde artış olduğu belirtilmekte (Karabulutlu ve diğerleri, 2011, s.77); eleştirel düşünme becerisi ve duygusal zekâ ilişkilendirilmektedir (Dutoğlu ve Tuncel, 2008).

Duygusal zekâ konusunda ilk modeli 1997’de geliştiren Peter Salovey ve John D. Mayer’a göre, toplam dört beceri; duygusal zekâyı oluşturmaktadır. Bu beceriler; duyguları doğru algılamak ve değerlendirmek, bilişi olanaklı kılmak için duygulara çağrışım yapmak ve erişim sağlamaktır. Ayrıca duygusal dili anlayabilmek ve duygusal bilgiyi kullanabilmek, içinde bulunduğu durumu iyileştirmek amacıyla kendinin ve başkalarının duygularını düzenleyebilmek de bu becerilerin içerisinde yer almaktadır (<https://dictionary.apa.org/>). Duygusal zekâyâ ilişkin farklı modeller geliştirilmiş olsa da (Yüksel, 2006, s. 20-35) tüm modellerin, en basit anlamıyla duyguların akıllıca kullanımını (Yelkikalan, 2006, s. 48) işaret ettiğini ifade etmek mümkündür. Öte yandan, bu basit tanımıyla bile duygusal zekâ insan duygularının neoliberal toplumda nasıl anlamlandırıldığına dair ipucu vermektedir. Özellikle “kullanmak” fiilinin duygusal zekâyâ ilişkin bir betimlemede yer alması dikkat çekicidir. Kullanmak; bir şeyden belli bir amaçla yararlanmak, bir kimseyi bir hizmette bulundurmak, çalıştırmak ve işletmek, değerlendirmek gibi anlamlara sahiptir (<https://sozluk.gov.tr/>). Bu fiilin tercih edilmesi; bireyin, kendi duygularıyla kurması beklenen ilişkinin, doğası gereği bir çıkar ilişkisi olduğunu; duygularını çıkarları doğrultusunda değerlendirebileceğini ve onlardan fayda sağlayabileceğini işaret etmektedir. Tanımın açıkça neyi işaret ettiği değil neyi ima ettiği üzerine düşünüldüğünde ise daha önce ideal tipleştirdiğimiz neoliberal bireyi en temel özellikleriyle tasvir ettiğini iddia etmek mümkündür. Bireyin, duygularını, kullanabileceği nesneler olarak görebilmesi için kendini parçalara bölmeye ve bu parçaları tıpkı bir işletmenin alt birimleri gibi hayal etmesi gerekecektir. Duygular, bu alt birimlerden biri, hatta daha somut hayal edilirse, bu birimde ekip halinde çalışanlardır; ama işletmenin bütününe ifade etmezler ve işletme yönetimi ile aralarında iktidar ilişkisi kurulmuştur. Bu iktidar ilişkisinde otoriteyi elinde tutan özne bireydir; yönetimle ilgili hatalar yaparsa kendi varlığı olan işletmesi zarar görecektir. Tanımda, eylemin yapılma biçimi olarak verilen “akıllıca” tam da bu noktayı ima eder, rasyonel yönetim biçimini; yani risk

analizi, kar, zarar ve maliyet hesaplama gibi tüm süreçleri içine alabilir. Akıllıca; duyguların her durumda daha olumlu bir hale gelecek şekilde düzenlenmesi olmayacaktır şüphesiz; birey, olumsuz duygulanma aracılığıyla da kendi çıkarlarını koruyabileceği ve hedeflerine ulaşabileceği durumlarla karşılaşacaktır. Zaten duygusal zekâyı kullanma yani duyguları yönetmenin özü, çıkarlar doğrultusunda duygulanımı düzenleyebilmektir. Dolayısıyla, işletmenin alt birim çalışanları, karşılaşılan çeşitli durumlara yönelik harekete geçirilebilir yani görevlendirilebilirler.

Duygu yönetimi; bireyin yalnızca kendi duygularını değil, duruma dâhil olan diğer kişi veya kişilerin duygularını da düzenleyebilmek için gerekli düzenlemeleri rasyonel biçimde yapabilmeyi kapsayan oldukça stratejik ve karmaşık bir yönetsel beceridir. Ayrıca istenilen hedefe ulaşmada duyguların araç olarak kullanılması; toplumsal ilişkiler kuran bireyin gerçekte nasıl duygular hissettiğinden ziyade nasıl hissediyormuş gibi görüldüğü ve karşı tarafı nasıl hissetmeye davet ettiği ile yakından ilişkilidir. Bu ise hem ne tür olay veya durumlarla karşılaştığında ne tür duyguları hissedebileceğini ön görebilmek; hem de çeşitli toplumsal kurumlara dâhil olduğunda o kurumları, sınırları önceden ifşa edilmiş mikro duygusal atmosferler olarak tanıyabilmektir. Kurumsal ilişkiler, her koşulda, bireyi duygusal öz düzenlemeye tabi kılmaktadır. Bu durumun insanlık tarihi boyunca geçerli olduğu da kabul edilebilir. Ancak neoliberal toplumun bu noktada belki de en özgün yanı; bireyin duygularını çıkarları doğrultusunda faydalanabileceği kullanım nesneleri olarak tanımlaması ve bunu neoliberal yönetsel becerilerle bütünleştiren bir söylem alanı inşa etmiş olmasıdır. Bu bütünleşmeyi her ne kadar duygu odaklı inceleme yapmasa da Foucault'nun neoliberalizm eleştirilerinde de bulabiliriz. Sözelimi yazar (2015, s. 201) neoliberalizmin beşeri sermayeye bakış açısını ortaya koymak amacıyla anne-çocuk ilişkisi örneği vermektedir. Yazara göre, neoliberaler, annenin; çocuğuna ayırdığı zamanı, gösterdiği şefkat ve ilgiyi, verdiği eğitimi ve tüm bakım hizmetlerini yatırım kabul etmektedir. Bu yatırım, beşeri sermaye yatırımı olarak görülmektedir; anne çocuğun beşeri sermayesine yatırım yapmaktadır. Çocuk yetişkin olduğunda bu yatırım dolayısıyla kazanç sağlayacaktır; anne ise bu durumdan ruhsal kazanç sağlayacaktır. Bu kazanç ise çocuğun bakımında başarılı olduğuna dair hissedeceği tatmin duygusudur. Açıkça belirtmese de, yazar; annelik kurumuna dâhil olan kadının sermaye-yatırım-kazanç perspektifyle duygusal

özneleşme sürecini ortaya koymaktadır. Foucault'nun bu örneği verirken neoliberal yönetimselliği piyasa odaklı tanımladığını belirtmekte fayda vardır; ancak bu tanım piyasanın toplumun temelinde yatan unsur olduğu anlamına gelmez. Yazara göre (2015, s. 103-104, 128), neoliberal toplumun ayırt edici özelliği; piyasa ekonomisinin devleti ve toplumu biçimlendirmeye uzanmış olmasıdır. Bu biçimlendirme ise ticaret değil rekabet mekanizmaları ile düzenlenmektedir.

Foucault'ya göre (2015, s. 188-190) neoliberal birey; rekabet dinamiğine tâbi kılınmış bireydir. Bu tâbiyet yoluyla yaratılmak istenen homo economicus; girişimcidir. Yazar; klasik homo economicusun neoliberal toplumda anlam değiştirdiğini savunmaktadır. Klasik homoeconomicus yazara göre mübadele partneri olarak öne çıkmaktaydı. Ancak neoliberal homo economicus; şirket bireydir. Neoliberal homo economicus, yazar tarafından; kendini; şirket, sermaye ve kendi kendinin üreticisi olarak gören birey olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım; birey davranışlarının her koşulda ve sadece ekonomi temelli olduğu anlamına gelmez. Yazarın ifade etmeye çalıştığı şey; bireyin iktidara tâbi kılındığı düzeyin, yani birey yönetilebilirliğinin homo economicus kavramıyla okunabileceğidir. Bu çerçevede neoliberal duygusal özne; ekonomi politiğin bir uzantısı olarak anlaşılmamalıdır. Öte yandan duygusal öznenin, neoliberal homo economicus ile etkileşim, eş güdümlülük ve benzerlikleri (Foucault, 2013, s. 4); iktidarın bireyi tâbi kıldığı öznelliklerin üretilmesi açısından bir bütünleşme olarak okunabilir. Bu araştırma, neoliberal bireyin, duygusal özne olarak; kendi öfkesiyle kurmaya davet edildiği ilişkinin, iktidar ilişkileri ile sonuçları bakımından nasıl bütünleştiğini anlamak amacındadır. Bu amaca yönelik öfkeye ilişkin söylemin ne tür öfkeli öznellikleri mümkün kıldığı ve bu öznelliklerin neoliberal duygusal makro kozmosla nasıl bütünleştiği incelenecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ÖFKELİ ÖZNELLİKLER: ÇAĞDAŞ ÖFKE ANLATISI

Öfkeyi toplumsal yaşamın tamamına sirayet edebilen politik ve ideolojik görünümeler olarak okuyabileceğimiz kabulünden yola çıkan bu bölüm; öfkeyi tanımlayan, kategorize eden, denetlenmesi gerektiğini vurgulayan ve nasıl denetlenebileceğine yönelik tavsiyeler veren söylem alanının eleştirel bakış açısıyla sorgulanması olarak okunmalıdır. Bu söylem alanının; ne tür duygusal öznellikler ürettiği ve bu öznelliklerin neoliberal yaşam felsefesi ile nasıl bütünleştiğini anlamaya yönelik analiz edilen dokümanlar; belirli temalar aracılığıyla sunulmaktadır.

3.1. Tersine Evrim: Öfke ve Kültürel Evrim Çatışması

Öfke; üçü olumsuz (negatif) olarak tanımlanan dört temel duygudan (mutsuzluk, öfke, korku ve mutluluk) biri olarak kabul edilmektedir (Turner, 2007, s. 33). Her ne kadar kategorizasyon bakımından temel duyguların içinde yer alsa da; geçmişte oldukça önemli ve değerli bulunan öfke, çağdaş toplumda bu değerini yitirmiş görünmektedir. Neoliberal toplumda öfke; geçmişte olduğu gibi, tehdit karşısında insana korunma gücü ve enerjisi veren veya zafer kazandıran bir duygu olarak düşünülmemektedir. İnsanlık tarihinin önemli bir bölümünde hayatta kalma mücadelesinin önemli bir parçası olarak kabul edilen öfke; medeniyetin gelişim sürecinde bu işlevini ve bu işlevin kendisine sağladığı itibarı yitirmiştir. Izard'a göre (1978, s. 333) etolojistlerin birçoğu, öfkenin bu durumunu; insanın kültürel evrimi ve biyolojik evrimi arasındaki fark olarak kabul etmektedir. Çağdaş insanın öfkeye neredeyse hiç ihtiyacı kalmaması, onlara göre, kültürel evrimin biyolojik evrimden hızlı gerçekleştiğini işaret etmektedir.

İnsanın tarihsel öncülleri tarafından öfkenin kıymetli bir duygu olarak değerlendirilmesi; geçmiş yaşam biçimlerinin çağdaş yaşam biçimine kıyasla daha fazla fiziksel tehdit barındırması ile ilişkilendirilebilir. Nitekim öfke, insanın, tehditlere uyum sağlamasına olanak sağlayan doğal bir tepki olarak tanımlanmaktadır. Tehdide yönelik insanı uyaran ve ona güç, cesaret ve enerji veren bir duygu olan öfke (Yüksel, 2020, s. 672); doğa üzerinde hâkimiyet kurma mücadelesini daha çok fiziksel olarak sürdüren insan için belli ki kıymetliydi.

Öfkeli insan bedeninde yaşanan değişimlerin, (hormon salgıları gibi) “savaş ya da kaç” tepkisi oluşturduğu (Davies, 2019, s. 119) da kabul edildiğinde; insanlık tarihinin bir bölümünde öfkenin önemli bir duygu olarak görülmesi anlam kazanmaktadır. Savaşların ve fiziksel mücadelenin (vahşi hayvanlardan korunabilme gibi) yoğun yaşandığı tarihsel dönemlerde öfke, evrim teorisinden yola çıkıldığında; insanı tehlikelere karşı uyaran ve onlardan korunmayı sağlayan bedensel enerjinin sağlayıcısı olarak kabul edilmiştir. Ancak çağdaş toplumda yaşayan insan için yaşam mücadelesi daha çok zihinsel olarak sürdürülmektedir. Çağdaş insanın; doğanın vahşi koşulları ile mücadelesinin, tarihsel öncüllerine kıyasla, daha az fiziksel çaba gerektirdiğini düşünebiliriz. Doğayı hâkimiyeti altına almayı başardığını düşünen çağdaş insan; ulaştığına inandığı uygarlık seviyesinde fiziksel tehditlerden korunmanın akılcı yollarını bulmuş; öfkenin bu işlevine ihtiyacı kalmamıştır.

Öfke kontrolü üzerine yazılan kitaplar da sıklıkla çağdaş insanın öfkelenmesinin dış olaylardan kaynaklanmadığını iddia etmektedir; öfke çoğu kez bireyin kendi düşünce yapısı ile ilişkilendirilmektedir. Sözgelimi Davies’e göre (2019, s. 153) öfke; bireyin kendine dair inançları, başkaları hakkında görüşleri ve dünyanın nasıl olması gerektiğine dair fikirleriyle ilişkilidir. Burns de benzer şekilde (2016, s. 168-169), öfkeyi yaratanın; olumsuz olaylar değil, bu olaylar hakkında bireyin düşünceleri olduğunu ifade etmektedir. Örneğin yorucu bir günün sonunda iki yaşında çocuğunu uyutmak için yatağa koyan bireyin çocuğun yataktan inip gülererek odadan çıktığını görmesi; dinlenme fırsatı elinden alındığını düşününce sinir bozucudur. Ancak çocuğun kendi başına yataktan inip odadan çıkabilmesini büyüme belirtisi olarak değerlendiren bir ebeveyn için bu durum sevindiricidir. Öfke ve depresyon arasında da zihinsel çarpıtmalar yönünde bir benzerlik olduğunu ileri süren yazara göre; her iki duygu durumunda da birey tek taraflı veya yanlış düşünceler etkisi altında kalmaktadır. Yazar, öfkeli bireylerde sıklıkla görülen zihinsel çarpıtma örneklerini de dört alt başlıkta toplamaktadır. Bunlardan ilki etiketlemedir. Etiketleme, bireyin, öfkelenildiği birini olumsuz özelliklerle tanımlayarak bu tanımı bir genellemeye dönüştürmesidir ve etiketleme; öfkelenen bireyin kendini daha üstün hissetmesine neden olmaktadır. Yazara göre bu süreç aslında bir kendilik imajı kurulmasıdır fakat düşmanlık ya da intikam arzusu gibi yıkıcı sonuçlara neden olabilmektedir. Yazar, zihin okuma adını verdiği bir başka çarpıtma biçimini de öfke ile ilişkilendirmektedir. Bu, karşı tarafın davranışlarının

yorumlanması olarak tanımlanmaktadır; ancak yorumlama, öfkeli bireyin işine gelecek biçimde gerçekleşir ve çoğu zaman yanlıştır. Bir başka çarpıtma biçimi yazar tarafından büyütme olarak adlandırılmıştır. En basit haliyle büyütme, yaşanan durumun abartılmasıdır. Öfkeyi besleyen çarpıtma biçimlerinden dördüncüsü ise uygunsuz –meli/-malı ifadeleridir. Hoşa gitmeyen davranışlara maruz kalındığında, öfkelenen bireyin, karşı tarafın yapması veya yapmaması gereken şeyleri ifade etmesi de yazara göre sık görülen zihinsel çarpıtma örnekleri arasındadır (Burns, 2016, 170-172).

Aydın ve Değirmenci'ye göre (2016, s. 43) öfkenin ortaya çıkışı, bireyin; duygusal zekasını kullanamaması, önyargılı olması, empati yapamaması, analitik düşünememesi ve psikolojik travma yaşamış olmasından kaynaklanmaktadır. Puff ve Seghers (2021, s. 84) ise öfkenin bireysel bir seçim olduğunu belirtmektedir; öfkeye sebep olan başka insanlar ya da durumlar değil bireyin kendisidir. Yazarlara göre kronik öfke; sorun, saygısızlık ve adaletsizlikleri düşünüp durma halidir ve kronik öfke yaşayan bireyler aslında öfkelerini aktif bir şekilde beslemek ve korumak için çaba sarf etmektedir. Öfkeli bireyin içsel konuşma biçimlerini inceleyen Taffrate ve Kasinove (2019, s. 10-11) da diğer yazarlara benzer şekilde, öfkenin, bireyin kendi düşünce biçimi ile ilişkili olduğunu vurgulamaktadır. Yazarlar, öfkelenen bireyin içsel konuşmasında; durumu abartma, birinin beceriksizliğine inanç, ahlak temelli yargılayıcı düşünceler, birini ayıplama veya kınama ve intikam düşünceleri gibi unsurlar bulunduğunu ifade etmektedir.

Çağdaş insanın, hayatta kalabilmek için öfkeye artık ihtiyacı kalmadığının ve öfkenin kültürel evrimi tersine çevirdiğinin kabul edilmesi; bu duyguyu, uygarlık kavramı açısından da tartışmalı hale getirmektedir. Batılı toplumlar tarafından son birkaç yüzyıldır kullanılmakta olan ve uygarlık olarak adlandırılan bilinç düzeyi; öfke ile arasına sınır koymuş, uygar bireyi; öfkesini kontrol edebilen birey olarak kabul etmiştir. Davranışsal ve ruhsal olarak belirli bir toplum modelini işaret eden ve bireyin bu modele göre düzenlenmesini idealize eden bir ölçüt olan uygarlık; neoliberal bireyin öfke ile kurması beklenen ilişkiyi anlamak açısından önemlidir. Bu kavram, insanın tarihsel evrimini vurgulayan bir anlamsal içeriğe sahiptir. Ancak uygarlık, yalnızca kendi ortaya çıkışından önceki toplumları değil; belirlenen ölçüte uygun düşmeyen çağdaş toplumları da kendi karşıtı olarak, yani ideal olmayan ve uygar olmayan gibi sınıflandırmalara dâhil etmenin kavramsal aracı olagelmıştır. Toplumsal gelişim ve ilerleme gibi ideolojik kavram setleriyle

de bağ kurabilen anlamsal içeriği ile uygarlık; belirli toplumların; uygarlık dışı, ilkel veya gelişmemiş gibi kategorilerle açıklanmasına meşru bir zemin oluşturan bir biliş olarak görülmelidir (Elias, 2004, s. 73-75). Uygarlık, belirli bir ruhsal içerik sunmaktadır ve bu ruhsal içerikte öfke; insanın kültürel evrimi ile karşıt bir noktaya konumlandırılmasından dolayı sınırlandırılmış bir yere sahip gibi görünmektedir. Bu da öfkeyi, uygarlık dışı davranışlara neden olabilecek bir duygu olarak kabul etmeye rasyonel bir zemin oluşturmaktadır. Çağdaş insanın kendi öfkesi ile kurması beklenen ilişki de bu yönde inşa edilmiş; öfkenin rasyonel biçimde yönetilmesi gerekliliği, uygarlık kavramının ruhsal içeriğine eklemlenmiştir.

Öfke ve akıl arasında bir mücadele yaşandığı ve öfkenin bu mücadeleyi kazanması halinde düşünen aklın devre dışı kalabileceği; öfke söyleminin belki de en önemli içeriği haline gelmiştir. Aslında öfke ve akıl arasında kurulan ilişkinin tarihi eskiye dayansa da- Seneca öfkeyi yüzyıllar önce delilik olarak tanımlamıştır (Seneca, 2020, s.5-7)- bu ilişkinin neoliberal toplumda daha farklı bir içerik kazandığını söylemek mümkündür. En azından yüzyıllar önce öfkenin delilik olarak görülmesinin uygarlık kavramı ile ilişkili olmadığını iddia edebiliriz. Dolayısıyla öfkelenen insanın aklının başında olmadığını belirten ve görünümlerini; anormal, korkunç ve iğrenç olarak tasvir eden Seneca'nın öfkeye mitolojik/masalsı bir içerik kazandırdığını ve bu nedenle bugünkünden farklı bir öfke tanımı verdiğini söylemek mümkündür. Onun anlatımında öfke; bir duygu olmaktan daha çok bir güdüyü işaret eder ve bu güdü deliliğe benzerdir çünkü davranışsal olarak kural tanımazlık ve tahmin edilemezlik gibi sonuçlar doğurur. Öfke zararlıdır; çünkü öfkelenen birey, akli devreden çıktığı için, etrafındaki insanları incitebilir.

Neoliberal toplumda ise öfke delilik olarak kabul edilmemektedir. Neoliberal rasyonellik anlayışına göre, duygular akıl yoluyla yönetilebilen ve geliştirilebilen becerilerdir; dolayısıyla öfke akıl yoluyla idare edilmelidir. İnsan beyinde amigdala adı verilen bir duygusal merkezin var olduğunu (Davies, 2019, s. 10) da hesaba katınca; duygular ve akıl karşıtlığının ortadan kalktığını, öfkenin de bir duygu olarak delilik statüsünden böylece kurtulduğunu söylemek mümkün gibi görünmektedir. Ancak amigdalanın diğer adının “ilkel beyin” olması, öfkeyi, delilik açısından değilse de; kültürel evrim, uygarlık ve gelişmişlik tartışması üzerinden yeniden düşünmeyi gerektirmektedir. Amigdala, tüm memelilerde

bulunduğu iddia edilen, insanın tarihsel evrimi kadar eski ve dolayısıyla ilkel bir organ olarak tanımlanmaktadır (Davies, 2019, s. 10). Diğer bir deyişle, düşünen beynin kültürel evrimine karşın; amigdala insanın ilk var olduğu tarihten çağdaş topluma kadar aynı kalmıştır. Duyguların düşünen beyin tarafından yönetilebilmesi; bu noktada, ikellikten kurtularak uygar bilinç düzeyine erişimi işaret eden bir anlamsal içerik kazanır. Öfke özelinde, bu bilinç düzeyinin, çok daha kritik olduğu kabul edilmektedir; çünkü amigdala, öfkelenen birey için ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Tehlike; amigdalanın tüm kontrolü ele geçirmesi ve düşünen beyni devre dışı bırakması olarak tanımlanan öfke patlaması durumudur (Davies, 2019, s. 10-11).

Yoğun hissedildiğinde, ilkel beynin düşünen beyni tamamen devre dışı bırakabilme ihtimali; uygarlık adı verilen bilinç düzeyi ve öfke arasına mesafe koymaktadır. Öfke patlaması yaşayan, yani düşünen beyninin hâkimiyetini kaybeden birey; uygarlık dışı bireydir. Bu durumda öfke; çağdaş toplumda deliliğin değil, ikelliğin göstergesine dönüşmüştür. Kontrol altına alınamadığında insanın kültürel evrimini tersine çevirme potansiyeline sahip bir duygu olarak öfke bu nedenle neoliberal bireyin kurumsal ilişkilerine yönelik ciddi bir tehdit olarak kabul edilmektedir. Öfke anlatısında (yazılı veya görsel) bu tehlike ana tema olarak kullanılmaktadır. Öfkelenen birey; vahşi hayvanlara, kontrol altına alınamayan doğa olaylarına, zihinsel gelişimini tamamlamamış çocuklara benzetilmektedir. Sözgelimi Burns'e göre (2016, s. 178) kişi, öfkелendiğinde gözü dönmüş bir bulldog köpeğine benzemektedir; öfkesini yönelttiği kişinin bacağına dişlerini geçirmeye hazırdır ve bu kişiyi davranışından vazgeçirmek bir hayli zordur. Türkçe 'de kullanılan "öfkeden kudurmak", "burnundan solumak" ve çok öfkelenmek anlamına gelen "ağzı köpürmek" (<https://sozluk.gov.tr/>) gibi deyimler; benzer şekilde öfkeye vahşi özellikler atfeden ifade biçimleridir. Yüksel'e göre (2020, s. 372) öfke, patlamaya hazır bir yanardağa benzemektedir. Juna Mustad'a göre (2019) öfke, aracınızın şoför koltuğuna oturmaya çalışan dört yaşında bir çocuk gibidir. Onu bagaja kapatmak doğru değildir; fakat aracı sürmesine de izin verilemez. Bilinçli farkındalık (mindfulness) akımının öncülerinden olan Mustad¹⁹; öfke insanı esir alırsa bunun büyük bir patlama ile sonuçlanacağını

¹⁹ Bilgiye <https://www.junamustad.com/> adresinden ulaşılmıştır.

belirtmektedir. Ona göre birey böyle durumlarda; saldırgan, şiddete meyilli, küfürbaz ve suçlayıcı olabilmektedir (<https://www.youtube.com/>).

Varlığı normal olarak nitelendirilse de, öfke; adeta vahşi bir canavar gibi bireyin düşünce gücüne saldırarak onu zararlı davranışlara sürükleyebilme potansiyeline sahip, kontrol altına alınması zor ve bu nedenle güçlü bir duygu olarak tanımlanmaktadır. Öfkenin görsel tasvirlerinde ise genellikle şiddete meyilli bir duygu olduğu vurgulanmaktadır. Örneğin, çocuklara yönelik bir öfke kontrolü kitabında, mutluluk duygusu; gülen bir güneş olarak resmedilirken, öfke; kaşları çatık bir ateş topu olarak gösterilmiştir. Öfkenin, insana patlamaya hazır bir yanardağ ya da kaynamaya hazır bir su ısıtıcısı gibi hissettireceğini vurgulayan kitap; öfke figürlerini kırmızı renklendirmiştir. Yumruğunu sallayan kıpkırmızı bir ateş topu olarak resmedilen öfke; hoşlanılmayan bir durumda hissedilen bir duygu olarak anlatılmaktadır (Parkes ve Beatty, 2020). Yetişkinlere yönelik öfke kontrolü üzerine yazılmış bir kitabın kapağında; kaşlarını çatmış öfkeli birinin, karşısındaki kişinin yakasına yapıştığı görülmekte (Aydın ve Değirmenci, 2016), aynı kategoriden başka bir kitabın kapağında ise; kırılmış bir resim çerçevesi göze çarpmaktadır (Davies, 2019). Dijital haberleşmede sıkça kullanılan yüz ifadesi ikonları içerisinde de kızgınlık ve öfke gösterenler genellikle kırmızı, kaşları çatık veya kulaklarından duman çıkanlardır. Yazılı ya da görsel tasvirler; bir yandan öfkenin insan bedeni üzerinde kolayca görünebilen değişiklikler meydana getirdiğini ima etmekte (yüz kızarması ve kaş çatma gibi), öte yandan onu ateşe benzeterek; gücünü ve tehlikesini vurgulamaktadır.

Öfkenin; uygarlık, rasyonel düşünce ve kültürel evrim gibi kavramların ruhsal içeriklerine dâhil edilmemesi çağdaş öfke politikasının merkezinde bulunan dinamiklerden biri olarak okunabilir. Öfkenin bu kavramlara karşıt konumlandırılması duygusal özneleşme sürecinde bireye yönelik uyarı niteliğindedir; uygar birey kendi öfkesini düzenlemeye, denetlemeye ve kontrol etmeye tabi kılınmaktadır. Bu noktada öfkenin kontrol altına alınması, çağdaş bireyin gelişmişlik düzeyini ortaya koyan önemli bir ölçüt, bir toplumsal uyumlanma biçimi; diğer bir deyişle neoliberal bireye sunulan yaşam bilgisine dâhil bir izlek olarak okunabilir. Öte yandan bu izlek kısmen de olsa paradoksal niteliğe sahiptir; bir yandan öfkenin rasyonel düşünceye mani olduğunu, diğer yandan öfkenin birey tarafından rasyonel düşünce yoluyla kontrol edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Paradoksun çözümü ise bireyin kendilik kurgusunda

düğümlemektedir; birey, yaşam boyu geliştirmeye ve yeniden üretmeye tabi kılınan varlığını kendi öfkesi ile kurduğu ilişki doğrultusunda da düzenlemeye ve denetlemeye razı edilmektedir. Bu, aslında birey açısından; öz değerlendirme üzerine yoğunlaşma ve öfkenin öz farkındalık üzerinden sürekli yeniden yapılandırılması anlamına gelmektedir. Öfkenin yeniden yapılandırılması; mümkün kılınan yaşam biçimlerine özgü yaşanmış ve/veya yaşanması muhtemel deneyimlerin rasyonel çıkarlara yönelik düzenlenmesi olarak anlaşılabilir. Bu türden düzenleme ise, yalnızca öfkenin yeniden yapılandırılması anlamına gelmez; bireyin kendi varlığını yeniden yapılandırması ve dönüştürmesi anlamına da gelecektir. Giddens'ın deyişiyle (2019, s. 78) bireysel kimlik sürekli olarak refleksif yorumlanır. Giddens (2019, s. 245) bireysel kimliğin kırılabilirliğine ve dinamizmine dikkat çekmiştir. Yazara göre, modern kurumların parçalayıcı eğilimleri ve gündelik yaşamın sürekli değişen deneyimleri; bireysel kimliğin sürekli yeniden yorumlanmasını gerektirmektedir. Bireysel kimlik, aslında sürekli yeniden düzenlenen ve üretilen bir anlatıdır; bu anlatı, benliğin refleksif tasarımı anlamına gelmektedir.

Neoliberal toplum öz (*self*) sözcüğü ile başlayan zengin bir söylem alanı haline gelmiştir. Yönetim, düzenleme, denetleme, farkındalık gibi kavramlar belki de bu sözcükle oluşturulan tamlamaların içinde en popüler olanlarıdır. Uygarlık ve gelişmişlik düzeyi ile özellikle bireysel anlamda ilişki içerisine giren bu kavramların toplumsal uyumlanmaya yönelik bireye sunulduğu neoliberal toplum; duyguların da bu kavramların ruhsal içeriği olarak yeniden tanımlandığı, kategorize edildiği ve düzenlendiği bir söylem alanıdır. Öfke özelinde baktığımızda ise başarılı toplumsallaşmaya yönelik bireye sunulan tüm bu kavramlarla öfke arasına çizilmiş net bir çizgiden söz etmek mümkün hale gelmektedir. Çağdaş toplumda yaşayan birey, kendi öfkesi ile kuracağı ilişkiyi; yönetim, düzenleme ve denetleme gibi beceriler üzerinden yeniden düşünmeye davet edilmektedir. Öfkenin; ilkel beyinle ilişkilendirilmesi, insanın kültürel evrimine rağmen varlığını sürdüren bir duygu olarak tanımlanması, yoğun hissedildiği takdirde düşünen beyni devreden çıkarabilme ihtimalinin vurgulanması ve şiddete yol açabilmesi yönünde bireye sunulan bilgiler bu davetin dayandırıldığı entelektüel zemini oluşturmaktadır.

3.2. Öfkeli Dengesizlikler

İnsan duygularının rasyonel akılla uygarlık ölçütünde birleştiği neoliberal toplum; bir duygu olarak öfkeyi normal kabul etmekle birlikte (Davies, 2019; Eroğlu ve İrdem, 2016; Aydın ve Değirmenci, 2016; Solomon, 2007) tehlikelerine dikkat çekmek ve bireyi uyarmak konusunda oldukça kapsamlı bir söylem alanına sahiptir. Bu söylem alanı; öfkenin zapt edilmesinin önemini vurgularken, bu duygunun bireyin kendisinde meydana getirebileceği ruhsal ve/veya bedensel zararı ortaya koyma eğilimindedir. Ruhsal ve/veya bedensel denge kavramına zıt konumlandırılan öfke; bireyin kendi bütünlüğünü muhafaza edebilmesi açısından tehdit oluşturan bir duygu olarak sunulmaktadır ve bu tür bir sunum, duygu yönetimi alanında öfkeye özel bir konum kazandırmaktadır. Bu konum; öfkenin bireyin kendisine öfke nedeniyle verebileceği zararlarla ilişkilidir. Zarar vurgulandıkça; öfke kontrolü veya öfke yönetimi, başarılı toplumsallaşma açısından bireyin seçimine sunulan bir davranış olmaktan ziyade bütünsel sağlık politikasına içkin hale gelmektedir. Öfke kontrolü; duygusal özneleşmenin sağlık politikası ile kesiştiği noktada, duygu yönetimi kapsamında geliştirilebilecek bir beceri olmanın yanı sıra; aynı zamanda bireysel sağlık meselesidir.

Son yıllarda öfke ve ruhsal denge arasında kurulan ters yönlü ilişkinin duygusal stabilizasyon kavramı üzerinden tartışıldığı göze çarpmaktadır. Oldukça güncel sayılabilecek bu kavram, duygusal normallliği işaret eden; bu yönüyle uygarlık kavramına benzer bir ölçüttür. Kavram olarak oldukça yeni olmasına rağmen, duygusal stabilizasyon; küresel eğitim ve sağlık politikalarında adı geçen ve giderek önem kazanan bir ölçüt olarak kabul edilmektedir. OECD'nin 2018 yılında yayınladığı küresel eğitim politikaları raporunun hedefleri içerisine yerleştirilen duygusal stabilizasyon (duygusal denge); sakin ve iyimser bir duygusallığa sahip olarak tanımlanmaktadır. Rapora göre duygusal stabilizasyon; iyimserlik, strese dayanıklılık ve duygusal kontrol kavramlarının birleşimidir; öfke/sinirlilik, korku/kaygı ve üzüntü/depresyon buna engel olmaktadır. Raporda zihinsel sağlık ve duygusal stabilizasyon arasında da ilişki kurulmakta; duygusal stabilizasyonun zihinsel sağlığın varlığını işaret eden en önemli belirleyici olduğu vurgulanmaktadır. Duygusal stabilizasyonun eğitim politikaları açısından önemi; örgütsel vatandaşlık düzeyini artırma ve bireysel görev performansı geliştirme açısından da raporda altı çizilmektedir.

Klinik psikolog ve tanınmış bir yazar olan Davies'e²⁰ göre duygusal stabilizasyon “mutlu sayılabilecek bir ruh haline geçme ve bu ruh halini muhafaza etme” anlamına gelmektedir. Öfke kontrolü üzerine yazdığı kitapta Davies (2019, s. 85); Maya isimli bir genç kadının klinik öyküsü üzerinden öfkenin duygusal dengeyi olumsuz etkileyen bir duygu olduğunu ortaya koymaktadır. Klinik öyküsü paylaşılan Maya'nın öfke sorununun depresyondan kaynaklandığı anlaşılmış; duygusal dengesini bozan bu duygulardan kurtulması ve mutlu ruh haline geçmesi tedavisinde hedef noktası olarak belirlenmiştir. Maya, yazar tarafından; yaşadığı depresyon ve öfke sorunları yüzünden arkadaş kaybeden ve arkadaş kaybetmesi yüzünden depresyon ve öfke sorunları daha da ilerleyen bir vaka olarak anlatılmaktadır. Duygusal stabilizasyonun kurumsal ilişkileri yürütmedeki önemine vaka üzerinden dikkat çeken yazara göre, stabilizasyon; üzerinde çalışılarak geliştirilebilen bir beceridir. Nitekim genç kadın profesyonel yardım alarak duygusal stabilizasyon becerilerini geliştirmiş; öfke ve depresyon sorunlarından kurtularak toplumsal ilişkilerini sağlıklı kurabilen bir bireye dönüşmüştür. Yazar her ne kadar stabilizasyonu geliştirilebilecek bir beceri olduğunu vurgulasa da; stabilizasyon sorunlarının depresyon gibi bir ruh sağlığı problemi ile ilişkilendirilmesi, öfkenin ruh sağlığına tehdit bir duygu olduğunu ima etmektedir.

Amerikan Psikoloji Derneği'ne göre duygusal denge; sıklıkla değişmeyen, istikrarlı ve tahmin edilebilir bir duygusal durumu ifade etmektedir (<https://dictionary.apa.org/>). Tanımda açıkça olumlu duygular vurgulanmasa da; duygusal açıdan istikrarlı olmak, kuvvetli ihtimalle olumsuz duygulara ilişkin bir devamlılığı işaret etmemektedir. Nitekim istikrarlı biçimde öfkeli, depresyonda veya kaygı halinde olan birinin; duygusal denge sağlayabilen bir birey olduğunu pek de düşünmeyiz. Duygusal denge kurabilmek, olumlu duygulara ilişkin bir istikrar sağlayabilmek olarak anlaşılmakta ve sakinlik, iyimserlik ve mutluluk gibi duyguların muhafaza edilebilmesi becerisi olarak kabul edilmektedir.

Duygusal stabilizasyon ya da duygusal denge, neoliberal bireye sunulan yaşam bilgisi içerisinde önemli bir yer tutmakta ve bu kavram aynı zamanda bireyin; olumsuz duygulardan biri olarak kabul edilen öfke ile kurması beklenen rasyonel ilişkinin genel çerçevesini çizmektedir. Öfke kontrolünü duygusal denge kurabilme becerisine eklemleyen duygusal stabilizasyon kavramı; öfke ve zihinsel

²⁰ Bilgiye <http://www.williamdavies.co.uk/> adresinden ulaşılmıştır.

sağlık arasında da kısmen de olsa ters yönlü bir ilişki kurmaktadır. Duygusal denge kurabilmek mutluluk ve iyimserlik gibi olumlu ruh halleriyle ilişkilendirildiği için öfkenin varlığı olumlu duyguların yokluğunu göstermenin yanı sıra; bireyin zihinsel sağlığını da olumsuz yönde etkileyen bir durum olarak tanımlanmaktadır. Öfkenin; stres, depresyon ve intihar ile ilişkilendirildiği araştırmalar da (Karataş ve Çelikkaleli, 2018, s. 457; Şahin ve diğerleri, 2011, s. 24; Ellis ve Tafrate 1998, s. 13-14) zihinsel sağlık ve öfke arasındaki ters yönlü ilişkiye dikkat çekmektedir.

Öfkenin neoliberal bireyin yaşamında nerede durması gerektiği; duygusal zekâ, duygu yönetimi, duygusal denge ve kalp zekâsı gibi pek çok kavram çerçevesinde tartışılmaktadır. Neoliberal bireyin mutsuz olmaması üzerine inşa edilen duygusal makro kozmos, bireyi öfke ile arasına mesafe koyduğu bir yaşam biçimine; öfkenin rasyonel yönetimine tabi kılmaktadır. Rasyonel biçimde yönetilemeyen öfke; yalnızca ruhsal değil bedensel de bir tehdit olarak kabul edilmektedir. Öfkelenen bireyin bedeninde deneyimlediği fizyolojik süreci tanımlayan alan yazın; bu duygunun sıkça yaşanması halinde insan vücuduna verebileceği zararları vurgulamaktadır. Sözgelimi kronik öfkenin; kronik kalp hastalıklarına yakalanma riskini artırdığı, metabolizmayı yavaşlatması nedeniyle kilo alımına neden olabileceği, felç riski taşıdığı ve migrene yol açabileceği (Yüksel, 2020, s. 674; Tafrate ve Kassinove, 2019, s.9) belirtilmektedir. Öfkenin insan sağlığına verebileceği zararlar arasında böbrek hastalıkları, yüksek tansiyon ve cilt bozuklukları da bulunmaktadır (Gibson ve Tulgan, 2002, s. 32). Childre ve Rozman (2021, s. 34) öfkenin bazı insanlarda bağımlılık sorunlarına yol açtığını belirtmektedir. Yazarlara göre öfke bireye geçici bir güç hissi ve adrenalin deneyimi sağlamaktadır; bu yönde gelişen bağımlılık ise zaman içerisinde alkol, madde veya alışveriş gibi farklı bağımlılıklara yol açabilmektedir. Puff ve Seghers (2021, s. 55) kronik bastırılmış öfkenin; birden çok kanser türüyle ilişkilendirildiği ve inme riskini artırdığı araştırmalara dikkat çekmektedir.

3.3. Kontrolsüz Öfke Saldırgan Özne

1970'li yıllardan itibaren öfkeyi anlama çabasının hız kazandığı (Hollenhorst, 1998, s.52) toplumlarda yaşamaktayız. Nefret, kıskançlık, tikslenme gibi pek çok olumsuz duygunun varlığına ve toplumsal yaşama verdiği zararların tahmin edilebilir boyutlarına rağmen öfke daha fazla merak uyandıran ve araştırılan bir duygu konumuna gelmiştir. Öfke kontrolü veya öfke yönetimi adı verilen profesyonel bir çalışma alanının yanı sıra, neoliberal toplum; öfkenin zararlarını

vurgulayan, nasıl görüldüğü ve ne tür davranışlara yol açabileceği konusunda zengin içerik üreten bir medyaya da sahiptir. Öfkeye ilişkin bilinenler, kişisel gelişim adı verilen piyasa ürünleri sayesinde de her geçen gün çoğalmaktadır. Dijital teknolojiyi kullanarak ulaşılabilirliği kolaylaştıran bu piyasa; çevrim içi uygulamalar, gruplar, seminerler gibi çeşitli ürün ve/veya hizmetleri, kendi öfkesi ile rasyonel bir ilişki kurmaya yönlendirilen neoliberal bireye sunmaktadır. Öte yandan, öfkenin; anlık mı sürer bir duygu mu olduğu, bastırmanın mı yoksa ifade etmenin mi daha sağlıklı olacağı, bireyin yaşamı açısından hangi durumlarda faydalı hangi durumlarda zararlı olduğu gibi soruların; net cevaplarına ulaşmak çok zordur. Giderek zenginleşen öfke anlatısı; daha çok, bu duygunun gücüne ve insan iradesini askıya alma potansiyeline yönelik tehlikeye vurgu yapmaktadır. Gücün yoğunlaşması, ancak uygar bilinç düzeyinin devre dışı kalması kabulü; öfkenin, saldırganlık ve şiddet kavramlarıyla sebep sonuç ilişkisi içerisinde bulunduğu tezini de kolayca kabul edilir hale getirmektedir.

Öfke patlaması (Davies, 2019, s. 10-14); öfkenin şiddetle en çok ilişkilendirildiği durumdur. Bireyin şiddet ve saldırganlık zemininde duygusal özneleştiği bu durum; öfkenin kontrol edilememesi ile ilişkilendirilmektedir. Puff ve Seghers (2021, s. 192) kontrol edilemeyen öfkeyi kriz olarak tanımlamakta; öfke krizi halinde bireyin tehlikeli bir güce sahip olduğunu vurgulamaktadır. Aydın ve Değirmenci'ye (2016, s. 76) göre kontrol altına alınmayan öfke fırtına gibi geçtiği yerlere zarar verecektir. Osho ise (2020, s. 128) öfke nöbeti olarak tanımladığı yoğun öfke halinin insanlara bedensel enerji verdiğini belirtmektedir. Yazarlar tarafından farklı isimlendirilse de, kontrol edilemeyen yoğun öfke hali; şiddete meyilli ve saldırgan bir duygusal öznenin, söylem aracılığıyla sürekli yeniden üretildiği bir duygulanım olarak öne çıkmaktadır. Öfkeli özne çoğunlukla bedensel güç ve enerji artışı yaşayan birey olarak tasvir edilmektedir (Izard, 1978, s. 331; Taffrate ve Kassinove, 2019, s. 12; Davies, 2019, s. 7). Öfkenin insan bedenine verdiği yoğun enerjiye dikkat çeken bu anlatı zemini, öfkesini kontrol edemeyen bireyi; yumruklarını sıkma, eşyaları tekmeleme, sözlü ve/veya fiziksel saldırıda bulunma gibi davranışlarla senaryolaştırmayı mümkün kılmaktadır.

Öfkenin verdiği bedensel enerjinin yanı sıra, öfkeli bireyi potansiyel şiddet faili olarak duygusal özneleştiren iki önemli nokta daha vurgulanmaktadır. Bunlardan birincisi düşünen beyin ve ilkel beyin ayrımıdır. Öfkenin kontrol edilememesi ve düşünen beynin devre dışı kalması ve ilkel beynin kontrolü ele

geçirmesi sonucunda özne davranışsal kontrolünü muhtemelen yitirecektir. Bu noktada öfkeli özne; kendini kaybetme senaryosu çerçevesinde değerlendirilebilen, dolayısıyla davranışsal sorumluluğu tartışmalı bir fail olarak konumlandırılabilir. Rasyonel düşünme gücünü yitiren öfkeli öznenin iradesinin askıya alındığını kabul eden söylem alanı böylesi durumlarda şiddet ve saldırganlığın olağan sonuçlar olabileceğini vurgulamanın yanı sıra faili davranışsal sorumluluğundan azade etme iması taşımaktadır. Şiddet faili bireyi yoğun öfke saldırısı altında kalan adeta bir öfke mağduru olarak konumlandırmayı bile mümkün kılan bu söylem; şiddet ve saldırganlık suçlarını öfke kontrolü merkezinde bireyselleştirerek neoliberal yaşam felsefesi ile bütünleşir ve şiddet suçunun toplumsal arka planını gizleyen bir işleve sahip olur. Bir yandan gündelik yaşamın doğal bir parçasıymış gibi anlatılan; hatta insanın olduğu her yerde mümkün bir duygu olarak tanımlanan öfke (Aydın ve Değirmenci, 2016, s.16); diğer yandan şiddet ve saldırganlıkla sonuçlanması muhtemel, kriminal ve patolojik bir duygulanım konumuna sürüklenir. Öfkeli öznenin potansiyel şiddet faili olarak senaryolaştırıldığı söylem alanı suç ve öfke arasında ilişki kuran araştırmalarla da desteklenmektedir. Öfke kontrol sorununun şiddet suçu açısından etkin bir faktör olduğunu belirten bu araştırmalar (Eroğlu ve İrdem, 2016, s. 23; Görgülü ve Öntaş, 2013, s. 75; Ersen ve diğerleri, 2011, s. 228) suçun toplumsal arka planını inkâr etme eğilimindedir. Bireysel bir beceri olarak kabul edilen öfke kontrolünün yapılamaması ilişkilendirilen şiddet ve saldırganlık; neoliberal toplumun öne çıkan karakteri sayılabilecek kendilik meselesinde düğümlenerek toplumsal dinamiklerini massedebilir.

Öfkenin saldırganlık ve şiddetle neredeyse eş anlamda kullanılabilmesine olanak sağlayan ikinci unsur ise; öfkelenmeyi haksızlığa ilişkin yapılan değerlendirme ile ilişkilendiren yaygın kabuldür. Öfkelenen özne çoğu zaman haksızlığa uğradığına inanan ancak bu değerlendirmesi genellikle gerçek dışı olan birey olarak tanımlanmaktadır (Yüksel, 2020, s. 673; Davies, 2019, s. 8; Burns, 2016, s. 176). Bu tanımlama, öfkenin çoğu kez yanılsama kaynaklı tetiklendiğini vurgulayarak birey merkezli öfke anlatısını desteklemekte; öfkeli öznenin kendini haklı görmesini, öfkenin doğasında var olan bir özellikmiş gibi öne çıkarmaktadır. Haksızlık konusunda oluşan yargıların göreceli olduğunu kabul etmekle birlikte; bu yargıların tümünün bireysel olduğunu düşünmek mümkün değildir. Kültürel dinamikler; bir toplumda yaşayan bireylerin hak ve haksızlık konusundaki

yargılarını etkilemede etkin rol oynamaktadır. Kimin kendini hangi durumda haklı görebileceği toplumsal arka planı olan karmaşık güç ilişkileriyle bağlantılı ve o ilişkilerin içerisinde gizlidir. Çağdaş öfke anlatısı; haksızlık konusundaki değerlendirmelerin bireysel yanılsamalar olduğu görüşünü öfkenin verdiği bedensel enerji ve yoğun öfke halinde rasyonel düşüncenin ortadan kalkması ile birleştirerek şiddetin politik unsurlarını görünmez kılmaktadır. Örneğin kadına yönelik şiddeti ve kadın cinayetlerini; öfke sorunları olan erkekler üzerinden açıklamaya çalışmak oldukça yaygın bir davranıştır.

Davies öfke kontrolü üzerine yazdığı kitabında (2016, s. 8), öfkeli bireylerin kendilerini haklı görme konusunda ne kadar ciddi bir yanılsama içerisinde bulunabileceğini göstermek amacıyla; eşlerini öldürmekten hüküm giyen erkekleri örnek vermektedir. Yazar; faillerle cezaevinde yaptığı görüşmeler sonucunda, bu erkeklerin anlık öfke ile hareket ettiğine ve öfke kontrol sorunu nedeniyle hayat arkadaşlarını öldürdüklerini ortaya koymaktadır. Her ne kadar yazarın amacı öfke kontrolü sağlanamadığında sonucun yıkıcı olabileceğini vurgulamak olsa da; verilen bu örnek şiddetin politik yüzünü gizleyen “şiddet kime yönelirse yönelsen şiddettir” anlayışıyla bağdaşmaktadır. Anlaşılan göre yazar bu cinayetleri kadın cinayetleri olarak ele almamakta; dolayısıyla erkek faillerin kendilerini ne tür bir haksızlık içerisinde düşündüklerinin veya hayat arkadaşı olan kadınları öldürmeyi kendilerine nasıl hak gördüklerini tartışmamaktadır. Mesele öfke kontrol bozukluğu olarak değerlendirilmekte; öfke patlaması yaşayan duygusal öznenin kendini kaybetmesi senaryosunda düğümlenmektedir. Şiddet ve saldırganlığın her türünü, “bu öfkedir” diye işaret eden pek çok haber veya medya içeriği bulmak mümkündür. Şiddet faillerinin gerçekte hangi duygu ile eylemde bulunduklarını bilmek ise mümkün değildir. Kıskançlık, kaygı, nefret gibi pek çok duygu da insanları şiddete ve saldırgan davranışlara yöneltebilir; hatta bu davranışlar uzun vadeye yayılan birtakım düşüncelerin ve duyguların sonucu da olabilir. Nitekim Bahadır (2014) yaptığı araştırmada; eşlerini öldüren erkeklerin cinayet işleme sebeplerinin anlık öfke olmadığını, uzun süre bu konuda düşündüklerini hatta bu eylemin sonuçlarını bile tasavvur ettiklerini ortaya koymaktadır. Failler öfkeden ne yaptıklarını bilmediklerini iddia etse de; yazar, derinlemesine görüşmeler aracılığıyla gerçek durumun hiç de öyle olmadığını göstermektedir. Zaten tartışılması gereken failin gerçekte ne hissettiği değildir; öfke patlaması yaşayan öznenin faile dönüşebileceği konusundaki yaygın kabuldür. Bu kabul; bir erkeğin

yakın ilişki kurduğu bir kadını öldürebilmesini öfke kontrolü çerçevesinde değerlendirilmesine imkân sağlamakta, derin bir toplumsal sorunu yüzeysel bir bireysel mesele olarak okumaya neden olmaktadır. “Öfke, sebep; şiddet sonuçtur” şeklinde kurulan basit denklem; “şiddetin her türü şiddettir” gibi politik bağlamından koparılmış bir şiddet söylemi kurulmasına da zemin oluşturmaktadır.

Kadın cinayetleri ve kadına yönelen şiddetin öfke kontrol bozukluğu nedeniyle ortaya çıktığını iddia etmek; sorunu bağlamından kopararak çözümün tartışılmasına mani olan ve bu yolla sorunu süreklileştiren söylem alanının üretilmesine imkân sağlamaktadır. Ayrıca bu söylem alanı hukuksal düzlemde de faile çıkar sağlamaktadır. Kadın cinayeti vakalarında, öfkeden kendini kaybetme anlatısı, yargı aşamasında eylemin tasarlanmadan gerçekleştirildiği yönünde bir kanaat oluşmasını sağlayarak failin cezai indirimden faydalanmasına olanak sağlamaktadır. Türk Ceza Kanunu’nun 81 ve 82. Maddelerine göre; öldürme eyleminin tasarlanarak gerçekleştiği durumlarda failin alacağı ceza, tasarlamadan işlenen cinayetlere oranla daha fazladır. 85. Maddede ise eylemin, taksirle gerçekleştiğinin hukuken kabul edilmesi durumunda failin 2-6 yıl arası ceza alacağı belirtilmektedir (<https://www.mevzuat.gov.tr/>). Dolayısıyla erkek failin; “o an için” aşırı öfkelenildiğini ve yaptığının farkında olmadığını ifade etmesi ve ifadesinin aksini ispatlayacak herhangi bir tanık veya delil bulunmadığı takdirde, gerçekleştirdiği eyleme yönelik daha az ceza alması oldukça muhtemeldir.

Failin öfkeli özne olarak senaryolaştırıldığı “haksız tahrik” de kadın cinayetlerinde failin cezai indirimden faydalanabileceği bir öfke anlatısıdır. Haksız tahrik; bir fiilin fail üzerinde meydana getirdiği öfke veya üzüntü nedeniyle suç işlendiğinin kabul edilmesi anlamına gelmektedir. Gerçekleşen eylem suç sayılmakla birlikte; fail tarafından işlenen suç ve faile yönelik gerçekleşen haksız hareket arasında nedensellik bağı tespit edilmesi durumunda failin cezai indirim alabilmesi söz konusudur. Türk Ceza Kanunu 29. Maddeye göre; failin haksız tahrik indiriminden yararlanabilmesi için hiddet veya elem doğurabilecek bir etki altında olması gerekmektedir ve tahrikin ağırlık derecesine hâkim karar vermektedir (Şen, 2013). Dolayısıyla, failin haksız tahrik indiriminden faydalanabilmesi, aynı zamanda, eylemi gerçekleştirmeye yönelik öfkesinin kısmen de olsa haklı olduğunun kabul edilmesi anlamına gelmektedir.

Türkiye’de kadın cinayetlerinin medyaya yansıyan yargı kararları incelendiğinde; erkeğin kadına öfkesinin belirli durumlarda hukuken tanındığı

örnekler bulmak hiç de zor değildir. Boşanma aşamasındaki eşini alışveriş merkezinde öldüren bir erkek, mahkemede; eşinin, barışma teklifini ret etmesi sonucunda kendini kaybettiğini ve tabancasını çıkarıp ona ateş ettiğini belirtmiştir. Fail, cinayet işlemesine neden olan öfkelenme hikâyesini; ayrı olduğu eşinin evinden erkek sesi geldiği iddiasıyla da güçlendirerek cezai indirim almayı da başarmıştır. Hâkim, failin ağır tahrik altında bulunarak eylemi gerçekleştirdiği kanaatiyle müebbet hapis cezasını 17 yıl 6 aya düşürmüştür (<https://tr.euronews.com/>). Genç bir kadının katledildiği benzer bir vakada da erkek katil, kadının; hayatında başka biri olduğunu ve kendisini sevmediğini söylediğinde, bilincini kaybedecek ölçüde öfkelenildiğini ifade ederek cezai indirim alabilmiştir. Hâkim, kadını öldürüp cesedini saklayan failin, haksız tahrik altında cinayeti işlediğine karar vermiş ve cezasını 18 yıla indirmiştir (<https://www.milliyet.com.tr>). Eşini 8 yerinden bıçaklamakla yetinmeyip üzerinden otomobille geçerek öldüren bir erkek; müşterek olduğuna inandığı çocukların başkasına ait olduğunun eşi tarafından söylenmesi üzerine kendini kaybederek cinayeti işlediğini belirtince haksız tahrik indiriminden faydalanmıştır. Eşinin kendisini defalarca aldattığını söylemesi üzerine hamile olan eşini öldüren bir erkek de benzer şekilde ağır tahrik indiriminden faydalanmıştır (<https://www.evrensel.net>). Boşandığı eski eşini öldüren bir erkek, cebinde 20 gündür işleyeceği cinayeti düşünüyor olduğunu kanıtlayan bir mektup bulunmasına rağmen haksız tahrik indiriminden faydalanmıştır. Hâkim, başkası ile evlenmek isteyen eski eşini tabancayla vurarak öldüren bir erkek failin tahrik altında olduğuna kanaat getirmiş, cezasını azaltmıştır (<https://www.haberturk.com>). Bir başka erkek, eşini 17 yerinden bıçaklayarak öldürmüş ancak cinayetin haksız tahrik durumunda işlendiğine karar verilmiştir. Kadının; eşinden tiksindiğini söylemesi ve “sen nasıl bir erkeksin” ifadesinin tahrik unsuru olduğuna karar veren hâkim; erkek failin aldığı hapis cezasını 24 yıldan 20 yıla düşürmüştür (<https://www.haberler.com>).

Öfke, şiddete, belki de tüm diğer olumsuz duygulardan daha rasyonel bir gerekçe üretmektedir. Kendini kaybeden öfkeli insanın; neredeyse her türlü vahşete sebebiyet verebileceği zaten kabul edilmektedir. Ancak pek üstünde durulmayan, öfkenin; iktidar ilişkileri içerisine nasıl eklemelendiği ve bireyin öfke ile kurmaya yöneldiği rasyonel ilişkinin niteliğidir. Kadın cinayetleri bu nedenle önemlidir; erkek öfkesinin rasyonel biçimde sunulduğu kurumsal pratikler üretmenin yanı sıra, öfke ve kurumsal otorite arasındaki ilişkiyi kısmen de olsa anlamaya olanak

sağlarlar. Öfkelenme, fail için önemli bir savunma mekanizmasıdır. Öncelikle, cinayeti tasarlamadan işlediğinin ispatı olarak o an kendini kaybetme anlatısı kullanılmaktadır. Bu, Türk Ceza Kanunu'na göre bir miktar cezai indirim almasını sağlamaktadır (<https://www.mevzuat.gov.tr/>). İkinci aşama ise öfkelenmenin meşru bir zemine oturtularak mahkemenin vereceği haksız tahrik indiriminden faydalanmaktır. Dolayısıyla, fail; erkeğin kadına öfkelenmesinin hangi durumlarda olağan karşılanacağını gözden geçirmeli; yani toplumsal olarak kendini haklı gösterebileceği bir öfke senaryosunun izini sürmelidir. Haksızlığa uğraması nedeniyle aşırı öfkelenildiği bir vaka sunduğu takdirde (kurban hayatta olmadığı için kendini savunamayacağı kesindir) başarılı bir savunma gerçekleştirerek hedeflediği cezai indirime ulaşabilmektedir. Sunulacak öfkelenme vakaları; erkek ve kadına biçili toplumsal rol dağılımı ve bu roller çerçevesinde yapılanan iktidar ilişkilerinde düğümlenmektedir. Haksız tahrik kanaatiyle verilen yargı kararları bu nedenle önemlidir. Bu kararlar öfkelenmenin hangi durumda kimin için meşru sayılabileceğini göstermenin yanı sıra; öfke ve otoritenin ağır basan eril karakterine dikkat çekmektedir. Bir kadının; eşine sadakatsiz davranışlar sergilemesi, hane içi sorumluluklarını aksatması veya evliliğini sonlandırmak talebinde bulunması gibi durumların faile cezai indirim kazandırması; öfke politikasının kurumsal otoriteye eklemlenen yapısını ortaya koymaktadır. Diğer bir deyişle, kurumsal otoriteyi elinde bulunduranların konumlanabileceği duygulanımsal bölge olarak öfkeyi anlamaya olanak sağlamaktadır. Bu noktada öfkelenme hakkı; kadını erkeğin mülkiyeti olarak görme zihniyetini perçinleyen politik bir hak olarak öne çıkmaktadır.

Nussbaum'a göre (2016, s. 43-44); eril güç gösterme ve öfke arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Yazar, Amerikan toplumunda özellikle sporcular ve politikacılar gibi belirli meslek türlerinde öfkesizliğin zayıflık anlamına geldiğini belirtmektedir. Aslında antik dönem eril tanrılarının gazabını ve savaşçı kültürlerde eril öfkenin önemini vurgulayan tarih anlatısı (Potegal ve Novaco, 2010) bu kabulün tarihsel kökeninden söz etmeyi mümkün kılmaktadır. Yunan kültüründe savaşımadığı için zayıf kabul edilen kadının antikçağın ötekisi olarak konumlandırılması da (Durmuş, 2014, s.131) öfke ve erkek gücü arasındaki bağın savaş çerçevesinde tarihsel olarak kurgulandığını doğrulamaktadır. Kurumsal otoritenin sağladığı gücün sergilenmesinde, öfkenin hatırı sayılır bir rolü olduğunu kabul etmek gerekir. Bu rol, öfkenin neoliberal rasyonellik anlayışına eklemlenmiş

biçimlerini kurumlar üzerinden yeniden düşünmeye olanak sağlamaktadır. Bireyi toplumsal uyumlanmaya götürecek rasyonel davranışın; kurumlara ilişkin kendisine önceden ifşa edilmiş duygulanım bölgelerine konumlanmak olacağı kabulünden yola çıkıldığında; kadın erkek ilişkilerinde öfkenin kültürel sınırlarını düşünmek anlamlı hale gelmektedir. Nitekim kadın cinayetleri ve kadına yönelik şiddet vakaları eril bireye önceden ifşa edilen bir uyumlanma olarak öfkeyi işaret etmektedir. Öfke, otorite ve tahakküm altına alma arasındaki ilişkinin derinliğini ortaya koyan bu vakalar erkeğin öfkeli özne olarak toplumsal kabulünün de sınırlarını çizmektedir.

3.4. Politik Eyleme Tercüme Edilen Öfke

Öfke; Solomon'a göre (2006, s. 24), diğer duygulardan farklı ve istisnai bir özelliğe sahiptir. Tüm duygular verili bir durumu; anlama, değerlendirme ve yargılama sonucu ortaya çıkarlar; ancak öfke, hem bireyi hem de dünyayı dönüştürecek potansiyele sahiptir. Yazara göre öfke; dünyaya karşı hakimane bir duruşun senaryolaştırılmasıdır. Birey çoğu kez öfke senaryosu aracılığıyla yaşadığı konumsal kaybı telafi etmeye çalışmaktadır. Öfke çoğunlukla; başarısızlık, küçük düşme, hakarete uğrama, saygısızlık veya incinme gibi durumlarla ilişkilidir. Yazar; bir duruş meselesi olarak okunduğunda; öfkenin, politik eylemle belki de tüm diğer temel duygulardan daha yakın bir ilişki içerisinde bulunduğunu düşünmenin mümkün olduğunu vurgulamaktadır. Fischer ve Manstead (2008, s. 465); özellikle grup düzeyinde duyguları inceleyen araştırmacıların öfkenin bu yönüyle ilgilendiğini belirtmektedir. Yazarlara göre, kötü muameleye maruz kalan toplumsal grupların öfkesinin politik eyleme dönüşmesi bu tür araştırmaların yaygın bulguları arasındadır

Öfkenin acı politikası ile ilişkili olabileceğini vurgulayan Ahmed 'e göre (2017, s. 216-223), feminist öfke; acının tercümesinden üretilmiştir. Yazar, feminist öfkeyi; feminizmin düşünce tarihine yerleşik acı çekme deneyimi ile ilişkilendirmektedir. Bu ilişkiyi kabullenmek, yazarın belirttiği gibi, feminizmin temelinin kadınların acıları olduğunu göstermez. Ancak yine de kadınların çektiği acıların feminist öznenin inşasında rolü olduğunu doğrulayabilir. Bu noktada feminist öfke, yazara göre, bir tercümedir; çekilen acının politik tercümesi olarak okunmalıdır. Feminizmin farklı yorumlanması öfkenin de farklı yorumlanmasını sağlamıştır; tercüme farklılıkları olsa da öfke feminist öznelere enerji vermiştir. Sözgelimi siyahi feminizm yazar tarafından ırkçılığın adaletsizliğine yönelik inşa

edilen öfke olarak tanımlanmaktadır. Öfkenin inşası, bu noktada, acının bilgiye dönüştürülmesidir ve yalnızca geçmişe değil geleceğe referans veren nitelik taşımaktadır. Yazar, öfkenin; feminizmin yaratıcı gücü olduğunu, karşı olunan ne varsa yeniden anlamlandırılmasına ve feminist düşünce dünyasına getirilmesine olanak sağladığını vurgulamaktadır. Politik özneleşme sürecinde, öfke nesnesinin aynılığı ya da aynı biçimde adlandırılması zaten zorunlu değildir; feminizm, öfke nesnesini geniş örüntü ve yapılar arasında kurulan bağlantılarla inşa etmektedir. Bu nedenle feministlerin tümü öfke nesnesini aynı şekilde adlandırmaz; yine de patriyarki, cinsiyet farklılığı veya fallosantrizm gibi adlandırmalar örtük bir bağlılığı işaret etmektedir. Öfke nesnesi, yazara göre, birbiriyle gerilim içerisinde olan bağlantıların yorumlanma sürecinde inşa edilmiştir. Öfke zaten her koşulda nesnesine yapışık olmak zorunda da değildir; dolayısıyla feminist öfkenin nesnesi nedir sorusunun net bir cevabı olması şart değildir. Feminist öfke, yazar tarafından, hem çekilen acıya karşı ortaya koyulan bir tepki; hem de acının kendisine yönlendirilmiş öfke olarak tanımlanmaktadır.

Öfke ve politik özneleşme arasında yakın bir ilişki olduğu kabul edilebilir; bu kabul öfkenin bir duruş ya da konumlanma biçimi olduğu düşüncesiyle de desteklenebilir. Bu durumda, politik özneleşen birey açısından öfke; rasyonel bir seçim ya da toplumsal uyumlanma biçimi olarak okunabilir. Yani öfkeye konumlanan birey politik özneleşerek toplumsallaşmakta; bu ise bireyin öfke ile kurduğu ilişkinin rasyonel bir ilişki olduğunu işaret etmektedir. Öte yandan kurulan bu ilişki aynı zamanda deneyimin yargılandığı ve yorumlandığı bir süreçtir; bu nedenle öfke Ahmed'in (2017) deyimiyile politik eylem söz konusu olduğunda bir tercüme ya da bir yorumlama biçimi olarak okunabilir. Yaşanmış deneyimin adalet kavramı üzerinden anlamlandırılarak; deneyimin hissettirdiği acı, üzüntü, yas ve kıskançlık gibi pek çok duygu öfkeye tercüme edilebilir ve öfke ortak bir referansa dönüşür. Bu dönüşümün gerçekleşmesi öfke nesnesinin varlığı ile mümkün olacaktır. Öfke nesnesi yaşanan deneyimin sorumlusudur; bir kişi, kurum, kurumsal ilişkiler ağı veya belirli bir düşünce yapısı olabilir. Politik eylemin planlama sürecinde içerik olarak genişleyebilir ya da daraltılabilir; hatta çok katmanlılaşarak muğlaklaşabilir. Sözgelimi zulme maruz kalan ve öfke merkezli politik özneleşen bir toplumsal grubun öfke nesnesi deneyimin yaşandığı dönemde siyasal iktidarı elinde bulunduran tek bir kişi iken; politik eylem planları doğrultusunda bu kişinin etnik kimliğine mensup tüm yurttaşlara dönüşebilir. Bazı durumlarda ise zulmü

gerçekleştirenlerin yanı sıra bu zulme sessiz kalan bireyler de öfke nesnesi olarak kabul edilebilirler. Politik eyleme yönelik belirlenen öfke nesnesinin içerik bakımından güncellenmesi ve çoğunlukla somut birey ya da kurumlardan ziyade zihniyet biçimlerine dönüşmesi oldukça muhtemeldir. Zaman unsurunun da öfke nesnesi ile belirli bir ilişki kurması gerekecektir. Sözelimi geçmiş deneyime referansla gelecek bir tehdit olarak anlamlandırılabilir veya geçmişin hesaplaşması olarak bugün kavramı vurgulanabilir ve gelecek zaman arka planda tutulabilir. Öfkenin politik özneleşme sürecinde inşası; tüm bu unsurlar düşünüldüğünde, her koşulda toplumsal gerçeğin yorumlanması ve yeniden anlamlandırılmasıdır. Bu yorumlama süreci; yalnızca öfkenin ve öfke merkezli politik eylemin kendi içinde bir dönüşüm değil, toplumsal yaşamın tamamına yayılan bir dönüşüm olarak okunmalıdır. Öfke merkezli konum alan politik özneler; bir yandan kendilerini öfke nesnesi olarak tanımlayan toplulukların varlığına zemin hazırlayarak karşıt politik özneleri inşa edebilme; öte yandan karar mekanizması kurumların üzerinde yeni politikalar benimseme doğrultusunda baskı oluşturma potansiyeline sahiptir.

Öfkenin ihanet duygusu üzerine inşa edilebileceğine dikkat çeken Kull'a göre (2011, s. 28-29); Müslüman dünyasının Amerika'ya karşı öfkesi bu duruma örnek teşkil etmektedir. Yazara göre, Amerika'nın liberal idealleri doğrultusunda farklı dinsel inanışlara yönelik takındığı hoşgörülü tutum ve Müslümanların batıya açılmaları söz konusu olduğunda kimliklerini muhafaza edebileceklerine yönelik verdiği söz; Müslümanlarda uzun süren bir iyimserlik sağlayabilmiştir. Ancak Amerika'nın liberal vaatlerle silahsızlaştırdığı Müslüman toplumlarına yönelik dinsel hoşgörüsünü; kendi çıkarlarını ön plana aldığı yitirmesi Müslümanlarda ihanete uğramışlık duygusuna sebebiyet vermiştir. Demokrasi, ulusal egemenlik, eşitlik ve dinsel eşitlik gibi kavramların ihlaline yönelik yaşananlar; Müslümanların, kuvvetli bir aldatılmışlık hissine kapılmalarına neden olmuştur. Bunun sonucunda ortaya çıkan hayal kırıklığı, küçük düşürülme ve aşağılanma gibi duygular; yazara göre, Amerika'ya karşı hiç de basit olmayan ezici bir öfkenin ortaya çıkmasını tetiklemiştir. Bu öfkenin nesnesi ise Amerikan halkı değil; izlediği Ortadoğu politikası nedeniyle Amerikan hükümetidir. Nitekim araştırmanın odak grup görüşmelerinde elde edilen bulgular; Müslümanların Amerikan halkına yönelik olumlu düşüncelerini göstermekte ve öfke nesnesinin Amerikan hükümeti olduğunu ortaya koymaktadır. Mısır, Endonezya, İran, Fas ve Ürdün'de yapılan odak grup görüşmelerinde Müslümanlar; Amerika'da yaşayan insanların yaşam

biçiminden hiçbir rahatsız duymadıklarını dile getirmiş; aksine Amerikalıların nazik ve iyi insanlar olduğuna ilişkin görüşlerini ifade etmiştir. Yine de gelinen noktada Amerika'ya karşı Müslüman kimliği çerçevesinde inşa edilen öfke; hem Amerika ve Müslüman toplumları arasındaki ilişkiye hem de Müslüman toplumlarının iç huzuruna yönelik olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Yazar araştırmanın sonuç bölümünde (Kull, 2011, s. 233-234), Amerika'nın Ortadoğu üzerindeki ekonomik ve askeri gücünü genişletmesinin; Amerika ve Müslüman dünyası arasında kültürel bir çatışmaya sebep olmanın yanı sıra, Müslüman toplumların kendi içinde de ciddi bir kutuplaşmaya neden olduğunu iddia etmektedir. Kutuplaşmanın bir ucuna geleneksel İslami değerler çerçevesinde kalmayı doğru bulan; diğer ucuna ise Amerika ile özdeşleşen batılı liberal değerlere sıcak bakan Müslümanlar konumlanmıştır. Müslümanların kendi içindeki bu kutuplaşma; dünya çapında siyasi partiler ve örgütlenmeler ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. Bu örgütlenmeler nedeniyle Müslümanlarda; dünya genelinde İslam karşıtı oluşumların, seküler devletlerin ve İsrail'in Amerika tarafından desteklendiği algısı yaygınlaşmıştır. Bu ise El Kaide gibi radikal İslamcı örgütlenmeler için eşsiz bir fırsata dönüşmüş; Amerika karşıtlığı propaganda aracı olarak kurgulanmıştır.

Öfkenin; politik eylemle ve politik özneleşme süreci ile kurduğu ilişkide acı politikasının yadsınamayacak kadar işlevsel olduğunu kabul etmek gerekir. Acı çekme deneyiminin haksızlığa uğramışlık, aldatılma ve/veya hayal kırıklığı ile birleşmesi politik zemine öfke olarak tercüme edilebilmektedir. Tercüme sürecinde belirlenen öfke nesnesi, politik eylemin ihtiyacı olan enerjiyi sağlamada ve bireyleri karşıt olma meselesi üzerinden bir araya getirmede işlevsel olsa da; politik eylemin merkezine öfkenin yerleşmesi ciddi bir toplumsal tehdit içermektedir. Öfke nesnesinin; karmaşık, çok katmanlı bir örüntüye dönüşmesinin ve her türlü manipülasyona açık olmasının bu tehditlerden biri olabileceği Kull (2011) tarafından yapılan araştırmadan anlaşılmaktadır. Ayrıca politikleşme sürecinde öfkenin bir tercüme biçimi olduğunu kabul ettiğimizde; paranoya veya kaygı gibi duygulanımların da öfkeyi yorumlama ve tercüme etme sonucu ortaya çıkabileceğini de kabul etmemiz gerekir. Yani acı çekmenin öfkeye, öfkenin paranoya ve kaygıya dönüştüğü tüm bu yorumlama ve tercüme etme süreci; travmatik bir politik/duygusal özneliliğin üretilmesine neden olabilir. Travma üzerine inşa edilen öfkeli politik/duygusal öznelilik; büyük çaplı toplumsal zarara

yol açabilecek öç alma adı verilen bir boyut kazanabilir. Öç alma; öfkenin doğru yapılandırılmadığının ve haklılık payı ne olursa olsun öfkeden hiçbir toplumsal fayda sağlanamayacağının göstergesidir. Nussbaum'a göre (2016, s. 35) intikam duygusu olarak da adlandırılabilen öç alma ve öfke arasında oldukça ince bir çizgi bulunmaktadır. Bu çizginin aşılmamasının tek yolu ise öfkenin kısa süreli bir geçiş duygusu olarak kalmasıdır. Maruz kalınan herhangi bir haksızlık durumunda, bireyler bu durumu iyileştirmeye ve çözüm bulmaya çalışmak yerine öfke nesnesine odaklanmayı tercih ederlerse çizginin aşılması ve öfkeye geri ödetme düşüncesinin eklenmesi oldukça muhtemeldir. İntikam, yazara göre, öfkenin haksızlıkla mücadele etmedeki olumlu gücünü ortadan kaldıran ve öfkeyi manipüle eden ciddi bir tehdittir. Dolayısıyla intikamcı öfke toplumsal barış ve huzurun altını oyan toksik bir duygulanımdır.

Öfke ve acı çekme arasında bir tercüme ilişkisi kurulabilmesi intikamı da bu tercümenin belirli dinamikler çerçevesinde yeniden yapılandırılmış hali olarak anlamayı olanaklı hale getirmektedir. Davies (2019, s. 11) intikamı ertelenen öfke olarak tanımlamaktadır; hatta intikam soğuk yenen bir yemektir deyimi de yazara göre bu erteleme ile ilişkilidir. Yazar hesaplaşmanın ertelenmesi noktasında haklı olsa da; bu tanımın öfkeyi temel duygulardan biri olarak gören bir bilimsel zemine oturduğunu söyleyebiliriz. Böyle bir tanımdan yola çıkıldığında intikamın öfke duygusunun uzantısı olduğu gibi bir sonuca varmak mümkündür. Hâlbuki öfkeyi politik özneleşme sürecinde bir yorumlama biçimi olarak düşündüğümüzde ve bireyin toplumsal uyumlanma meselesi ile ilişkilendirdiğimizde; intikamı bir duygu olarak değil bir eylem planı, süregiden bir düşünce ve davranış örüntüsü olarak okuyabiliriz. Dolayısıyla intikamın var olabilmesinin ön koşulu; hissedilen bir duygu olarak öfkenin var olması değildir. İntikam, yaşanan acı bir deneyimin fetiş haline getirilmesi sonucu sorumlularını aynı deneyimi yaşatarak cezalandırma arzusudur. Öfke ise intikama neden olan bir duygudan ziyade bireylerin intikam örüntüsünü yapılandırabileceği bir duygulanım bölgesi olarak anlaşılmalıdır. Diğer bir deyişle, acının öfkeye tercümesi; hesaplaşma ve ödeşme zihniyetiyle intikam adı verilebilecek bir düşünce biçimi ve eylem planına neden olabilir.

Hogenboom (2017) insan evrimi boyunca intikam duygusunun (intikam ona göre bir duygudur) ortadan kalkmadığına dikkat çekmenin yanı sıra bu duygunun birey yaşamına olumlu katkı sağladığını vurgulamaktadır. Yazara göre intikam; zarar veren kişiye hissedilen öfkenin bu kişiye acı verme isteğine dönüşmesidir.

Yazar yapılan psikolojik deneylerde; insanların intikama zevk arayışı nedeniyle yöneldiğinin tespit edildiğini belirtmektedir. İntikam, yazara göre, bir evrim hatası değildir; aksine evrim boyunca insan yaşamına olumlu katkı sağlayan bir duygudur. Bireyin hayatta kalmasını sağlayan bir duygudur; çünkü intikamcı birey çevresinde caydırıcı etki yaratır. Yani ona saldırmayı düşünenler vazgeçerler. Davies de (2019, s. 175-176) intikamın; bazı durumlarda bireyi, içinde bulunduğu durumla başa çıkabilecek bir ruh haline soktuğunu, bir mahkûmun klinik öyküsü üzerinden vurgulamaktadır. Daha önce bulunduğu cezaevinde çalışan gardiyanlara, kendisini dövdükleri için aşırı öfkeli olan bu mahkûm; intikam planlarını aktarırken, yazarın deyimiyle çakırkeyif hale gelmektedir. Yazar, bu mahkûmun, gardiyanları nasıl öldüreceği üzerine çeşitli planlar yapmasının; cezaevinde geçirdiği zamanın nasıl geçtiğinin farkına varmaması yönünde işlevsel olduğunu belirtmektedir. Yazar intikam ve öfke ilişkisini rekreasyonel öfke adını verdiği bir başlık altında tartışmaktadır; yani intikam öfke anının yeniden canlandırılması ve süreklileştirilmesi ile açıklanmaktadır. Kırıl ve Nayır'ın yaptığı araştırma ise (2019, s. 299) intikam duygusunun ortaya çıkmasını kısa süreli öfke ile ilişkilendirmekte; kin duygusunun uzun süreli olduğunu ve düşmanlığa yol açtığını ortaya koymaktadır.

İntikamın bir duygu olarak kabul edilip edilemeyeceği veya öfkenin uzantısı olduğu tartışmalıdır. Yine de intikam ve öfkeyi yakın ilişki içerisinde düşünmek yalnızca bilimsel araştırmaların değil; medya endüstrisinin de sıkça yöneldiği bir davranıştır²¹. Öfkenin intikama, intikamın şiddete dönüştüğü; aksiyon, korku ve/veya gerilim türündeki Hollywood filmleri azımsanamayacak kadar fazladır. Ana karakterleri çoğunlukla erkek olan bu filmlerde; kendisi veya sevdiklerinin zarar görmesi nedeniyle intikam planları yapan ve öfkesi bu intikam planları gerçekleşmeden dinmeyen karakterler sunulmaktadır. Televizyonda ve dijital platformda yayınlanan dizilerin de intikam temasını sıkça kullandığını söyleyebiliriz. Çukur dizisi de bu tür yapımların popüler örnekleri arasındadır. Sarı

²¹ Özellikle Hollywood sinemasının intikam öykülerini dünya genelinde popülerleştirdiğini söylemek yanlış olmayacaktır; 1974 yapımı Death Wish filminin bu türün ilk örnekleri arasında olduğu belirtilmektedir (Davies, 2019, s. 12). Farklı dallarda Oscar ödülleri kazanan (<https://www.imdb.com>) Cesur Yürek (1995) filmi de intikam temasına yer veren filmler arasındadır; sevdiği kadını öldüren kişinin boğazını kesen Wallace filmin ana karakteridir (James, 1995, <https://archive.nytimes.com>). Steven Monroe'nun yönetmenliğini üstlendiği 2010 yapımı Mezarına Tüküreğim adlı film ise bütünüyle intikam üzerine kurgulanmıştır; tecavüze uğrayan bir kadının faillerin her birine işkence uygulayarak intikam aldığı bu filmin ardından 2 tane daha aynı isimle devam filmi çekilmiştir (<https://www.imdb.com>).

ve Nezir (2020, s. 2610) dizinin hâkim anlatısının intikamcı ve gaddar cezaların haklı gösterilmesine dayanan bir adalet anlayışı üzerine kurulduğuna dikkat çekmektedir. Bir yandan adalet kavramının kendisini, diğer yandan suç ve ceza arasında kurulan ilişkinin niteliğini sorgulayan/sorgulatan intikam temalı dizi ve filmler aynı zamanda bir öfke okuması olarak değerlendirilebilir. Acının derinliği, öfkenin verdiği enerji ve saldırganlıkla akıl almaz intikam biçimlerine dönüşür; acı öfkeye tercüme edilir, intikam ise artık meşru ve hatta ahlaki bir eylem planıdır.

İntikam anlatısı da, öfke patlamasına benzer şekilde, kendini kaybeden duygusal özne üzerine yapılandırılmaktadır. İntikama yönelen özne de, öfkeli özne gibi, şiddet ve saldırganlık davranışlarıyla tasvir edilmektedir; ikisi arasındaki temel fark zaman kavramında gizlidir. Öfke patlamasının ani olduğu, rasyonel düşünmeye mani olarak özneye kendini kaybettirdiği yaygın kabuldür. Öfkenin intikamla kurduğu ilişkiye baktığımızda ise anlık değil zamana yayılan, sürdürülen bir duygusal öznellik görürüz. Hatta duygusal öznenin kendini kaybetme anını (sorumluyla ödeşme anı) tasarlaması ve gözünde canlandırması oldukça muhtemeldir. Bu noktada intikamcı öfkenin; rasyonel düşünce ile ilişkisi olup olmadığını sorgulamak zorunda kalırız ki kısmen de olsa var olduğu iddia edilebilir. Aslında hesaplaşmaya yönelik, özne tarafından planlanmış ve/veya üzerine düşünülmüş davranış örüntüsünün varlığı; belirli bir amacı gerçekleştirmeye yönelik düşünen ve tasarlayan bir öznenin var olduğunu işaret etmektedir. Düşünme belirli bir yargıyı; yargı ise cezaya ilişkin bir tasarlamayı beraberinde getirmiştir. Bu nedenle intikamın kendisini bir duygudan ziyade bir zihniyet biçimi; ideolojik bir zemin olarak tanımlamak daha doğru olacaktır. Öfke ise bu tür bir zihniyet biçimine sahip olan bireyin konumlanabileceği bir duygulanım bölgesi olarak öne çıkmaktadır.

3.5. Öfke Yönetimi

İçinde yaşamakta olduğumuz ve bu araştırma çerçevesinde duygusal makro kozmos olarak kabul edilen neoliberal toplum; insan duygularının rasyonel akıl aracılığıyla yönetilmesi gerektiğini vurgulayan bir yaşam felsefesi benimsemektedir. Neoliberal bireye yaşam bilgisi olarak sunulan bu zihniyet biçimi; bireyin duyguları ile kurduğu ilişkinin niteliğini belirleyen sınırlar çizmektedir. Duygular doğal olarak kendiliğinden var olan, içten gelen ve öze ilişkin bir şey olmaktan ziyade; bireyin rasyonel biçimde değerlendirebileceği, işlevi olan ve üzerinde çalışıldığında geliştirilebilecek beceriler olarak

anlaşılmaktadır. Öz yönetimin vurgulandığı neoliberal toplumda, birey, kendi duygularıyla bir yönetim ilişkisi kurmaya davet edilmekte; duyguların bireysel çıkarlara ulaşmaya yönelik araçsallaştığı bir duygusal iklimde yaşamaya tabi kılınmaktadır. Duygu yönetimi; neoliberal rasyonellik kavramının içine giderek yerleşen ve duygusal özneleşmenin mümkün biçimlerini bireye sunan bir yaşam politikasıdır. Dolayısıyla duygu yönetimi aynı zamanda; duyguların bireysel çıkarlara hizmet etmesini sağlama amacıyla bilgi üreten ve sürekli genişleyen bir söylem alanıdır. Olumsuz duyguların bedensel ve ruhsal tehdit içerdiğini sıkça vurgulayan bu söylem alanının; bu tür duygularla baş etme stratejileri geliştirmek amacıyla *bilgi* ürettiğini söyleyebiliriz. Sağlık, eğitim, istihdam ve kişisel gelişim gibi çeşitli alanlara yayılan ve içeriğini sürekli zenginleştiren duygu yönetimi; olumlu duygulara sahip olmayı, bireyin toplumsal var oluşunun ön koşulu olarak okuyabildiğimiz bir anlatı zeminidir. Sözgelimi Poggi ve Germani'ye göre (2003, s. 468) olumlu duygular yüksek çalışma performansı ve başarının nedenidir; bunun sonucu ise bireyin sağlıklı olması, başarılı toplumsal ilişkiler kurabilmesi ve yaşam kalitesinin yükselmesidir. Yani çalışma yaşamında hissettiğimiz duygular hem neden hem de sonuç bakımından yaşamsaldır; duygu yönetimi yaşamsal öneme sahiptir. Akçay ve Çoruk da (2012, s. 20) çağdaş toplumda yaşayan bireylerin, yaşamın tüm alanlarında mutlu olabilmeleri için duygularını yönetebilmeleri gerektiğini vurgulamaktadır.

Duygu yönetimi tekil bir beceriden ziyade beceriler bütünü olarak anlaşılmaktadır. Öfke kontrolü veya öfke yönetimi adı verilen beceri ise duygu yönetimi alanında giderek önem kazanmaktadır. Öfke yönetimi; neoliberal toplumun öfke ile arasına koyduğu mesafeyi, öfkenin kendisine ilişkin üretilen bilgi üzerine inşa eden bir beceridir. Öfke, ilkel beynin kültürel evrime karşı koyması ile ilişkilendirilmekte; bu nedenle uygar insan modeline ters düşen bir duygu olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla, öfke yönetimi veya öfke kontrolü adı verilen beceriyi öfkenin uygarlaştırılması amacına yönelik bir izlek olarak okuyabiliriz. Bu izlek; hem bireyin kendisinin öfke nedeniyle maruz kalabileceği ruhsal ve/veya bedensel zarara, hem de öfkeli bireyin topluma verebileceği zarara dikkat çekerek öfkeyi rasyonelleştirmeye bireyi ikna eden ve bu amaca yönelik stratejiler sunan zengin bir söylem alanına sahiptir. Öfke yönetimi, öfkenin neoliberal görünümlerinden biridir; dolayısıyla neoliberal öfke politikasını okumaya çalışan bu araştırmamızın önemli bir parçası olduğu düşünülmektedir.

Amerikan Psikoloji Derneği (<https://dictionary.apa.org>) öfke yönetimini; öfke anında ortaya çıkan uygunsuz davranışları kontrol etmek ve öfkeyi uygun biçimde ifade etmeyi sağlamak için kullanılan ve kimi zaman terapi veya danışmanlık olarak da adlandırılan teknikler olarak tanımlamaktadır. Pashupati ve Dev'e göre (2011, s. 10) öfke yönetiminin amacı; hem öfkenin kendisinin hem de neden olduğu fizyolojik belirtilerin azaltılmasıdır. Hollenhorst ise (1998, s. 55), öfke yönetimini; öfkeyi tetikleyebilen durumlarla karşılaşıldığında bu duyguyu kontrol etmeyi öğrenme olarak tanımlamaktadır. Öfkenin uygarlaştırılmasına yönelik bir çaba olarak değerlendirebileceğimiz öfke yönetimi; istihdamda yer alan bireylere kazandırılması gereken önemli bir beceri olarak öne çıkmaktadır. Çeşitli meslek gruplarında verimliliğin artırılmasına yönelik geliştirilen kurumsal politikalara dâhil edilen öfke yönetimi; hizmet içi eğitimin önemli bir parçasıdır²². Öfke kontrolü eğitim politikalarında da önemli bir yere sahiptir; Milli Eğitim Bakanlığı tarafından tüm okul türlerine yönelik hazırlanan rehber öğretmen kılavuzunda, öfke ile baş etme becerilerinin güçlendirilmesi; öğretmen tarafından yürütülecek danışmanlık hizmetleri içerisinde yer almaktadır (orgm.meb.gov.tr). Ayrıca öfke kontrolü; suçla mücadelede konusunda da önemsenmektedir; denetimli serbestlik kapsamı içinde bulunan yetişkin suçlulara öfke kontrolü eğitimi verilmektedir (cte.adalet.gov.tr).

Öfke kontrolü, çağdaş toplumda ücret karşılığında alınabilecek bir hizmet; dolayısıyla duygulanım piyasasının önemli bir ürünü haline gelmiştir. İnternet arama motoruna öfke kontrolü eğitim programı yazıldığında, bu konuda ücretli eğitim veren pek çok klinik veya sürekli eğitim merkezi bulabilmek mümkündür²³. Bu merkezlerin internet siteleri incelendiğinde, öfke kontrolü programlarının çoğunlukla teorik eğitim olarak yürütüldüğü görülmektedir. Ücret karşılığı satın alınan bu eğitimin sonucunda bazı kurumların bireylere sertifika vermekte olduğu görülmektedir; hatta Koç Eğitim Merkezi (<https://kocegitimsertifika.com>) alanları kursiyer olarak tanımlamaktadır.

²² Tıp fakültesi, bakanlık, göç idaresi çalışanları; üniversite personeli ve otobüs şoförleri öfke kontrolü kapsamında hizmet içi eğitim verilen meslek gruplarından yalnızca birkaçıdır (www.medicine.ankara.edu.tr, aregem.ktb.gov.tr, konya.goc.gov.tr, personel.bartın.edu.tr, www.kayseri.bel.tr).

²³ Medaim Yanık (www.medaimyanikklinigi.com), BİGEM (<https://bigem.online>), Madalyon Klinik (www.madalyonklinik.com), Ömür Boyu Eğitim (<https://www.omurboyuegitim.com>) ve Hülya Gürdamar Kişisel Gelişim Merkezi (<http://hulyagurdamar.com>) bu tür merkezlerden yalnızca birkaçıdır.

Öfke kontrolünün; neoliberal toplumda öne çıkan yaşam boyu öğrenme politikasının hedef becerilerinden biri haline geldiğini kabul etmek mümkündür. Öfke ile rasyonel bir ilişki kurmak; bireyin kendisine sunulan gelişim modeline ulaşabilmesi açısından önem taşımaktadır. Sağlık, eğitim ve istihdam politikalarının içine yerleşen gelişim zihniyeti; çağdaş toplumun duygusal öznesini de bu politika çerçevesinde düzenlenmeye ve denetlenmeye ikna etmektedir. Kişisel gelişim kategorisinde piyasaya sürülen çeşitli ürün ve/veya hizmetler ise bu ikna sürecinde önemli aktörlerdir. Öfke kontrolü konusunda bireye yol gösterdiğini iddia eden kişisel gelişim piyasası; basılı kitaplar, internet kaynakları, cep telefonu uygulamaları gibi ürünler geliştirmektedir. Bu ürünler, öfkenin rasyonel akıl tarafından kontrol altına alınmasına yönelik çeşitli uygulamalar önermektedir. Öfkenin birey tarafından değerlendirilmesi, düzenlenmesi ve kontrol altına alınmasına yönelik bu uygulamalarda üç temel unsur öne çıkmaktadır. Bu unsurlar, Giddens'in (2019) modernite anlatısı içerisinde refleksif benlik tasarımını incelediği alt başlıklara benzer şekilde; öz farkındalık, fayda-maliyet analizi ve beden denetimidir.

3.5.1. Öz Farkındalık

Öfke kontrolü alanında gelişim göstermek isteyen bireylerin öncelikle bu konuda sorun yaşadıklarının farkına varmaları; yani öfke konusunda öz farkındalık kazanmaları gerektiği düşünülmektedir. Dolayısıyla bu konuda yazılmış kitaplarda sorunu tespit etmeye yönelik uygulamalar bulmak mümkündür. Birey bu uygulamalar aracılığıyla öfkeli özneleşme süreci üzerinde düşünmeye ve kendisini bu süreç içerisinde gözlemlemeye davet edilmektedir. Aslında bu aynı zamanda öfkeye odaklanma; yani Davies'in deyimiyle (2019, s. 23) öfkeyi dert edinmedir. Birey öfkeyi dert edindiğinde ilk adımı atmaktadır; öfkeye ilişkin sorunun var olduğunun farkında olunması doğru tespit yapabilmek açısından önemlidir.

Öfkenin birey yaşamı açısından sorun teşkil edip etmediğini anlayabilmesine yönelik göstergeler geliştirilmiştir. Sözelimi Puff ve Seghers (2021, s. 11) öfke kontrolüne yönelik yazdıkları kitabın giriş bölümünde sorunun en bilinen 10 göstergesini okurlarıyla paylaşmaktadır. Bu göstergeler arasında; öfkeye neden olan olaya normalden fazla tepki vermek, öfke yüzünden kendine zarar vermek, sürekli hissedilen öfke ve gerginlik ve öfke nedeniyle önemli bir kayıp yaşamak dikkat çekmektedir. Bu göstergeler genellikle cevapları evet veya hayır olan sorulardır; sorular öfkenin neden olabileceği olumsuz durumları işaret

etmektedir. Öfke nedeniyle çevredeki insanların uzaklaşması veya temkinli davranmaya çalışması; bireyin etrafında öfke problemi olduğunu söyleyen bireylerin var olması ve bu problemler nedeniyle uzaklaşan kişilerin varlığını sorgulayan sorular da göstergeler içerisinde yer almaktadır. Bireylerin bu sorulardan en az kaç tanesine evet cevabı verdiği takdirde öfke kontrol sorunu olduğuna karar vereceği belirtilmese de, yazarların giriş bölümünde (Puff ve Seghers, 2021, s. 13) ifade ettiği üzere; kitabı okuyan kişinin kendisinin veya çevresindeki kişilerin öfke kontrol sorunu yaşamakta olması çok muhtemeldir. Göstergeler bireyin öz değerlendirme yapmasına yöneliktir; sorulara verdiği cevaplar sonucunda öfke kontrol sorunu olup olmadığına karar verecek yani konuya ilişkin öz farkındalık geliştirecektir.

Öfke ölçeği kullanmak da öfkeye ilişkin öz farkındalık geliştirmenin bir yolu olarak kullanılmaktadır. Örneğin Burns (2016, s. 163-166), iyi hissetmek üzerine yazdığı kitabında; Novaco öfke ölçeğini (1975), puanlama sistemi ile birlikte okurlarıyla paylaşmaktadır. Likert tipi geliştirilmiş bu ölçek her soruya 1 ve 5 arasında puanları değişen; hiç ve çok arasında kızgınlık ve huzursuzluk dereceleri sunmaktadır. 25 sorudan oluşan bu ölçek bireylerin hangi durumlarda öfkelenebileceği üzerine tasarlanmıştır. İhtiyaç duyulan aletlerin çalışmaması, küçük düşürülme, hakarete uğrama, başka birinin hatasıyla suçlanma ve bir yere yetişme telaşında iken yaşanan aksilikler gibi gündelik yaşamda sıkça karşılaşılan durumlara ölçekte yer verilmiştir. Burns (2016, s.165) ölçekte yer alan soruların sinirlilik katsayısı ölçtüğünü belirtmektedir. Belirlenen en düşük puanlar 0-45 arası iken en yüksek 86-100 puandır. En düşük puanı alan bireyler öfke ve rahatsızlık duygusunu çok az hisseden; nüfusun oldukça küçük bir bölümü, yazarın deyimiyle seçilmiş azınlıktır. Öte yandan en yüksek puan aralığında bulunanlar öfke şampiyonu ilan edilmektedir; bu kişiler kolayca kurtulamadıkları duyguların istilasına uğramış bireyler olarak tanımlanmaktadır. Nüfusun küçük bir yüzdesi olduğu tahmin edilen bu kişilerin öfkesi, yazara göre, saldırgan patlamalara yol açabilmektedir. Ayrıca bu kişilerin baş ağrısı ve yüksek tansiyon problemlerini sık yaşamasının muhtemel olduğu belirtilmektedir.

Öfke kontrolüne yönelik öz farkındalık geliştirilmesi için okurlarını bazı sorular üzerinde düşünmeye davet eden yazarlardan biri de Davies'dir (2019, s. 23). Belirli bir puan sistemi olmaksızın yazar tarafından hazırlanmış 4 soru, yazarın deyimiyle, öfkeyi dert edinme vurgusu yapmaktadır. Birey öfkeyi dert edinip

edinmediğini düşünmenin yanı sıra neden dert edildiğini de düşünmeye davet edilir. Dolayısıyla birey; öfke sorununa sahip olup olmadığına karar vermek, öfkenin sebepleri üzerine düşünmek ve öfkeyi neden sorun olarak tanımladığını yani öfke nedeniyle yaşamında ne tür durumlarla karşı karşıya kaldığını düşünmeye yönlendirilmektedir. Yazar, kitabının ilerleyen bölümlerinde, günlük tutmanın; öfke kontrolüne yönelik öz farkındalık geliştirme açısından oldukça işe yarar olduğunu okurlarıyla paylaşmaktadır (Davies, 2019, s. 101-114). Durum örnekleri veren ve öfke günlüğüne örnek maddeler yazan yazara göre, bu yöntem sayesinde birey, öfkelenildiği şeyleri bulup not edecek ve öfkesini tetikleyen etmenleri fark edebilecektir. Yazar tarafından tavsiye edilen günlük modeli; tetikleyicilerin yanı sıra tepkilerin de kaydedildiği iki bölümden oluşmaktadır. Öfkenin gerçek tetikleyicilerini bulmak yazara göre bazen çok zordur; çünkü bireyler, olaylar karşısında kendi değerlendirmelerini öfke tetikleyicisi olarak düşünebilmektedir. Bu durumda birey, yaşanan belirli bir olay veya durumun kendisinin, öfkenin sebebi olmadığı, öfkeye sebep olan asıl tetikleyicinin daha derinlerde bir sorunu işaret ettiğini anlama imkânı bulacaktır. Yazar günlük tutmanın duygulanım esnasında yapılması gerektiğini vurgulamaktadır; çünkü tetikleyicileri sonradan hatırlamaya çalışmak güvenilir bir yöntem değildir. Tutulan günlüğün okunması ve yeniden okunması ise çok önemlidir; bu sayede birey öfkesini tetikleyen unsurların listesini çıkarabilecek, yani öfke üzerine öz farkındalık kazanacaktır.

Öz eleştiri yapmak veya kendini gözlemek gibi yöntemler de öfke kontrolüne yönelik öz farkındalık geliştirmenin yolları olarak bazı yazarlar tarafından önerilmektedir. Sözelimi Aydın ve Değirmenci (2016, s. 39) öfke kontrolü yapabilmenin ilk adımının öz eleştiri olduğunu belirtmektedir. Yazarlar, öz eleştiri yapmaya yönelik öfkenin nedenini düşünmek gerektiğini vurgulamaktadır. Birey öfkenin nedenini düşündüğünde; suçlunun kendisi olabileceğini, nerede ve neden hata yaptığını ve bu hatayı düzeltmek için neler yapabileceğini düşünebilecektir. Osho (2020, s. 128) da öfke kontrolü yapabilmek için bireyin kendini izlemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Yazara göre öfke aslında aktif üzüntüdür; bu nedenle öfke sorunu yaşayan bireylerin hangi durumlarda üzüldükleri üzerine düşünmeleri ve kendilerini gözlemlmeleri gerekmektedir. Kendi duygularını keşfetmek amacıyla anlar üzerine düşünme de bir tür kendini gözleme ve sorgulama yöntemi olarak önerilmektedir. Childre ve Rozman'a göre (2017, s. 32) öfkenin kaynağına inmek ve altında yatan duygusal inançları

keşfetmek önemlidir. Bu amaca yönelik, birey, öfkenin belirgin şekilde görüldüğü anları belirlemeye ve bu anların kendisini nasıl etkilediğini düşünmeye davet edilmektedir. Öfkenin stres ve olumsuzluktan dolayı harekete geçip geçmediği, en büyük öfkeyi yaratan kişi, yer ve durumların neler olduğu ve öfkeyi en çok neyin tetiklediği bireye yöneltilmiş sorular arasındadır. Soruları ve cevapları boş bir kâğıda ya da deftere yazmayı tavsiye eden yazarlar; öfke günlüğü tutmanın da bireysel ilerlemeyi kaydetmek ve görebilmek açısından önemli olduğunu vurgulamaktadır.

Öfkeye ilişkin öz farkındalık geliştirme, öz değerlendirme ile mümkündür. Bu süreçte öfke; bir duygu olmanın yanı sıra, düşünce ve davranış örüntüsü olarak öne çıkmaktadır. Birey; kendi öfkesi üzerine düşünmeye başladığında, aslında öfkeli özne olarak toplumsallaşma sürecini değerlendirmektedir. Dolayısıyla birey, öfkeli özneleşmenin toplumsal ilişkiler içerisinde kabul edilebilir biçimlerini; yani normallik ölçütleri çerçevesinde öfkeyi düşünmeye yönelmektedir. Bu yüzden öfke kontrolüne ilişkin öz farkındalık uygulamaların eğitici bir işleve sahip olduğu düşünülebilir. Bu uygulamaların bireylere sunduğu göstergeler; öfkeli özneleşmenin toplumsal sınırlarını işaret etmekte, bireyin bu sınırları aşması halinde toplumsal yaşamda karşılaşılabilecekleri sorunları vurgulamaktadır. Bu sorunların vurgulanması ise, öfke kontrolünün; yaşam boyu öğrenme ve kişisel gelişim alanları ile bütünleşmesine ve başarılı toplumsallaşmaya yönelik bir beceri olarak anlaşılmasına olanak sağlamaktadır. Öfkeyi dert edinmek ve öfke ile kurduğu ilişkiyi gözden geçirerek yeniden yapılandırmak bu noktada bireye sunulan yaşam bilgisine içkin hale gelir; öfke kontrolü, rasyonel aklın anlamsal içeriğine eklemlenir.

Öfkeye ilişkin öz farkındalık meselesi; neoliberal bireyin sırtına yüklenmiş ruhsal tasarım yükünün bir parçasıdır. Bu yük; kendini gerçekleştirme anlatısı ya da Giddens'in (2019, s. 107) deyimiyle "benlik tasarlama felsefesi" ile bütünleşmiştir. Psikolojik süreçlerin daha doyurucu ve tutarlı bir kimlik duygusu inşa etmeye yönelik kullanıldığı refleksif çaba; neoliberal bireyin kendini anlama çabasıdır. Bireyin kendine öfkeyle ilgili sorduğu sorular bu çabanın bir parçasıdır. Ruhsal gelişimin kutsandığı neoliberal toplum; bireye, yaşam boyu süren bir ruhsal bakım programı sunmaktadır. Ne hissettiğini ve hissettiklerinin onu ne gibi davranışlara yönlendirdiğinin farkında olmak, diğer bir deyişle kendini gözlemek bireyin sorumluluğudur. Bu; bir tür kendi kendine psikolojik danışmanlık yapmak,

ya da Giddens'ın belirttiği üzere (2019, s. 102) kendi kendine terapi olarak adlandırılabilir. Eksiklerin tamamlanması, kusurların düzeltilmesi; geleceği etkin planlayabilmenin temel koşuludur.

3.5.2. Fayda- Maliyet Analizi

Maliyet, bir organizasyonda projenin uygulanmasından kaynaklanan olumsuz etkiyi anlatmak için kullanılmaktadır. Fayda ise; üretkenlikte artış, maliyetlerde azalma ve zaman tasarrufu gibi proje uygulamasının getireceği olumlu etkiyi ifade etmektedir. Fayda- maliyet analizi yapmak; belirlenen çerçevede uygulama öncesi ve sonrasının analiz edilmesidir. Dolayısıyla, hangi maliyetlerin fayda sağlayacağına karar vermek, maliyet ve faydaları sınıflandırmak ve faydaları kazanıma çevirmek gibi adımlardan oluşmaktadır (<https://www.grupas.com.tr>). Fayda-maliyet analizinin önemli bir yatırım planlama yöntemi olduğu belirtilmektedir; yöntemin değeri, ekonomik kaynakların etkin tahsisini öngörebilmesiyle ilişkilidir. Fayda-maliyet analizi yardımıyla, yatırım projelerinde ekonomik ve sosyal açıdan etkinliğin en yüksek düzeye çıkarılması hedeflenmektedir. Analizin temel prensibi ise; fayda ve maliyetlerin ölçülebilir ve değerlendirilebilir göstergelerle kıyaslanmasıdır. Kamuda ve özel sektörde yaygın kullanılan bu yöntem, yatırımlarla ilgili karar vermeye yönelik bir değerlendirme sürecidir (Şataf, 2014, s. 121).

Fayda-maliyet analizi, öfke kontrolüne yönelik yapılan uygulamalarda da önemli bir yere sahiptir. Bu alanda uygulanan fayda-maliyet analizi, yatırım değerlendirme amaçlı kullanılan modele benzer bir değerlendirme sürecidir. Birey; öfkeyi tetikleyecek bir olay veya durumla karşılaştığında öfke nedeniyle yaşayabileceği olası kaybı öngörme yani maliyet belirleme ve öfke kontrolü gerçekleştirdiği takdirde elde edeceği kazanımı hesaplamaya yönelir. Maliyet ve kazanım arasındaki fark tespit edilir ve kazanım maliyetten yüksek ise proje uygulamaya koyulur. Öfke kontrolü, bu analogi içerisinde, projenin kendisi olarak değerlendirilmese de projenin bir yatırım projesi olduğunu iddia etmek mümkündür; birey öfke kontrolü sayesinde kendine yatırım yapmakta, kısa ve/veya uzun vadeli kazanım elde etmektedir. Dolayısıyla, kendi varlığını bir işletme gibi yöneten neoliberal bireyin, öfke kontrolünü bir yatırım değerlendirme politikası olarak kullanabileceğini iddia etmek mümkündür.

Öfke kontrolüne yönelik fayda-maliyet analizi yapmak Davies'e göre (2019, s. 132-140) öfkeye neden olan değerlendirme ve kararların artılarının ve

eksilerinin hesaplanmasıdır. Yazar, bu tür bir hesaplamanın, düşük maliyetle yüksek kazanım elde etme açısından önemli olduğunu vurgulamaktadır. Birey, fayda-maliyet analizi sürecinde, öfkesini tetikleyen bireysel değerlendirmelerini ve bunlar nedeniyle yaşayabileceği uzun ve/veya kısa vadeli kayıpları listeler. Bu liste maliyet listesidir. Fayda listesini ise; öfke kontrolü yapabildiği takdirde, yani verili olay veya duruma yönelik değerlendirmelerini değiştirdiği takdirde elde edebileceği kısa ve/veya uzun vadeli kazanımlardan oluşturur. Birey fayda ve maliyet listesini kıyasladığında, öfkeye sebep olan değerlendirme ve kararlarının maliyetinin daha yüksek olduğunu görecektir ve öfke kontrolü yapmaya ikna olacaktır. Öfkenin maliyeti, yazara göre, kurumsal ilişkiler açısından ağırdır; öte yandan öfke kontrolü, sıfır maliyetle yüksek kazanç elde etme yöntemidir. Dolayısıyla önemli olan öfkeyi tetikleyen düşüncelerimizi değiştirmektir ve bu noktada fayda-maliyet analizi yapmak; aynı olay veya durumu farklı değerlendirdiğimizde yaşayacağımız kayıp veya kazanımları öngörmemize olanak sağlayarak, öfke ile rasyonel bir ilişki kurmamızı sağlayan bir düşünce düzlemine yönelmemizi sağlayacaktır.

Puff ve Seghers (2021, s. 156-157) ise fayda-maliyet analizini daha farklı bir yaklaşımla tanımlamaktadır. Proje temelli ekonomik yatırım zihniyetine daha çok benzeyen bu yaklaşım çerçevesinde yazarlar; bireyi, öfkeye neden olan olay veya durumun önemi üzerine düşünmeye davet etmektedir. Bu bir tür değer biçme sürecidir; geliştirilen bir projenin yatırım açısından ümit vaat edip etmediğine karar vermeye benzer şekilde, öfkeyi tetikleyen durumun önemi üzerine düşünülmelidir. Dolayısıyla, bu düşünme süreci, bireysel önem atfedilmeyen durum veya olayların çaba göstermeye değmeyeceği olarak anlaşılabilir. Yine de bu bir tür çerçevelemedir; bu çerçeveleme esnasında birey ister istemez fayda-maliyet analizi gerçekleştirmektedir. Verili duruma önem atfetmek; durumun sonuçları üzerine düşünmeye yani fayda ve maliyeti öngörmeye olanak sağlayacaktır. Yazarlara göre, maliyet; bireyin harcayacağı enerji ve zamandır. Birey bu durumda, kaynakların eksilmesine, kazanımları düşünerek razı olmalıdır. Yazarlar bunun öfkeyi azaltmada etkili bir yol olduğunu belirtmektedir; bu doğrultuda karar veren birey içinde bulunduğu durumdan uzaklaşmaya veya olayın çözümüne yönelik yapıcı çaba göstermeye yönelecektir. Yazarların sunduğu fayda-maliyet analizi öfkeyi tetikleyen durumun kendisinden ziyade olası sonuçları üzerinde düşünme ve durumun çözümünü sağlayabilecek enerji ve zamanın harcanıp harcanmayacağına

karar vermeye yöneliktir. Childre ve Rozman (2021, s. 60-61) da öfkenin maliyetinin ruh ve beden sağlığı bakımından ağır olduğunu vurgulamaktadır. Kan dolaşımını stres hormonlarıyla dolduran öfke, yazarlara göre bağışıklık sistemini baskılamaktadır. Ayrıca öfke nedeniyle harcanan enerji boşa harcanmış olacaktır; dolayısıyla öfkeden kurtulmak, neden olabileceği bu ağır maliyetten kurtulmak anlamına gelmektedir.

Ruhsal danışman olarak kendi kurduğu şirkette faaliyet gösteren Dr. Dawn Elise-Snipes²⁴ çevrimiçi gerçekleşen bir yaşam boyu eğitim seminerinde (2016); belirli bir olay veya durum örneği vermeksizin öfkenin genel bilançosunu, fayda-maliyet analizi yöntemiyle ortaya koymaktadır. Konuşmacı öfkenin maliyetini; sosyal, fiziksel, ruhsal ve çevresel olmak üzere dört alt başlıkta toplamaktadır. Sosyal maliyet; etrafındaki insanları uzaklaştırma, saygı duyulan biri olmanın aksine insanları korkutan biri olma ve çocuklarda kaygı duygusu yaratma olarak tanımlanmaktadır. Fiziksel maliyet; harcanan yoğun enerji ve beden sağlığına ilişkin ülser, kalp krizi ve yüksek kolesterol gibi sorunları işaret etmektedir. Ruhsal maliyet; depresyon ve mutluluk duygusunun azalması anlamına gelmekte, çevresel maliyet ise; bir şeyler kırıp dökme gibi maddi hasar, hapis cezaları, istihdam sorunları (konum kaybı ve yaratıcılıkta azalma) ve yaşamsal konularda bireyin seçeneklerinin azalması olarak listelenmektedir. Öfkenin faydası ise maliyete kıyasla oldukça azdır. Tehlike içeren bir durumla karşılaşıldığında gücün tetiklenmesi, intikam veya cezalandırma duygusu, dik durabilme, duygusal acıyı saklayabilme, dikkat çekebilme ve başkalarının davranışlarını değiştirebilme ise öfkenin faydaları olarak anlatılmaktadır. Konuşmacı tarafından fayda olarak aktarılan intikam ve dikkat çekebilme gibi bazı maddelerin gerçekte bireye ve/veya topluma fayda sağlayıp sağlamayacağının tartışmalı olduğu da hesaba katıldığında; öfkenin maliyetinin faydasından çok daha yüksek olduğunu anlamak hiç de zor değildir.

Öfke kontrolüne yönelik fayda-maliyet analizi yapmanın etkin bir yöntem olduğunu iyi hissetmeye ilişkin yazdığı ve dünya çapında satış rekorları kıran kitabında Burns (2016, s. 178-180) de vurgulamaktadır. Yazar, genel olarak değil, belirli durum veya olaylarla karşılaşıldığında öfkenin avantajlarını ve dezavantajlarını düşünerek listelemeyi önermektedir. Yazara göre birey bu listeyi

²⁴ Bu bilgiye <https://drdawnelisesnipes.home.blog> adresinden ulaşılmıştır.

yaparken öfkenin kısa ve uzun vadeli sonuçları üzerine düşünecek; öfke kontrolü yapabildiğinde bu durumdan elde edebileceği faydanın önemini keşfedebilecektir. Danışanlarından birinin yaptığı ideal bir listeyi okurlarıyla paylaşan yazar; bu tür bir liste yapmanın, zaman içerisinde öfke kontrolü alanında gelişim göstermede etkili olduğunu vurgulamaktadır. Danışan, eşi kendisiyle yeterince ilgilenmediği için öfke sorunları yaşayan bir kadındır ve liste, öfke kontrolünün uzun ve kısa vadeli faydalarının yanı sıra kontrol edilmeyen öfkenin maliyetini öngören bir analiz yansıtmaktadır. Listenin faydalar bölümünde; daha tahmin edilebilir biri olmak, daha rahat hissetmek, istediğini tutturan bir çocuk gibi değil mantıklı bir yetişkin gibi davranmak, çevreden daha fazla saygı görmek, isteklerini talepkâr bir tutumla değil mantıklı uzlaşmalarla elde etmek ve olumlu, tartışılmayan, pratik bir insan olarak görülmek gibi maddeler mevcuttur. Listenin maliyet bölümü ise; ilişkinin tatsızlaşması, ret edilme, kendini suçlu ve neşesiz hissetme, karşı tarafın öfkesine maruz kalma, sorunun çözümüne odaklanamama, terk edilme ve yaşamdan alınacak zevkin ve yaratıcılığın kaybedilmesi gibi maddelerden oluşmaktadır. Maliyet listesi, ayrıca; kaprisli, huysuz, dağılmış ve olgunlaşamamış biri olarak etiketlenmeyi de öfke nedeniyle yaşanabilecek kayıpların içerisine yerleştirmektedir. Yazar, kadın danışanın bu listeyi yaptıktan sonra, öfkenin zararlarının faydalarından fazla olduğu konusunda ikna olarak öfke sorunu üzerinde çalışmaya karar verdiğini belirtmektedir.

Fayda-maliyet analizi bir tür risk hesaplama yöntemi olarak kabul edilebilir. Olası risklerin hesaplandığı bu uygulama; akla Ulrich Beck'in (2014, s. 24-25) "risk toplumu" kavramında kullandığı risk tanımını getirmektedir. Yazar; sanayi toplumundan önce riskin cesaret ve macerayı çağrıştırdığını, ancak sanayi toplumu sonrasında kavrama atfedilenin tehlike olarak değiştiğini belirtmektedir. Öfke kontrolüne yönelik geliştirilen fayda-maliyet analizi uygulamasında da riskin tehlike anlamında kullanıldığını söyleyebiliriz. Maliyet; risklere yani kontrol edilemeyen öfke nedeniyle yaşanabilecek kayıpların tehlikesine gönderme yapmaktadır. Bu kayıplar yalnızca bireyin ruh ve/veya beden sağlığı açısından değil toplumsal var oluşu açısından da ciddi kayıplar olarak aktarılmaktadır. Öfke kontrolü yapamayan bireyin; yetişkin statüsünü kaybetme, uzlaşmacı olarak kabul edilmeme, istihdam kayıpları ve suça bulaşma gibi risklerle karşı karşıya geleceği vurgulanmaktadır. Birey bu riskleri görmezden gelme hakkına sahip olsa da; toplumsal var oluşunu sürdürebilmek için önlem almaya rıza gösterecektir. Öte

yandan fayda-maliyet analizi; öfke duygusunun tanımsal özellikleriyle çelişen bir uygulama olarak düşünülebilir. Öfke; tehdit veya tehlike anında ortaya çıktığı ileri sürülen bir duygu olarak tanımlanırken, öfke kontrolü yapabilmenin yolu olarak olası tehlikenin hesaplanması önerilmesi düşündürücüdür.

Fayda maliyet analizi; öfke kontrolüne yönelik kullanılan yöntemlerden biri olmanın yanı sıra, neoliberal bireyin öfke ile kurması beklenen rasyonel ilişkinin çerçevesi olarak okunabilir. Öfke, bu ilişkide; düzenlenmesi, denetlenmesi ve dolayısıyla yeniden üretilmesi gereken bireysel bir kaynaktır. Neoliberal birey; sağlıklı olmak, başarılı toplumsallaşmak ve bireysel hedeflerine ulaşabilmek için öfkeyi bir duygudan ziyade hesaplı kullanması gereken bir kaynak olarak anlamlandırmaya yönelmektedir. Dolayısıyla bu kaynağın doğru kullanımı, öfke kontrolünün, aynı zamanda yaşam boyu öğrenmenin alt başlıklarından biri olarak değerlendirilmesini olanaklı hale getirir. Maliyetin ağırlığı, kaynağın doğru kullanımına bireyi ikna eden temel faktördür. Öfkenin rasyonel yönetimi ise bireyi maliyetten kurtarmanın yanı sıra önemli kazanımlar elde etmesini sağlayacaktır. Uygarlık, gelişim, olgunlaşma ve toplumsal uyumlanma öfke kontrolünün önemli kazanımları olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca fayda maliyet analizi, öfke nedeniyle karşılaşılabilecek ruhsal ve/veya bedensel sorunları vurgulayarak; öfke kontrolünün, sağlık politikalarının bir parçası olarak değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır.

3.5.3. Beden Denetimi

Öfke kontrolüne yönelik önerilerde; bu duygu nedeniyle ortaya çıkması muhtemel kabul edilen bedensel sorunların çözümü de önemli yer tutmaktadır. Çözüm önerileri; öfke anının yatıştırılmasına yönelik uygulamaların yanı sıra, öfkeyi yaratma potansiyeli yüksek olduğu düşünülen yaşam biçimlerinin birey tarafından denetlenmesi üzerine de odaklanmaktadır. Beslenme, egzersiz ve uykunun yanı sıra ve kafein gibi maddelerin tüketimi ile ilişkilendirilen öfke kontrolünün; bedensel farkındalık ve gözetim gerektirdiği sıkça vurgulanmaktadır. Beden ve ruh sağlığının birbirine bağlı olduğunun altını çizen öfke kontrolü alan yazınında; sağlıklı beslenmenin, bedeni rahatlatan egzersizlerin ve kaliteli uykunun önemli olduğu yaygın kabul edilmektedir.

İnsan bedeninin belirli bir egzersiz, uyku ve beslenme düzenine sahip olmasının; yani sirkadiyan ritmi olarak da adlandırılan beden saatinin düzenlenmesi, Davies'e göre (2019, s. 233-246) öfke kontrolü açısından önemlidir.

Öfke kontrolü üzerine yazdığı kitabın Rutin adını verdiği bölümünde yazar, yaşam tarzını gözden geçirmenin önemini vurgulamaktadır. Öfkeye yatkınlığı azalttığı iddia edilen bedensel düzenleme ve denetlemelerin yapılmasını tavsiye eden bu bölümde; günlük tutma bireysel düzenleme ve denetlemenin etkinliğini sağlayacak uygulama olarak tavsiye edilmektedir. Hatta yazar proje adını verdiği alt başlıklar altında, bu tür günlüklerin ne tür kayıtlar içermesi gerektiğini okurlarıyla paylaşmaktadır. Yazara göre, bireyler sözgelimi egzersiz günlüğü tutmaları halinde ne kadar az hareket ettiklerinin farkına varabilecek ve bu konuda daha fazla çaba göstermeye çalışacaktır. Beslenme konusunda ise, ana besin maddelerinin dengeli alınmasının ve iyi sindirilmesinin yanı sıra su içmenin önemi vurgulanmaktadır; bu öfke kontrolüne yönelik beslenme projesidir. Kafein tüketimine ayrı bir alt başlık açan yazar; kafeinin tahammülsüzlük, uyku bozukluğu ve sinir yaratma gibi olumsuz etkileri olduğunu, bu yüzden dikkatli ve dozunda tüketilmesi gerektiğini hatırlatmaktadır. Bazı içeceklerdeki kafein miktarına ilişkin bir tabloya da yer veren yazar; kafein içeren içeceklerin uyku sorunlarına neden olduğu için gece tüketilmemesine yönelik uyarılarda bulunmaktadır. Alkol projesi de yazara göre öfke kontrolünde gereklidir; alkol tüketimi de belirli bir dozun üstüne çıkıldığında tahammülsüzlük ve öfke sorunlarına yol açmaktadır. Alkol tüketiminde uygun görülen haftalık miktara (örneğin ABD için tavsiye edilen doz erkekler için 2, kadınlar için 1 kadeh %40 alkol oranına sahip içki olarak belirlenmiş) inmenin; yalnızca öfke sorunlarını azaltmada değil, karaciğer sağlığını korumada da önemli olduğu vurgulanmaktadır.

Bütünsel sağlığın her anlamda dengeli bir yaşam kurmak anlamına geldiğini vurgulayan Puff ve Seghers'a göre (2021, s. 306-323) bu yolu izleyen bireylerin yaşamında öfkeye yer yoktur. Bedenin ve ruhun uyumlu çalışması; yazarlara göre, bir arabanın iç ve dışını oluşturan tüm parçalarının dengeli bir biçimde çalışmasına benzer biçimde gereklidir. Dolayısıyla yazarlar öfke yönetimine ilişkin beslenme, spor, uyku ve sosyal yaşam gibi pek çok başlık altında tavsiye vermektedir. Sözgelimi yazarlara göre taze meyve ve sebze tüketmek, rafine ürünlerden uzak durmak ve gerekli vitaminleri, mineralleri ve antioksidanları almak çok önemlidir. Düzenli spor yapmanın ise; öfke ve kaygıda azalmanın yanı sıra, kaliteli uyku, başarı duygusu, motivasyon ve daha iyi bir sosyal hayat sağladığı vurgulanmaktadır. Yazarlar bütünsel sağlık kapsamına; meslek, iş-yaşam dengesi, sosyal çevre ve ekonomik durumu da dâhil etmektedir. Maddi sorunların çözülmesi,

arkadaşlar ve aile ile iyi ilişkiler kurulması, kişinin sevdiği mesleği yapması ve yaşam zamanının çalışma zamanından ayrılması bu başlıklar altında verilen tavsiyelerdir.

Öfkeli bedenlerin denetlenmesi ve düzenlemesine ilişkin yoga ve akupunktur (Kathiravan ve Bhagavatham, 2019, s. 8; Eroğlu ve İrdem, 2016, s. 32) gibi uygulamalar da önerilmektedir. Öfke kontrolüne yönelik tavsiye edilen yoga, meditasyon, nefes teknikleri ve kasları gevşetmek gibi uygulamalar; öfke anında yaşanan fizyolojik belirtilerin azaltılmasını hedeflemektedir. Klinik psikolog Eda Ergür (<https://www.hurriyet.com.tr>) öfke anında; kan basıncının arttığını, tansiyonun yükseldiğini, kalp atışı ve nefesin hızlandığını ve kasların gergin hale geldiğini belirtmektedir. Nefes teknikleri kullanarak nefesi yavaşlatmak yazara göre kalp atışını ve kan basıncını düzenlemeyi sağlayacak ve öfke nedeniyle yaşanan fiziksel uyarılmayı kontrol altına alacaktır. Yogayı ruhun eğitilmesi olarak tanımlayan Aydın ve Değirmenci (2016, 160-161) ise, yoga yapan insanların yaşamlarında pek çok şeyin olumlu yönde değiştiğini ve çok daha pozitif enerji dolu olduklarını iddia etmektedir. Yazarlara göre, yoga, insanın kendini kontrol altına almasını sağlamaktadır. Ayrıca yoganın, kasları gevşettiği için, öfkeyi yatıştırmada kullanılan tekniklerden biri olduğu belirtilmektedir (<https://www.dbe.com.tr>). Kasları gevşetmek; öfke kontrolüne yönelik önemli uygulamalardan biri olarak kabul edilmektedir. Fink (2015), öfke ve gerginlikle başa çıkmada gevşemenin etkili yöntem olduğunu, kitabının tümünde vurgulamakta; tüm kas gruplarının nasıl gevşetileceğini detaylı bir biçimde okurlarına aktarmaktadır. Puff ve Seghers ise (2021, s.185) yalnızca gevşemenin öfke kontrolüne yönelik tutarlı ve uzun vadeli etkisine şüpheyle yaklaşmaktadır. Yazarlara göre fizyolojik tutarlılığın sağlanması; duygusal enerjiyi korumak ve öfkeden uzaklaşmak açısından önemlidir fakat kalp temelli meditasyon ve nefes teknikleri olmaksızın gevşemek yetersizdir.

İnsan bedenini düzenleme ve denetlemeye yönelik tavsiye edilen tüm uygulamaları Giddens'ın (2019, s. 114-118) hayat tarzı adını verdiği kavram aracılığıyla düşünebiliriz. Hayat tarzı; yazara göre, rutinleşmiş pratiklerden oluşan ve bireyin gündelik yaşamında aldığı kararları etkileyen fakat aynı zamanda alınan kararlar aracılığıyla sürekli yeniden kurgulanan bir bütünlüktür. Hayat tarzına yönelik alınan kararlar; bireyin kimlik anlatısının maddi görünümü olmanın yanı sıra kim olunması gerektiğine yönelik kararlardır. Çağdaş toplum, bireye, bu anlamda bolca seçenek sunsa da; tüm seçimlerin herkese açık olduğunu söylemek

mümkün değildir. Ayrıca seçimlerin çokluğu; inançların anlam dünyasındaki değişiklik nedeniyle şüpheciliğe neden olmaktadır. Uzman görüşlerindeki farklılıkların da bu şüpheciliği beslediğini iddia etmek mümkündür. Sürekli üretilen alternatif bakış açıları; bireyin şüpheciliğini ve otoritelere inancını sarsmanın yanı sıra, bütüncül sağlık adı verilen dipsiz bir kuyuya düşmesine neden olmaktadır.

Gündelik yaşamda yapılan tüm seçimlerin ve alınan kararların; beden ve ruh sağlığının korunmasına yönelik olması gerektiği yaygın bir kabuldür. Ancak bu; neoliberal toplumda yaşayan bireyler için hiç kolay değildir. Sağlıklı yaşamının ne tür pratiklerden oluştuğu konusunda üretilen sınırsız içeriğin dinamizmi; ciddi bir kafa karışıklığına neden olmaktadır. Sözgelimi sosyal medya aracılığıyla sağlıklı beslenme tavsiyeleri veren diyetisyen veya beslenme uzmanları; günde kaç öğün beslenmesi gerektiği konusunda bile ortak karar alamamıştır. Beslenmenin içeriği de tartışmalıdır; hangi besin gruplarının hiç tüketilmemesi gerektiği konusundaki görüşler moda eğilimleri gibi neredeyse her sezon değişmektedir. Ayrıca temiz içerikli gıda ürünleri bulma kaygısı; doğanın dengesinin bozulduğu konusunda sıkça karşılaşılan uyarılar nedeniyle artmaktadır. Katkı maddeleri, zehirli maddeler ve hormonlar gibi gıdanın sağlıklı içeriğine zarar veren içeriklerin varlığından haberdar olmanın da bu tür kaygıları tetiklemesi muhtemeldir. Gıda içeriği konusunda çok dikkatli olunması gerektiğine yönelik görüş bildiren uzman veya uzman görünümlü kişilerle medyanın çeşitli platformlarında karşılaşmak artık alışılmış bir durumdur. Bu noktada gıda ve beslenme okuryazarlığı adı verilen yeni bir becerinin neoliberal bireyin yaşamına girmesi şaşırtıcı değildir. Neoliberal birey, bu beceri sayesinde gündelik yaşamda gıda seçimi yaparken; sağlık, besleyicilik, fiyat, lezzet, doğallık, doyuruculuk, tazelik, alışkanlık, kültürel uygunluk, kalite gibi çeşitli özelliklere (Aktaş ve Özdoğan, 2016, s. 147) dikkat etmeyi başarabilecektir. Tüm bu ölçütlere dikkat edilerek satın alınan sağlıklı gıdanın sağlıklı bir şekilde tüketilmesi de önemlidir; miktar, tüketim zamanı, muhafaza koşulları ve pişirme teknikleri gibi konularda da bilgi sahibi olmak neoliberal bireyin sorumluluğudur.

Beden ve ruh sağlığının birbiriyle ilişkili olduğunu kabul etmekle birlikte; sağlıklı yaşam adı altında üretilen ürün ve/veya hizmetlerdeki artışın bireyi yeni itaat biçimlerine sürüklediğini iddia edebiliriz. Bu tür bir iddia Crary tarafından (2013, s. 61) duygu durumunu dengeleme amacıyla kullanılan ilaçlara ilişkin ortaya atılmıştır. Yazar son yıllarda insan duygularındaki dalgalanmaları patoloji kabul

etmenin yaygınlaştığına dikkat çekmektedir. Dikkat dağınıklığı ve çekingenliğin bile tıbbi rahatsızlık olarak görülmesi yazara göre büyük ilaç şirketlerinin bu durumdan sağladığı kar düşünülerek sorgulanmalıdır. Bu durumun yeni itaat biçimleri ürettiğini de vurgulayan yazar; dikkat eksikliği yaşayan bireylerin kendi rızasıyla psikolojik ilaçları kullandığını belirtmektedir. Çünkü bu bireylere sakin ve uysal olmanın iş performansını artış sağlayacağı vaadi verilmektedir.

Neoliberal kapitalizm; rasyonel tercihten öte duygu temelinde işleyen bir piyasa aracılığıyla birey yaşamlarına sızmaktadır. Massumi (2018, s. 39); bu durumu, “ilişkisel pazarlama” adını verdiği bir kavramla açıklamaktadır. İlişkisel pazarlama; toplumsal hareketlere, kıpırdanışlara ve kimliklere eklemlenen ve bunları kara dönüştüren bir pazarlama modelidir. Sağlık politikalarına eklemlenen öfke kontrolünün de bu tür bir pazarlama modeliyle bütünleştiğini düşünmek mümkündür. Öfke kontrolü; mutluluğun ve iyimserliğin vurgulandığı neoliberal toplumda, bireyin kendi rızasıyla gerçekleştirmesi beklenen bir denetim mekanizmasıdır. Bireyler; bu denetimin sağlanabilmesine yönelik piyasa tarafından kendilerine sunulan çeşitli ürün ve/veya hizmetlerin duygusal tüketicileridir.

Öte yandan neoliberal duygusal tüketim amaç ve sonuç bakımından çelişkilidir. Sözgelimi sağlıklı beslenmeye yönelik bireyin sürekli kendini kontrol altında tutmaya çaba göstermesi; çeşitli tehditlerle karşı karşıya olduğunun farkında olduğu hesaba katıldığında, daha sağlıklı olabilmek için kaygı düzeyinin daha da artması gibi bir sonuca varabilir. Yani öfke sorunu yaşayan bireyin beslenme konusunda yapmak istediği düzenlemelere ilişkin kafa karışıklığı; sorunu çözmek yerine sürekli risk hesaplamaktan dolayı öfke sorununu daha da artırabilir. Büyük kentte yaşayan bir bireyin; rahatlamak ve gevşemek için evinden kilometrelerce uzak bir spor salonuna otomobille gitmesi de oldukça benzer bir durumdur. Çünkü kısıtlı süre rahatlamamanın bedeli; muhtemelen trafik sıkışıklığı nedeniyle yaşanan maddi kayıpların ve zaman kaybının neden olduğu daha yoğun bir gerginlik olacaktır. Doğru nefes almayı öğrenmek amacıyla kıtalar arası seyahat edenler, alışveriş yaparak rahatlamaya çalışanlar ve bir meditasyon taşına yüklü miktarda para harcayanların durumu da benzer tutarsızlıklar içermektedir. Ancak bu tür pratikler sürekli üretilen yaşam tarzları aracılığıyla birey yaşamlarına sızmaktadır. Bu yaşam tarzları aracılığıyla duygusal tüketiciye dönüşen bireyler açısından belki de en büyük tehlike ise kendi bedenine yabancılaşmadır. Marx (2013, s. 59) insanın kendine yabancılaşmasını; kendi varlığına karşıt ve insani olmayan bir biçime

dönüşmesi değil, soyut düşünceden ayrılarak kendine karşıt nesneleşmesi olarak tanımlar. Bedenin; bireyin kendisi tarafından sürekli gözetim altında tutulması; onu ekolojik bir bütünlük olarak görmekten ziyade performansı artırılmaya çalışılan bir makine yani dışsal bir nesne gibi düşünmeye neden olabilir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. ÖFKELİ ÖZNELLİKLER: SİYASETTE ÖFKE GÜNDEMLERİ

Öfkenin siyasette nasıl dolaşıma sokulduğunu, diğer bir deyişle siyasetin öfke gündemlerini okumaya çalışan bu bölümün başlangıcında, bir noktayı netleştirmenin; araştırmanın temel çerçevesi ve bölümler arasındaki ilişkinin kurulabilmesi için gerekli olduğu düşünülmektedir. Araştırma; neoliberal yaşam felsefesi olarak, ilk bölümde tartışılan felsefenin bütünleştiği duygusal makro kozmos içerisinde, öfkenin görünümünü ortaya koyma amacındadır. İkinci bölümde öfke kontrolünün gerekliliğine ve iş dünyasının yanı sıra küresel sağlık politikaları içerisine dâhil oluşuna dikkat çeken, üçüncü bölümde ise siyaset kurumu içerisinde öfke gündemlerini okumaya çalışan bu araştırmanın kendi kuramsal çerçevesi ile çeliştiği düşünülmemelidir.

Sıkça vurgulandığı üzere neoliberal rasyonalite, duygular ve aklın birleşimidir. Neoliberal toplumsal yaşam; duygusal zekâ başta olmak üzere duyguları anlatan kavramlardan oluşan zengin bir söylem alanına sahiptir. Bu yaşam biçimi, duyguların çıkarlar doğrultusunda araçsallaşmasını meşru kılan bir düşünce zeminine oturduğu için toplumsal var oluş belki de insanlık tarihinde hiç olmadığı kadar duygularla ilişkili hale gelmiştir. Dolayısıyla, bir duygunun; belirli çıkarlar doğrultusunda; bazen en asgari düzeyde ve kontrol edilerek kullanılması, bazen ise hesapsızca harcanması neoliberal rasyonalite ile kuramsal bakımdan çelişmez. Nitekim bir yapımcının sosyal medyadaki takipçi ve beğeni sayısına göre oyuncu seçmesi ile bir siyasi partinin belirli mağdur bir kitleyi yakalayarak öfke üzerinden mobilize etmesi; aynı rasyonellik anlayışı ile bütünleşmektedir. Duygulanım politikası olarak düşünülen kavramsal araç bu tür bir sistemi ifade eder; bu nedenle duyguların toplumsal görünüşleri ve dolaşımları olduğunu iddia eder. Duygulanım politikasının izini sürmek, belirli bir duygunun; olumlu, olumsuz, istenen veya istenmeyen olarak tanımlanması olarak değil; toplumsal kurumlar içerisinde dolaşımının iktidar ilişkileri kapsamında anlaşılabilmesi gayreti olarak anlaşılmalıdır. Dolayısıyla araştırma kapsamında öfke ekonomisi

olarak adlandırılan kültürel politika; neoliberal rasyonaliteye eklenmiş toplumsal kurumlar içerisinde, öfkenin izlediği yol haritasını işaret etmektedir.

Massumi (2018, s. 70-72) politikayı; bedenleri duygulanım açısından uyumlamak ve etkinleştirmek amacıyla göstergeler yayma ve tetikleyicileri harekete geçirme sanatı olarak tanımlamaktadır. Yazara göre, davranış pratikleri önceden kestirilemese de bedenlerin aynı duygulanım bölgesine yerleşmeleri politika aracılığıyla sağlanabilir ve bu anlamıyla duygulanımsal politikanın güdüleyici olduğundan söz edebiliriz. Sözgelimi tehdit veya tehlike alarmı bunun iyi bir örneğidir. Bireyler farklı tepkiler gösterse de artık tehdit ortamı oluşmuştur; herkes bir biçimde aynı tehdit edici olaya uyumlanmış olacaktır. Bunun politik anlamı ise yazara göre bu olay tarafından çağırılmanın farklı biçimlerinin toplamıdır ki bu önceden belirlenemez. Korkunun umuda veya tehdidin öfkeye doğru tetiklenmesi mikro politik bir düzey olarak düşünülebileceği gibi aslında bir kampanya olarak da okunabilir. Öfke siyasetini bu teorik zeminde okuyabiliriz. Öfke siyaseti; siyasi bir hedefi gerçekleştirme amacıyla herhangi bir durumun barındırdığı açıklık derecelerini araştıran ve onu belirli bir duygulanım bölgesine uyumlanmaya yönlendiren ideolojik zeminle birleştiren bir mikro politik düzey olarak düşünülebilir.

Öfke siyasetinin istenen hedefe ulaşabilmesi, belirli bir ideolojik zeminle bütünleştirilmesinin yanı sıra (hatta belki de çok daha önemli) bireyi duygulanım bölgesine çağıran bir olay veya durumun varlığı ile mümkündür. Burada kastedilen varlık, olay veya durumun gerçekte var olması değildir; aslında bunun hiç önemi yoktur. Önemli olan, olayın siyasi sunumunun ne kadar etkin gerçekleştirildiği; diğer bir deyişle gündeme ne kadar sarsıcı biçimde oturduğudur. Bu noktada gündemin kendisi de duygulanımsaldır ve (neoliberal emek piyasasına benzer) siyasi mübadeleyi duygulanım aracılığıyla okumaya olanak sağlar. Böylece öfke gündemlerinden söz edebilir ve hatta öfkenin siyasi mübadelede bir değiş tokuş değeri olduğunu iddia edebiliriz. Diğer bir deyişle, siyaset söyleminde dolaşıma sokulan öfke; farklı düşünce kampları arasında değiş tokuş edilen ve alıcı kitlesinin taleplerine göre sürekli yeniden üretilen bir siyasi piyasa ürünü olarak karşımıza çıkar.

Ost (2004, s. 230) öfkenin siyasette merkezi duygu olduğunu ileri sürmektedir. Yazara göre bu durum öfkenin; hem yurttaşın herhangi bir hedefe yönelmeden deneyimlediği bir duygu olması, hem de siyasetçiler tarafından hedef

gösterilerek zapt edilen ve yönlendirilen bir duygu olması ile ilişkilidir. Yazar, öfkenin siyaset içerisinde ara sıra patlak veren bir duygu değil; siyasetin içinde zaten var olan bir duygu olduğunu savunmaktadır. Siyasi partilerin başarılı olabilmesi, yazara göre, hedef gösterdikleri rakiplerinin düşman olarak kabul edilmesiyle mümkündür. Yazar, öfkenin siyasetteki varlığını, partilerin gündelik etkinlikleri aracılığıyla sürdürdüğünü ve bu durumun; otoriter rejimlerin yanı sıra demokratik rejimler için de geçerli olduğunu belirtmektedir. Öfke, ekonomik eşitsizlikler nedeniyle yurttaşların zaten her zaman hissettiği bir duygudur; yani harekete geçirilmeye hazırdır. Bu tür öfkeyi yakalayabilen siyasi partiler seçmenin ilgisini çekmede başarılı olacaktır. Ayrıca partiler seçmenlerini muhafaza edebilmek ve diğer partilere kaptırmamak için onlarla duygusal bağ kurmak zorundadır; bu bağ, “biz” ve “onlar” ayrımının oluşması için elzemdir. İnşa edilen duygusal bağ, yazara göre, “onlar” sınırı içindekilerin negatif tasarlanması; hatta tikslenme duygusu uyandıran bir nesne gibi düşünülmesi yoluyla kuvvetlenecektir. Aslında yazarın öfke ve siyasete ilişkin tüm bu iddiaları tek cümlede özetlenirse; başarılı siyaset, toplumda serbest dolaşan öfkenin istenilen hedefe yönlendirilmesidir, sonucuna varabiliriz. Bu tür bir iddia ise siyaseti tümüyle öfke avcılığına indirgemek ve seçmen davranışlarının merkezine öfkeyi bir duygulanım olarak konumlandırmak olacaktır ki bunu iddia etmek mümkün değildir; büyük olasılıkla seçmen davranışlarını yönlendiren başka dinamikler de bulunmaktadır.

Öfkenin, siyasette kutuplaştırıcı ve seçmen muhafaza edici işleve sahip olduğu iddiasını doğrulayan araştırmalar bulunmaktadır; ancak bu araştırmalar genellikle öfkeyi popülist siyasetin içerisinde anlamaya yöneliktir. Sözgelimi Rico ve diğerleri (2017, s. 444-449) popülizm ve öfkenin benzer bileşenlere sahip olduğunu, bu nedenle öfkenin popülizmle yakın ilişki kuran bir duygu olduğunu belirtmektedir. Yazarlara göre benzerlik iki temel nitelikte alakalıdır. Bu nitelikler; suçun atfedileceği ötekilerin bulunması ve belirli bir ahlaki çizgide cepheleşmedir. Öfke, yazarlara göre, karşılaşılan bir durumun haksızlık olarak değerlendirilmesini ve bu haksızlığın bir suçluya atfedilmesini gerektiren; dolayısıyla o durumun sorumlusuna yönelik eylemde bulunmayı tetikleyen bir duygudur. Ayrıca popülist siyaset ve öfkenin kurduğu yakın ilişki, yalnızca sorumluya yönelik eylemde bulunma ile sınırlı değildir; haksızlık olarak nitelendirilen durumun meşruiyeti de öfke ve popülizmin ortak noktasıdır. Bir durumun haksızlık olarak kabul edilmesinin ön koşulu, o durumun aksini hak ettiğine inanmaktır; haksızlık bu

durumda meşru bir iddiadır. Suçlular, davranışlarını kontrol edebilen kişilerdir; haksızlığa neden olmaları bu durumda onların sorumluluğudur. Bu tür bir ahlaki değerlendirme, yazarlara göre, öfke ve popülist inanç sisteminin merkezi bileşenidir.

Popülizmin öfkeyle yakın ilişki kuran bir politika tarzı olarak tanımlanması popülist liderliğin öne çıkan özellikleriyle de ilişkilidir. Popülizmin hitap ettiği kitlenin her ne kadar tartışmalı olsa da halk olduğu kabul edilmektedir (Bora ve Erdoğan, 2006, s. 633). Dolayısıyla popülizm; teknokrat dili yerine halk dilinin, argo ve hakaretin kullanıldığı bir siyaset dilini mümkün kılmaktadır (Moffitt, 2016, s. 51-52). Popülist söylem; elitleri, sistemi ve yönetimi; kriz, çöküş, yozlaşma ve işlevsizliğin kaynağı olarak işaret eder. Hitap ettiği halk ise hayal kırıklığına uğratılan, soyulan ve güçsüz kılınan bir topluluk olarak nitelendirilir. Kendilerini de halkın içinde tanımlayan popülist siyasetçilerin; halk tarafından kullanılan hakaret içeren sözlü ifadeler ve/veya beden dili kullanması yaygındır (Moffitt ve Torney, 2014, s. 391). Ayrıca popülist siyasette, siyasi arenada uygun görülen görülen davranışların aksine hareket etmek; liderin halktan biri olduğu iddiasını güçlendirme açısından değerlidir. Bu yüzden kötü davranışlar sergilemek popülizmin öne çıkan bir özelliğidir. Argo kullanmak, kendini sunma biçiminde olağanın dışına çıkmak ve politik yanlışlar yapmak; popülist siyasete yönelik politikacıların sergilediği kötü davranışlardandır (Moffitt, 2019, s. 58).

Her ne kadar Ost (2004) öfkeyi, gündelik siyasetin tamamına yayılan bir duygulanım olarak kabul etse de; konuya ilişkin alan yazın, öfkenin özellikle popülist siyasette öne çıktığını ortaya koymaktadır. Bu, öfkenin, popülist siyasetin tekelinde olduğunu göstermez; ancak öfkenin popülist liderliğin önemli bir parçası olduğunu vurgulayabilir (Drezner, 2017, s. 31). Öfkeyi popülist siyaset gündemleri aracılığıyla okuyabilmek ise popülizmin kavramsal sınırlarının gözden geçirilmesini gerektirmektedir. Bu nedenle öncelikle popülizm kavramının anlamsal içeriğine ilişkin tartışmalara değinilecektir.

4.1. Popülizm Sorunsalı

Popülizm ve öfke arasında yakın bir ilişki bulunduğu yaygın bir kabuldür. Kavramsal içeriğinin zenginliği popülizmi net biçimde açıklamayı zorlaştırsa da (Doğan, 2020, s. 36); popülist siyasete atfedilen ve teorik zeminde yaygın kabul gören bazı niteliklerin, öfkeyi popülizmin merkezine yerleştirmeyi kolaylaştırdığı iddia edilebilir. Ortaya çıktığı dönemden itibaren çeşitli politik olguları

anlayabilmek için kullanılan popülizm kavramının; bir ideoloji, strateji veya politik mantık olup olmadığı sorusu henüz cevaplanabilmiş değildir (Moffitt, 2016, s. 34). Laclau (2005, s. 16-20) popülizmi tanımlamanın imkânsızlığını; kavramın özünde var olan rasyonaliteyi dışarda bırakmaktan kaynaklandığını ileri sürmektedir. Yazara göre popülizm; belirsizlik, entelektüel darlık, bir olgu olarak geçicilik ve bir izlek olarak manipülatif olma çerçevesinde tanımlandığı sürece, kavram, politik eylem kavrayışından uzaklaşmaktadır. Popülizmin politikayı basitleştirdiği ya da yalnızca bir retorik türü olduğuna karşı çıkan yazara göre, sorulması gereken soru popülizmin ne olduğu değil; hangi toplumsal gerçeğin dışı vurumu olduğudur. Soru böyle sorulduğunda, popülizm; tarihte ortaya çıkmış herhangi bir biçimine daraltılmadan ya da çok genel tanımlanmaya hapsedilmeden tanımlanabilecektir.

Popülizmi açıklamanın zor olmasının nedenlerinden biri; belki de bugün içinde yaşadığımız dünyaya dair anlam setlerinin dinamizmidir. Moffitt (2016, s. 12), popülizmin; ortaya çıktığı ilk dönemden bu yana değiştiğini ve bugünün siyasetine ve gelişmiş medya iletişim tekniklerine eklemlendiğini vurgulamaktadır. Yazara göre, kavramın geçirdiği değişimler, yalnızca zamanla ilgili değildir; popülizm, dünyanın çeşitli bölgelerinde gerçekleşen siyasi olayları anlamak için kullanılan, dolayısıyla sıkça seyahat eden bir kavram olagelmıştır.

Popülizmin, 19. yüzyılın sonunda Amerika ve Rusya’da ortaya çıkan bazı toplumsal hareketlerle ortaya çıktığı; birçok araştırmacı tarafından kabul edilmektedir. Çiftçi ve köylülerle ivme kazanan bu hareketler, kırsal yaşamı ve tarımı toplumun temeli olarak kabul eden bir düşünce biçimi ile ilişkilendirilmektedir (Müller, 2016, s.18). Sözgelimi Hofstadter (1955, s. 63-73), popülizmin; endüstrileşmeye karşı ve tarımsal yaşamı özleyen çiftçiler sayesinde doğan bir ideoloji olduğunu vurgulamaktadır. Yazara göre, ideolojinin temelinde; altın çağa dönüş, doğal dengenin korunması, toplumsal çatışmaların iki kutuplu tanımlanması, tarihsel komplo teorileri ve paranın üstünlüğü bulunmaktaydı. Popülizm; açlık, suç, sefalet, ahlaki yozlaşma ve doğallıktan uzaklaşmaktan şikâyet eden çiftçilerin; toplumu düzeltme çabası olarak ortaya çıkmıştır. Toplum yalnızca ahlaki bozulma ile değil ekonomik servetin eşitsiz dağılımından da mustarıptı. Popülist ideoloji bolluk ve ahlaki düzelme vaat ediyordu. Çiftçi, parçası olmaya zorlandığı bir ekonomik sistemin kurbanıydı ve kurtuluş tarımsal yaşama dönüşle mümkün olacaktı. Yazara göre popülizm, ortaya çıktığı ilk dönemde iki önemli bileşene sahipti; bunlardan biri komplo teorilerinin üretilmesi, diğeri ise kişisel

olmayan meselelerin aşırı kişiselleştirilmesi idi. Bu bileşenlerin popülist siyasette hala varlığını sürdürdüğünü söyleyebiliriz; Venezuela eski başkanı Hugo Chavez'ın popülist siyasetini komplo teorisi üzerinden güçlendirdiği veya Geert Wilders'ın Hollanda'da İslam'ın yayılımını toplumsal bir tehdit olarak tanımlaması (Moffitt, 2016, s. 53) gibi örnekler; komplo teorilerinin popülizm açısından önemini koruduğunu göstermektedir.

21. yüzyıl neoliberal rasyonellik anlayışı içerisine popülizmin nasıl yerleştiğini ve öfkenin popülist siyaset içerisinde nasıl dolaştığını anlama çabasının anlamlı bir çaba olduğu düşünülmektedir. Duygulanım; 21. yüzyılın başından itibaren sosyal ve politik yaşamla ilgili söyleme daha da hâkim olmaya başlamıştır. Siyasette popülizmin yükselişi ve yeni siyasi mücadele tarzları, sıklıkla duygulanımsal kutuplaştırmaya atıfta bulunularak tanımlanmaktadır. Dünyanın dört bir yanında yükselen çatışmalar, öfke, hiddet ve gücenmeyi vurgulayan duygusal bir mercek tasvir edilmektedir (Slaby ve Scheve, 2019, s. 1). Ayrıca popülizm dünya çapında adeta altın çağını yaşamaktadır. Her türlü ideolojiye uygulanabilen ve her an kullanıma hazır olan popülizm (Rico ve diğerleri, 2017, s. 450) neoliberal toplumda öne çıkan kavramlardan biri haline gelmiştir. The Guardian adlı İngiliz gazetesi yazarı Rooduijn (2018) Avrupa'da popülist olarak tanımlanan siyasi partilerin son yıllarda oylarını üç katı artırdığını ve 11 Avrupa ülkesinin popülist liderler tarafından yönetildiğini belirtmektedir. Yazar, kavramın kullanım yaygınlığının da özellikle 2016 yılından bu yana arttığına dikkat çekmekte; çalıştığı gazetenin 1998 yılında popülizm içerikli 300 makaleye yer verdiğini, 2016 yılına bakıldığında ise bu sayının 2000'e çıktığını vurgulamaktadır. Tanımlanma zorluğuna rağmen, popülizm; siyaset bilimlerinin yanı sıra medyanın da sıkça başvurduğu bir kavramdır. Moffitt'e göre (2016, s. 10), popülizm, küresel düzeyde tırmanışa geçmiştir. Yazara göre, küresel ekonomik krizin ülkeleri sürüklediği borç batağı ve bu durumun Avrupa Birliği'nin varlığını tehdit etmesi; ana akım siyasetin hayal kırıklığı olarak değerlendirilmesi ve insanların demokrasiye olan inancının zayıflaması gibi sonuçlara neden olmuştur. Yazar, Wall Street bankacıları, Brüksel bürokratları ve önde gelen siyasi parti liderleri gibi elit kesimlere yönelen ve açıkça görülebilen bir öfkenin varlığına dikkat çekmektedir. Sorumluların istifaya çağırılması, tutuklanmalarının talep edilmesi veya statükonun tasfiye edilerek devrim yapılması gibi talepler bu öfkenin yansımalarıdır. Yazar öfke ve popülizmin yakın ilişkisine değinse de, verdiği örneklerden yola çıkıldığında; popülizmin zaten

var olan öfkeyi belirli bir kesime yönlendirdiği sonucuna varmak mümkündür. Böyle bir sonuç ise; öfkeyi, popülist siyasette bir katalizör olarak kabul etmenin ötesinde bir teorik zemin oluşturmaz. Diğer bir deyişle, popülist siyaseti, herhangi bir nedenden dolayı, öfkeli bir toplumsal gruba; öfke nesnesi işaret eden ve sorumluyu hedef gösteren bir siyaset tarzına hapsetmiş olur.

Popülizmin; öfkeli toplumsal grupları harekete geçirebilen bir siyaset tarzı olmasının yanı sıra; siyasi gündemler üzerinden iktidar ilişkilerinin toplumsal çerçevede yeniden anlamlandırıldığı bir duygusal iklim inşa edebileceğini de kabul etmek gerekir. Yani öfkenin kendisinin ve/veya öfkeye sebep olduğu ileri sürülen olay veya durumun gerçek yaşamda varlığı etkin popülist siyasetin ön koşulu değildir. Önemli olan hedef kitlenin neye inandırıldığı ve bu inanç doğrultusunda nasıl hissetmeye davet edildiğidir. Dolayısıyla popülist siyaset ideolojik olmaktan çok duygusaldır; duygu siyasetidir. Popülizmin küresel yükselişi de muhtemelen bu özelliği ile ilişkilidir; popülist siyaset, duyguya ilişkin her şeyin giderek önem kazandığı neoliberal rasyonellik anlayışına eklemlenmiştir. Her ne kadar popülizmin bir ideoloji mi, söylem alanı mı, siyasi mantık mı veya siyaset tarzı mı olduğu konusundan farklı görüşler bulunsa da; yapılan araştırmalar popülist siyasetin bazı temel özellikleri konusunda benzer bulgular ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu bölümde yapılmak istenen; popülist siyasetin araştırma verileri ile desteklenen temel nitelikleri ile öfkenin bu niteliklerle nasıl bir döngüsel ilişki kurduğunu anlamaktır. Amaç; popülizmin ne olduğu konusunda süregiden teorik tartışmalara katkı sağlamak veya popülizmi öfke üzerinden tanımlamak değildir.

Kavram kargaşasına neden olmamak için; popülizm, bu bölümde, Moffitt'in (2016) kavramsallaştırmasına benzer biçimde, bir politika tarzı olarak kabul edilecektir. Popülizme bu çerçeveden bakmak; onu her siyasi aktörün başvurabileceği bir siyaset biçimi olarak kabul etmemizi sağlar ve belirli bir ideolojik duruşa hapsedilmeden anlaşılabilmesini olanaklı kılar. Ayrıca bu kabul, popülist siyasetin kendine has söylem alanına sahip olabileceği ve daha da önemlisi belirgin bir siyasal mikro kozmos olmanın yanı sıra duygusal bir mikro kozmos olabileceği ihtimallerini de teorik zeminde tartışmayı mümkün kılar. Müller'in (2016, s. 101) dediği gibi; popülizm ne modern demokrasinin bir parçası ne de rasyonaliteye aykırı patolojik bir olgu olarak görülebilir. Popülizm bir siyaset tarzı olarak var olmaya devam etmektedir.

4.2. Popülist Siyasetin Öfke Gündemleri

Bazı yazarlar (Rudolph, 2021; Drezner, 2017; Yardley, 2016) popülizmde öfkenin varlığını popülist öfke adını verdikleri bir kavramsal araç üzerinden tartışmaktadır. Bu kavram, popülist öfkenin özel bir tür olduğunu belirtme amacı taşımasa da; öfkenin popülist siyasetin zaten bir parçası olduğu hatta popülist siyasete apriori olduğu izlenimini verir ve tartışmayı teleolojik bir zemine sürükler. Popülist lider veya popülist seçmen gibi adlandırmalar da popülist öfkeye benzer biçimde, popülizmin bir tür kimlik dinamiği olduğu izlenimine neden olmaları bakımından tartışmalıdır. Popülizm, seçmen ve/veya siyasi aktörün sahip olduğu kimliğin bir bileşeni olmaktan ziyade; herhangi bir ideoloji sınırları içerisinde kimi zaman başvuru veya belirli bir dönemin siyasi faaliyetinin tamamında görülebilen bir siyaset tarzı olarak anlaşılmalıdır. Bu nedenle popülizm bir tür siyasi performans olarak Goffman'ın (2018, s. 28-30) dediği anlamıyla bir dramatik canlandırma olarak da düşünülebilir. Sahneleme siyasi aktör tarafından gerçekleştirilse de katılımcılar aktörle etkileşim içerisinde bu performansı değerlendirmenin yanı sıra durum tanımının bir parçası olurlar. Önemli olan popülist siyasetin kendini ifade etme derecesidir; bu ise verdiği izlenim ile yaydığı izlenimin toplamıdır. Dolayısıyla yansıtılan durum tanımı aynı zamanda katılımcıların davet edildiği bir duygulanım bölgesi olarak düşünülebilir. Popülist tarza başvuran siyasi aktörlerin yansıtmaya çalıştıkları durumlar, katılımcıları öfkeye davet ettikleri performanslar olarak okunabilir.

Moffitt (2016, s. 125); popülist siyasette, kriz performansı adını verdiği bir süreç tanımlamaktadır. Bu süreç, popülizmi bir politika tarzı olarak kabul eden yazara göre önemlidir; çünkü bu tarzı oluşturan üç temel bileşenden biridir. Popülist performans aracılığıyla krize dönüştürülen sorunun neyle ilgili olduğu çok önemli değildir; sorun her şeyle ilgili olabilir. Önemli olan vatandaşları durumun acil olduğuna ikna etmektir ki bu da durumun radikal bir biçimde basitleştirilmesi ve siyasi tartışmaların içine dâhil edilmesi ile mümkündür. Yine de kriz performansı, yalnızca vahim bir durumun veya bir hatanın varlığına dikkat çekmekten ibaret değildir; bu dikkat çekme, yazarın sunduğu performans modelinin ilk aşamasıdır. İşaret edilen krizin daha geniş bir çerçeveye yerleştirilmesi ve belirli bir dönemle ilişkilendirilmesi, krizden sorumlu kişilerin belirlenmesi ve medyanın kriz propagandasına yönelik kullanılması birbirini takip eden aşamalardır. Propagandanın sürdürülmesi ve çözüm vaat eden güçlü bir liderle birleştirilmesi ise

yazarın sunduğu modelin son aşamalarıdır. Her ne kadar modeldeki aşamalar belirli bir sıra ile sunulsa da; yazar gerçek yaşamda bu sıranın değişebileceğini ve her bir aşamanın birbirinden ayrı var olmayabileceğini de vurgulamaktadır. Yazarın sunduğu kriz performans modeli, analitik çözümleme amacıyla tasarlanmış, popülist siyaset tarafından var olduğu ileri sürülen bir hatanın krize dönüştürülme sürecidir. Bu noktada, tekrar Goffman'a (2018, s. 28-30) dönecek olursak, etkili performansın temel kuralının; sergileyen kişinin, yarattığı izlenime, kendinin inanması olduğunu hatırlayabiliriz. Aktör, role kendini kaptırmada ne kadar başarılı ise; izleyicisini, yansıttığı duruma ikna etmede de o kadar başarılı olacaktır. İzleyici, durumun gerçekliğine ikna olduğunda, durum artık gerçektir; gerçek olup olmadığı tartışılmayacaktır. Goffman (2018, s. 71), performans adını verdiği etkileşimin; bir duygulanım bölgesi olduğunu da gözden kaçırmaz. Yazara göre, performans; işini yapmak ve duygularını açığa vurmak değildir. Asıl mesele; işini yaptığı izlenimini vermek ve duygularını kabul edilir biçimde iletmektir. Dolayısıyla, izleyicinin, performansın gerçekliğine ikna edilmesi; aynı zamanda bir duygulanım sürecidir.

Popülist siyaseti, duygulanım çerçevesinde anlama çabası; duygusal bulaşma adı verilen bir modelin kabulü olarak anlaşılmamalıdır. Duyguların dolaşımda olması; söz gelimi bir siyasi aktörü izleyen bir kitleye belirli bir duygusal yoğunluğun transfer edilmesi, yani bulaşıcı bir virüs gibi bedenden bedene yayılması değildir. Bu tür bir yaklaşım, duygunun zaten orada var olduğunu iddia etmek olur ki bu iddia; duyguların neden, toplumsal gerçeğin sonuç olarak düşünüldüğü bir kavrayışa dönüşür. Hâlbuki duyguları bir sonuç olarak kabul edersek, bu noktada duygulanımdan söz edebilir; duyguların bize bir senaryo sunduğunu anlayabiliriz (Ahmed 2017, s. 20-22). Dolayısıyla, öfke özelinde popülist siyaseti anlamaya çalışmak; Moffitt'in kriz performansı adını verdiği süreç içerisinde, ne tür öfke senaryoları sunulduğunu okumak olarak nitelendirilebilir. Bu tür bir okuma ise; belirli bir kişi ya da siyasi partiden ziyade, popülist siyasetin inşa ettiği gündemin içeriğine yönelik yapılmalıdır. Bu bölümde seçilen üç siyasi olgu; siyaset araştırmalarında sıklıkla popülizm olarak kabul edilen örnekler olmanın yanı sıra öfkenin siyaset kurumundaki görünümleri olarak okunmalıdır.

4.2.1. Öfkeli Beyaz Erkekler: Donald Trump'ın Yükselişi

Amerikalı sosyal bilimciler, 1960'ların sonu ve 1970'lerin başında Amerikan toplumunda baş gösteren ve çağdaş toplumda hala varlığını sürdüren cinsiyetli bir öfkeden söz etmektedir. Beyaz erkek öfkesi olarak isimlendirilen bu duygulanım, araştırmacılara göre, ırkçılık karşıtı toplumsal hareketlerin ve feminizmin yükseldiği; büyük toplumsal değişikliklerin yaşandığı bu dönemde ortaya çıkmıştır. Toplumsal hareketlerin yasal değişiklikleri beraberinde getirmesi; beyaz erkeklerin, Amerikan toplumunda sahip oldukları üstün konumu tehdit etmiştir. Bu tehdit, sağ ideolojiyi destekleyen Cumhuriyetçi Parti'nin başarılı siyasi hamlesiyle beyaz erkeklerin öfke merkezinde politik özneleştiği bir sürece dönüşmüş; hatta zaman içerisinde beyaz erkek öfkesi, parti ideolojisinin merkezi haline gelmiştir (Logan, 2018, s.28).

Beyaz erkek öfkesi, Amerika'da 2016 yılında gerçekleşen devlet başkanı seçimlerinde yeniden gündeme gelmiştir. Cumhuriyetçi Parti'nin adayı olarak seçime giren Donald Trump; seçim kampanyası boyunca ön plana çıkardığı temalarla, beyaz erkek öfkesinin, 21. yüzyıl Amerikan toplumunda yeniden dolaşıma girmesini sağlamıştır. Aslında siyasi deneyimi fazla olmayan, hatta acemi diye nitelendirilen ve provokasyon üretme konusunda adını fazlaca duyurmuş Trump'ın seçimi kazanamayacağı tahmin edilmekteydi; ancak tahminlerin aksine Donald Trump Amerika'nın 45. Başkanı seçilerek (www.theguardian.com) tüm dünyayı şoke etti. Seçim kampanyası boyunca yabancı düşmanlığı ve ırkçılığı vurgulayan; Amerika ve Meksika arasına duvar örerek ülkeyi göçmenlerden koruma sözü veren Trump; seçimi kazanmıştı. Bu siyasi zaferde, üretilen politikalar ve çözüm vaatlerinden fazla, öfkenin payı olduğu ileri sürülmektedir (Rudolph, 2021, s. 53-55;).

Öte yandan Trump yalnızca seçim sonuçlarıyla değil; göreve başladıktan sonra da kendisini başkan olarak kabul etmeyen toplulukların eylem ve protestolarıyla da küresel bir şaşkınlığa neden olmuştur. Seçim sonuçları açıklandıktan sonra Kasım ayında başlayan protestolar; sosyal medyanın yanı sıra mitingler ve yürüyüşlerle tüm ülkeye yayılmıştır. En büyük eylem ise; başkanlar günü olarak resmi tatil kabul edilen 20 Şubat 2017 gününde, birçok şehirde eş zamanlı eş zamanlı gerçekleştirilen eylemdir. Washington'un doğum günü sayılan ve Amerika devlet başkanlarına ithaf edilen bu günde, Trump'ı başkan olarak kabul etmeyen birçok topluluk; protesto gösterileri yapmıştır (Lee ve diğerleri, 2016).

Uzun zaman süren bu protesto dizisine ilişkin en çarpıcı nokta ise; muhalifler tarafından kullanılan “benim başkanım değil” (*not my president*) sloganıdır; çünkü bu sloganın kendisi bizzat Donald Trump tarafından kullanılmıştır; diğer bir deyişle, bu slogan, Trumpizm adı verilen düşünce biçiminin bir parçasıdır. Trump ve partisi bu sloganı seçim kampanyası sürecinde siyasi iktidarı elinde tutan Barack Obama’ya yönelik kullanmıştır. Obama’nın meşruiyetini beyaz olmadığı gerekçesiyle kabul etmeyen Trump; başkan seçildikten sonra kendi meşruiyetini aynı sloganı kullanarak ret eden bir kitle ile karşı karşıya gelmiştir (West, 2017).

Trump dönemi; Wahl-Jorgensen tarafından (2018, s. 774) öfke rejimi olarak tanımlanmaktadır. Yazar, bu tespitinde, Reddy’nin (2004, s. 129) duygusal rejim adını verdiği (Reddy, 2004, s. 129) kavramsal aracı kullanmaktadır. Duygusal rejim; normatif duyguları, resmi ritüelleri, davranış pratiklerini ve duygu içerikli söz eylemlerini yansıtan ve telkin eden bir bütünlüktür. Duygusal rejim; istikrar sahibi her siyasi rejimin önemli bir ögesidir. Wahl-Jorgensen (2018, s. 773-774), bu kavramı kullanarak gerçekleştirdiği karma araştırması sonucunda, öfkenin; Trump ve onu destekleyenler açısından, bir kimlik bileşeni ve dünya görüşü olarak anlaşılabilirliğini ortaya koymaktadır. Yazara göre, öfke, belirli bir kaynağa yönelik değildir. Dolayısıyla öfke performansı, Trump’ın dışlayıcı popülizminde, şikâyet edilen durumların dramatize edildiği bir araçtır; yani şikâyet edilen durumlar öfke aracılığıyla sunulmaktadır. Yazarın yaptığı araştırma, ayrıca, öfkenin; yalnızca Trump kutbunda değil muhalif kutupta da baskın olduğunu işaret etmektedir. Seçim sonuçları açıklandıktan sonra gerçekleştirilen pek çok protestoda muhalif öfkeli öznelerin Trump destekçilerinden sayıca daha fazla olduğu belirlenmiştir.

Trump döneminin öfke rejimi olarak okunabilmesi; bir aday olarak Donald Trump’ın kendisinin öfkeli görünmesi ile ilişkili değildir. Aksine, Trump; çoğunlukla neşeli ve eğlenceli bir görünüm sergilemiştir (Kellner, 2016, s. 57). Ancak Trump’ın sergilediği performansın, Goffman’ın dramaturjik çözümlemesinde belirttiği gibi (2018); durum tanımını yansıtarak, katılımcıları öfkeye davet ettiği iddia edilebilir. Yansıtılan durum; Amerika’nın içinde bulunduğu vahim durumdur. Suç oranlarındaki artış, giderek artan terör tehdidi ve ahlaki değerlerde çöküş; Amerika’nın güç kaybettiğini göstermektedir. Bu durumun sorumluları; göçmenler, Müslümanlar, beyaz olmayanlar ve (eşcinseller gibi) heteroseksüel cinsel yönelimin dışında kalanlar ve hatta kadınlardır. Onlar

zararlı ve tehlikelidir, çizilen ideolojik sınırın ötesinde kalan ötekilerdir. Amerikan toplumu ciddi bir tehditle karşı karşıyadır çünkü ötekiler; Amerika'nın gerçek sahipleri olan beyaz, işçi sınıfı erkekleri yerinden etmiştir. Amerika'nın kaybettiği gücü yeniden kazanması ve toplumun eski, parlak günlerine dönebilmesi için yapılması gereken şey ötekilerin hak ettiği yere gönderilmesidir (Kellner, 2016, s. 54-57).

Goffman (2018, s. 40-41) dramatik canlandırma adını verdiği bir performans biçiminden söz etmektedir. Dramatik canlandırma, yazara göre, bir çeşit altını çizme eylemidir. Burada aktör bir hüküm ortaya koyar ve hükmünden emin olduğunu katılımcılara iletir. Gerçekte hükmünden emin olup olmadığını düşünmek ya da tartmak gibi aşamaları atlaması gerekmektedir. Önemli olan emin olunduğunun katılımcıya iletilebilmesidir; aktörün gerçekte emin olması önem taşımaz. Donald Trump dramatik canlandırma konusunda başarılıdır; başarısı, seçim sonuçlarından önce kampanya mitinglerinde fark edilmeye başlamıştır. Göçmen karşıtı sözel ve/veya fiziksel şiddet performanslarına dönüşen, hatta Nazi sloganları atılan seçim mitingleri (Logan, 2016, s. 29); performansın, hedeflenen etkileşimi sağlayabildiğini işaret etmektedir. Katılımcılar; adaletsizliğe maruz kalma, yerinden edilme ve tehdit altında yaşama senaryosuna katılanlar yani mağdur özneler olarak konumlanmıştır. Katılımcılar, kendi rızalarıyla sunulan mağduriyet senaryosu içine yerleştiklerinde aynı zamanda belirli bir duygulanım bölgesine de yerleşmektedir. Katılımcılar, öfkeli; içinde bulundukları durumun sorumlusu olarak kabullendikleri her kurum ve/veya kişi ise öfke nesnesidir.

Siyaset araştırmacıları; popülist siyasete başvuran aktörler için toplumsal kutuplaşmanın, yani ötekini inşa etmenin önemli olduğunu vurgulamaktadır (Moffitt, 2016; Müller, 2016; Rodrik, 2016; Stapleton ve Dawkins, 2021; Biegon, 2019). Ayrıca popülist siyasette inşa edilen toplumsal kutuplaşmanın genellikle halk ve elitler arasında inşa edildiği yaygın bir kabuldür (Doğan, 2020, s. 37; Müller, 2016, s. 101; Bora ve Erdoğan, 2006, s. 633). Hatta Rooduijn (2018) popülizmin Batı toplumlarında yükselişe geçişini bile halk-elit karşıtlığı çerçevesinde açıklamaktadır. Yazara göre Batı toplumlarında halkın, siyasi elitler tarafından; aldatıldığı, suiistimal edildiği ve ihmal edildiğini kabul etmeye yönelik yatkınlık vardır; bu yatkınlık popülist siyasete kapı aralamaktadır. Trump'ın devlet başkanı seçilmesinde de inşa edilen toplumsal kutuplaşmanın öne çıkan bir tema olduğunu söyleyebiliriz; ancak kutuplaşmanın halk-elit karşıtlığından ziyade,

kimlik dinamikleri üzerinden inşa edildiğini kabul etmek gerekir. Milliyetçi çizgide duran Trump; yabancı düşmanlığı, ırkçılık ve İslam korkusu gibi kimlik bileşenlerini toplumsal kutuplaşmaya yönelik ön plana çıkarmıştır (Kellner, 2016, s. 25).

Kutuplaşma, popülist siyasetin öfke ile yakın bir ilişki kurduğunu iddia etmeyi mümkün kılan belki de en önemli faktördür. Laclau (2005, s. 224) toplumsal kutuplaşmayı; talepleri eş değer muhalif bir sınırın sabit bir anlam sisteminde birleşmesi olarak tanımlamaktadır. Bu tanımda eksik olan ve eklenmesi gerekenin ise yazarın ifade ettiği birleşmenin ideolojiden ziyade öfke merkezli olduğunu iddia edebiliriz. Nitekim bazı araştırmalar bu iddiayı bulgularıyla desteklemektedir. Sözelimi Rico ve diğerleri (2017, s. 454); yaptıkları araştırma sonucunda, öfkenin popülist tutumla pozitif ilişki içerisinde olduğunu saptamıştır. Yazarların araştırma bulguları, sürekli öfke duygusundaki artışın popülist tutumlarda artışa neden olduğunu ortaya koymaktadır. Rudolph'un yaptığı araştırma ise (2021, s. 55) Donald Trump'ın seçim kazanmasında, izlediği politikadan ziyade öfkenin etkili olduğunu işaret etmektedir. Kimmel de (2013, s. 7), bu verileri destekler nitelikte, popülizmin ideolojiden ziyade duygu içerikli olduğunu ve bu duygunun öfke olduğunu ileri sürmektedir. Aslında Trump'ın göçmenlere yönelik ileri sürdüğü suç artışı ve terör tehdidinin gerçeği yansıtmadığı resmi verilerle ortaya çıkmasına rağmen, hedef kitlesinin bu durumu önemsememesi (Kellner, 2016, s. 57) de bu iddiayı güçlendirmektedir.

Öte yandan Goffman (2018, s. 77); ciddi ve içten bir performansın, somut dünya ile bağlantılı olması gerekmediğini hatırlatmaktadır. Aktörün performansının, somut gerçeği yansıtmasının aslında hiç önemi yoktur; çünkü performansın başarısı, gerçek bir durumun yansıtılmasından ziyade, durum tanımını yansıtan aktörün ifade denetimini elinde tutması ile ilişkilidir. Dolayısıyla, popülist performans sahneleyen siyasi aktör için de önemli olan; yansıttığı duruma ilişkin dramatik canlandırmayı başarılı bir biçimde gerçekleştirmesi ve katılımcıları bu performansa dâhil edebilmesidir. Performansı gerçekleştiren, bu noktada, siyasi aktörün yalnızca kendisi değildir; pasif bir dinleyici kitlesinin, aktörün performansını yalnızca izlediğini söylemek de doğru değildir. Böyle bir bakış açısı, performansın; katılımcılar ve aktör arasındaki etkileşimin toplamı olduğunu gözden kaçırmanın yanı sıra; duygunun da, tek yönlü bir bulaşma aracılığıyla, aktörden katılımcılara yayıldığını düşünmeye neden olur. Oysa performans esnasında

yansıtılan durum ve duygulanım, bir tür çapraz bulaşma olarak değerlendirilmelidir. Duygulanım; katılımcılar ve aktör arasındaki etkileşim sürecinde, sürekli bir dolaşım halindedir. Bu dolaşım, Goffman'ın (2018, s. 16); ifade etme derecesi adını verdiği kavram yardımıyla anlaşılabilir. Yazara göre, performans veren kişinin, kendini ifade etme derecesi; verdiği izlenim ve yaydığı izlenimin toplamı olarak anlaşılmalıdır. Bu tanımdan yola çıkıldığında; siyasi aktörün, kullandığı sözlü simgeler veya yüz ifadesi gibi bu simgelerin yerine geçebilecek öğeler yardımıyla bir izlenim vermekte olduğu, katılımcıların ise; aktörün verdiği izlenime dair değerlendirmeler yaparak performansa katıldığını kabul edebiliriz. Diğer bir deyişle, performans esnasında, aktörün, kendini ifade edebilecek davranışlar sergilediği; katılımcıların, bu davranışlara ilişkin izlenim edinerek, belirli düşüncelere ve davranışlara yöneldiği düşünülebilir. Bu ise; katılımcıların, yansıtılan duruma ilişkin bir duygusal mikro kozmosa dâhil olduklarını düşünmeyi mümkün kılar. Dolayısıyla, dâhil olunan mikro kozmosun; etkileşim aracılığıyla, performansı yeniden üreten bir dinamizme sahip olduğunu kavramayı da kolaylaştırır. Böylece popülizme başvuran siyasi aktörün, pasif bir dinleyici kitlesine öfke bulaştırdığını değil; öfkenin, dramatik canlandırma esnasında aktör ve katılımcıların etkileşiminin bir sonucu ve aynı zamanda bir sunumu olabileceğini düşünebiliriz.

Rudolph (2021, s. 125) toplumun geneline zaten yayılmış bir öfkenin Donald Trump tarafından yönlendirildiğini ve Trump'ın bu yolla başarı sağladığını iddia etmektedir. Yazara göre Trump'ın başkan adayı olduğu dönemde Amerika vatandaşlarının çoğu öfkeli; gittikçe artan öfke toplumun her kesimine nüfuz etmiştir. Vatandaşların bazıları ülkedeki ekonomik koşulların düzelmeyişine, bazıları gittikçe artan sağlık hizmetleri maliyetine, bazıları ticari kayıplara ve bazıları ise belirli bir elit kesimin haklarını koruyan sisteme öfkeliydi. Yazar Trump'ın bu öfkeyi dönemin siyasi iktidarına yönlendirerek başarılı olduğunu belirtmektedir. Bu iddia neoliberal sistemde suçlayacak somut bir fail bile bulamayan, kendilik döngüsü içinde kıvranan birey açısından düşünüldüğünde anlamlıdır. Bireye içinde bulunduğu tüm zorlukların sebebi olarak kabul edebileceği somut failler sunmak şüphesiz kıymetlidir; çünkü aynı zamanda düzelme umudu verir. Faillere ilişkin gerekenin yapılması kurtuluşu işaret eder. Bu noktada öfkenin yönlendirilmesi Trump'ın siyasi zaferinde rol oynamış olabilir.

Öte yandan Trump'a yönelen bir öfke dalgasının var olduğunu tahmin etmek çok da zor değildir ve bu durum Trump'ın Amerikan toplumuna yayılan öfkeyi siyasi iktidara yönlendirerek başkanlık seçimini kazandığı yönündeki iddiayı sorgulamaya neden olmaktadır. Seçim kampanyası sürecinde öne çıkan temalar düşünüldüğünde bu soru anlamlı görünmektedir. UNICEF 2016 Raporu'na göre; Amerika; küresel toplamın 5'te 1'i kadar göçmen çocuk barındıran çok kültürlü bir ulustur. Dolayısıyla Trump'ın; göçmen karşıtlığı, yabancı düşmanlığı, ırkçılık ve İslam korkusu üzerinden yürüttüğü seçim kampanyasında; hedef gösterdiği ötekilerde, kendisine karşı öfke ve düşmanlık üretmiş olma ihtimalini göz ardı etmemek gerekir. Ayrıca Trump, geleneksel toplumsal değerleri ve cinsel yönelimleri savunduğu için, LGBT bireylere yönelik politikalar konusunda da tepki çekmiştir. Trans bireylerin Amerikan ordusuna alınmasına yönelik istikrarsız açıklamalarının yanı sıra, Florida'da bir eşcinsel kulübünde öldürülen 49 bireye yönelik üzüntüsünü, Müslüman göçmen karşıtlığını savunan bir dille ortaya koyması; tartışmalara neden olmuştur (Keneally, 2016). Kadınların da, Trump'a yönelik olumlu düşüncelere sahip olmadığı tespit edilmiştir. 2016 seçim öncesi anketleri; kadınların %75'ten fazlasının Trump'a ilişkin olumsuz veya aşırı olumsuz görüşlere sahip olduğunu da göstermektedir (Logan, 2016, s. 29). Bu noktada Trump'ın Amerikan toplumuna zaten yayılmış öfke dalgasını siyasi zafere nasıl dönüştürebildiğini açıklamak zordur; çünkü anlaşılana göre Trump bu öfkeyi yalnızca dönemin siyasi iktidarına değil, kendine de yönlendirmiştir.

Ekonomik belirsizlik siyasi arenada tartışıldığında ırkçılığın ve yabancı düşmanlığının tetiklenmesi oldukça muhtemeldir çünkü ekonomik sorunların günah keçisi olarak genellikle göçmenler ve mülteciler gibi dışardan gelenler işaret edilmektedir. Ancak kültürel gerileme tezinin ekonomik gerilemeye kıyasla çok daha geniş kapsamlı olduğunu söylemek mümkündür; çünkü bu iddia ekonomik gerilemeden etkilenmeyen kitlelere bile hitap edebilir. Trump'ın seçim zaferi de kültürel gerileme teziyle ilişkilendirilmektedir; Trump Amerika'nın nasıl bir topluma dönüştüğüne ilişkin korkularını dile getiren bir seçim kampanyası yürütmüştür. Amerika'nın; daha zayıf, daha az beyaz insandan oluşan ve ahlaki açıdan tekinsiz bir topluma dönüştüğünü iddia ederek, ırkçı oldukları için alay konusu olan ve basit bulunan bir kesimin öfkesine seslenmiştir. Bu kesimin mağduriyeti geleneksel değerleri ezip geçen ahlaki otonomiye ve toplumsal değişime öfke merkezinde inşa edilmiştir (Turney ve diğerleri, 2017, s.12).

Trump'ın kültürel gerilemeye ilişkin iddialarının; beyaz, orta sınıf erkekleri öfke zemininde konumlanmaya davet etiğini söyleyebiliriz. Böyle bir öfkenin duygu olarak gerçekten var olup olmadığı -ki Kimmel gerçekten var olduğunu iddia etmektedir (2013, s. 282)- ise aslında önemli değildir; çünkü zaten 1960'lı yıllardan itibaren yaşanan toplumsal değişimin, beyaz Amerikan erkeklerinde ne tür duygular yarattığını bilmek mümkün değildir. Dolayısıyla, öfke; bu erkekleri, belirli bir anlam sisteminde birleştiren ve onlara belirli toplumsal senaryolar sunan bir duygulanım bölgesi olarak düşünülmelidir. Mutabakat sağlanan anlam sistemi; beyaz orta sınıf Amerikalı erkeklere geleneksel toplumda üstünlük sağlayan değer yargıları ve düşünce biçimidir. Dolayısıyla, bu üstünlüğün kaybına neden olan toplumsal değişim ve bu değişimin faili olarak hedef gösterilen ötekiler; politik özneleşen bu erkeklere duygusal özneleşebilecekleri bir öfke senaryosu sunmaktadır. Öte yandan bu senaryo bir karşı senaryoyu da mümkün kılmaktadır. Göçmenler, LGBT bireyler, beyaz olmayanlar ve Müslümanlar topluluklar; Amerika'nın gerçek sahibi olduğunu iddia edenlere yönelik öfkenin öznesi olarak bir karşı senaryonun içine yerleşmiştir. Böylece öfkenin takas edilerek bir değiş tokuş aracı gibi kullanıldığı bir dolaşım sistemden, ya da Wahl-Jorgensen'in (2018, s. 774) adlandırmasıyla bir öfke rejiminden; söz etmek mümkün hale gelir. Öfke gündemleri, bu dolaşımın sonucu olarak düşünülebilir; bu gündemler aynı zamanda belirli davranış kalıpları da inşa ederek yaşam biçimi üretirler. Sözgelimi Trump destekçilerinin, Boston'da 58 yaşında evsiz bir Latin Amerikalıya saldırması (Moyer, 2015); dolaşıma sokulan siyasi öfkenin, ne tür davranış pratikleri ile ilişkili olabileceği konusunda ipucu vermektedir.

Trump; destekçilerini öfkeli öznelere olarak tanımlamaktadır. Ancak bu öfke ona göre haklı bir öfkedir; çünkü merkezinde vatan sevgisi vardır. Her ne kadar şiddeti tasvip etmediğini belirtse de; seçimi kaybetmesi durumunda ayaklanmalar çıkacağını öne sürmesi destekçilerini şiddete davet etmesi olarak okunmaktadır (Taylor, 2016). Ayrıca Trump'ın, bir mitingde, kendisini protesto eden birini yumrukladığı için para cezasına çarptırılan destekçisinin cezasını ödeyeceğini ifade etmesi de şiddete övgü olarak nitelendirilmektedir. Trump bu eylemi gerçekleştiren kişinin bir vatansever olduğunu belirtmiştir (Rappeport, 2016).

Şiddet vakalarının 2016'da arttığını gösteren haberler de Trump'ın ayrımcılık zemininde ürettiği öfke gündemlerinin ne tür öfkeli öznellikleri mümkün kıldığını işaret etmektedir. Amerika'da öne çıkan sivil toplum örgütlerinden birinin

raporuna göre Trump'ın seçim kampanyası boyunca ve seçimi kazandığı açıklandıktan sonra neredeyse 900 şiddet vakası yaşanmıştır. Rapora göre; "Yalnızca Beyazlar" ve "Trump Ulusu" sloganlarının göçmenlerin gittiği bir kilisenin dış cephesine yazılması; bu vakalardan biridir. Ayrıca Trump destekçilerinin "başkan herkesi öldürebileceğimizi söylüyor" diyerek eşcinsel bir erkeğe saldırdığı bildirilmektedir. Rapora göre, eğitim kurumları da "Trump etkisi" (*Trump effect*) olarak tanımlanan duygusal iklimden etkilenmiştir; araştırmaya katılan eğitimcilerin dörtte birinden fazlası seçim söylemlerine dayandırılabilir şiddet vakaları gözlemlemiştir. Azınlıklara saldırıların arttığını işaret eden rapor; bu saldırıları, nefret dilinin kullanıldığı ve ayrımcı politikaların ön plana çıkarıldığı Trump siyasetinin sonucu olarak okumaktadır (2016, <https://www.bbc.com>)

4.2.2. İngiltere'de Öfkeli Kimlikler: Brexit Referandumu

24 Haziran 2016'da dünya, Soğuk Savaş'ın bitimi ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasından beri yaşanmamış bir uluslararası belirsizliğe uyanmıştır. Bu belirsizliğin sebebi; İngiltere'de 1 gün önce gerçekleşen referandumun, %51,9 luk oy çokluğuyla, ülkenin AB'nden ayrılma kararı ile sonuçlanmış olmasıdır. Aslında bu referandum İngiltere'nin AB ile olan ilişkisinin ilk sorgulanması değildir; 1975 yılında başkan Wilson yönetiminde de aynı konuda referandum yapılmış fakat bu referandumda halkın üçte ikisi AB'de kalma yönünde oy kullanmıştır. Hatta başkan Wilson referandum sonrasında kendisinin de çoğunluk gibi kalma yönünde oy kullandığını açıklamış; aksi gerçekleştiği takdirde ülkenin yönetimi konusunda endişelendiğini dile getirmiştir (Sokullu, 2017, s. 33).

1975 referandumu AB'ye yönelik olumlu irade ortaya koysa da; İngiliz siyasetinde bu konunun tamamen kapandığını söylemek mümkün değildir. Nitekim 2016 yılında yapılan referandum aracılığıyla AB üyeliğinin siyasetin sıcak gündemine oturması; konuya ilişkin tartışmaların bitmediğini göstermiştir. Öte yandan 2016 referandumu ile toplumun; %51,9'u AB üyeliğinden ayrılmak, %41,8'i ise üyelikte kalmak istediğini göstermiştir. Bu tablo; toplumun neredeyse yarı yarıya zıt düşüncelerde kutuplaştığını işaret etmektedir. Rakamların iki düşünce kampı açısından da oldukça yakın olması, sonucun meşruluğunu tartışmayı olanaklı hale getirir de; sayısal çokluk üyelikten çıkış yönünde oy kullanmıştır ve referandumun resmi sonucu İngiltere'nin AB üyeliğinden çıkmaya karar vermiş olduğudur. 2016 yılı referandum sonucuyla İngiltere; 28 üyeli AB'den çıkma kararı alan ilk ülke olarak tarihe geçmiş ve bu karar küresel çapta bir şaşkınlığa neden

olmuştur. İngiltere’de ise bu karara en çok şaşırınlardan biri referandum kararı alan dönemin başbakanı David Cameron olmuştur. Muhafazakâr kanattan oy alabilmek için seçim vaadi olarak sunduğu referandumu, sözünü tutarak gerçekleştiren Cameron; AB üyeliğinde kalma taraftarı bir kampanya yürütmüştür. Üyelik koşullarında bazı değişiklikler ve düzenlemeler yapılması gerektiğini kabul etse de Cameron AB’de kalmayı İngiltere için doğru bulan düşünce kampında yer almıştır (Ayaz, 2017, s. 10-12).

Referandumun, İngiltere toplumuna en hızlı yansımasının; iç siyasette olduğunu söyleyebiliriz. Dönem başbakanı David Cameron, ayrılma kararı sandıktan çıktıktan kısa süre sonra istifa etmiştir. Cameron sonrası başbakanlığı devralan Theresa May ise; referandumda üyelikte kalma yönünde oy kullansa da sıkı bir AB destekçisi değildir. Öte yandan Mart 2017’de bir iş insanı olan Gina Miller tarafından açılan dava; başbakanın Brexit ile ilgili karar meşruiyetinin sorgulandığı bir sürece dönüşmüştür. Dava yargıçları; yalnızca başbakanın kararı ile sürecin gerçekleşmesinin mümkün olmadığı ve ancak parlamentonun bu yetkiyi kullanabileceği kararını verince siyasi tartışmalar artmıştır. Daily Mail gazetesinin kararı veren yargıçların resimlerini “halkın düşmanları” başlığı ile basması ise referandum sonrası atmosferi kampanya sürecinden bile daha toksik hale getirmiştir (Shore, 2021, s.10-11; Casciani, 2021). Siyasi iktidar değişiminin neden olduğu tartışmalı ortamın yanı sıra, AB üyeliğinden çıkmanın tam olarak ne anlama geleceği konusunda da kafa karışıklığı; dönemin siyasi atmosferinin, öne çıkan özellikleridir. Ülke yönetiminde uygulanan AB politikalarının, istihdam açısından nasıl değiştirileceği ve emek gücü açısından fırsat olarak kabul edilen AB istihdam regülasyonlarının terk edilmesi üzerine, ülkede istihdam politikalarının kimin lehine düzenleneceği sorusu; cevapsız kalmıştır. Ayrıca bir başka cevapsız soru, Birleşik Krallık adı verilen üniter yapının ne olacağı sorusudur. İskoçya gibi %62 ve İrlanda gibi %55 oranında AB’de kalma yönünde irade gösteren ülkelerin; bağımsızlık tartışmalarını gündeme getirmeleri durumunda ne yapılabileceği ve herhangi bir bölünme halinde Londra’nın durumunun ne olacağı gibi pek çok soruya; cevap bulunması gerekmektedir. Referandum sonrası karmaşık bir döneme giren İngiltere; değişen siyasi iktidar, ülkenin bölünme tartışmaları ve ekonomi politikasında yapılacak düzenlemeler gibi çözüm bekleyen pek çok sorunla karşı karşıya kalmıştır (Sokullu, 2017, s. 32).

2016 yılında İngiltere’de AB üyeliğinin devamı ya da bitirilmesi yönünde gerçekleştirilen referandum Brexit Referandumu olarak tanımlanmaktadır (Dowling, 2021; Höller, 2021; Hobolt ve diğerleri, 2020; McKenzie 2017). AB üyeliğinden ayrılma yönündeki karara gönderme yapan Brexit; İngitere ve çıkış (*Britain and exit*) kelimelerinden türetilmiş, politik anlamının yanı sıra, referandumun gerçekleştiği yıl Oxford İngilizce sözlüğe girerek (Moseley, 2016) popüler bir kavram haline geldiğini ispatlamıştır. Ayrıca Brexit; kampanya süreci ve sonuçları bakımından özellikle pek çok araştırmacının dikkatini çeken ve popülist siyasetin güncel örneklerinden biri olarak değerlendirilen siyasi bir olgu olarak tanımlanmaktadır (Öner, 2021; Karagül ve Güder, 2020; Wood ve Ausserladscheider 2020, Macdonald, 2019, Calhoun, 2017; Yardley, 2016).

Bazı yazarlara göre, Brexit sürecinin arka planında, Avrupa şüpheciliği olarak tanımlanan düşünce yapısı mevcuttur. Avrupa şüpheciliği ve karşıtlığı İngiliz milliyetçiliğinin önemli bileşenlerinden biri olarak değerlendirilmektedir (Rousseau, 2018; Ayaz, 2017, s. 36; Hobolt, 2016, s. 1273). AB’ye katılım konusunda; tümünden karşı olmayı veya çok kapsayıcı bulma ya da çok kısıtlı olarak değerlendirme nedeniyle şüpheyle yaklaşmayı anlatan bir kavram olarak tanımlanan Avrupa şüpheciliği (*Euroscepticism*), Batı Avrupa siyasetinde faaliyet gösteren partiler açısından ideolojik bir sınır çizgisi olarak kabul edilmektedir (Taggart, 1998, s. 365-366). Avrupa şüpheciliğinin Brexit sürecinde yeniden inşa edildiğini kabul etmekle birlikte; İngiliz toplumunu üyelikten ayrılma veya üyelikte kalma taraftarları olarak iki düşünce kampına ayıran referandumun öfke siyaseti olarak okunabileceğini gözden kaçırmamak gerektiği düşünülmektedir. Neoliberalizmin neden olduğu yıkım, yani neoliberal alacakaranlık (Moskovsky ve Bjork- James, 2020, s. 2); Avrupa şüpheciliği, yabancı düşmanlığı ve ırkçılık gibi kılıklara girerek siyasi arenada öfke siyasetinin gündemleri olarak dolaşıma sokulmaktadır. Brexit de bu gündemlerden biri olarak değerlendirilmelidir.

Neoliberal küreselleşme sonucu kazananlar ve kaybedenler olarak bölünen topluluklar arasındaki kutuplaşmanın Brexit sürecinde daha da derinleştiği düşünülmektedir. Brexit; Birleşik Krallık iç siyasetini yeniden tanımlayarak yeni ideolojik ayrımların ve yeni sosyal kimliklerin oluşumunu tetiklemiştir. Toplumun en küçük birimi olan ailede bile birbirine rakip iki düşünce kampına ayrılan ve farklı düşüncelere sahip aile bireylerinin; birbiriyle iletişimi kestiği belirtilmektedir. Referandumu takip eden yıllarda, kalma ya da ayrılma taraftarlığı, politik kimlikler

olarak kalıcı hale gelmiş; bu durum siyasi partilerin de bu iki düşünce kampına yönelik kutuplaşmayı derinleştiren ideolojik çizgiyi takip ettiği bir sürece dönüşmüştür (Dowling, 2021, s.272-273; Shore, 2021, s. 2). Hobolt ve diğerleri (2020, s. 6-14) Brexit'in siyasi parti kimliği gibi bir toplumsal kimlik haline geldiğine dikkat çekmektedir. Hatta yazarların yaptığı araştırmanın bulguları; Brexit kimliğinin yerleşik siyasi sınırların ötesine geçebileceğini ortaya koymaktadır. Araştırma bulguları Brexit kimliklerinin partizanlık kadar duygusal kutuplaşma içerdiğini göstermektedir. Parti kimliği sahibi olma, diğer gruba negatif özellikler atfetme ve değerlendirme yanlılığı; duygusal kutuplaşmanın temel dinamikleridir. Araştırma, Brexit sürecinin, iki karşıt kimliğin duygusal kutuplaşması olarak okunabileceğini göstermekte; düşünce topluluklarının siyasi partizanlıktan çok daha fazla duygusal kutuplaşmaya neden olabileceğini işaret etmektedir.

Brexit'in İngiliz toplumunu; yalnızca sınıf, eğitim ve jenerasyon bakımından değil, coğrafya bakımından da ikiye böldüğü düşünülmektedir. Üyelikten ayrılma yönünde oy kullananların; eğitim düzeyi düşük, iş dünyasında daha kırılgan konumlara sahip, göçmenler ve çok kültürlülük gibi konulara yönelik kaygılı ve milli kimliğin kaybına yönelik endişe duyan bireyler olduğu tespit edilmiştir. Üyelikte kalma taraftarı olanlar ise küreselleşme projesinin kazananları olarak kabul edilen; eğitim düzeyi yüksek, işinde profesyonel, genç ve kozmopolit şehirlerde yaşayan bireylerdir (Hobolt, 2016, s. 1273).

AB'den ayrılmayı destekleyen düşünce yapısında; göçmen, azınlık ve/veya Müslüman karşıtlığı gibi temalar öne çıkmıştır. Bu temalar; ayrılmayı destekleyen siyasi aktörler tarafından yürütülen kampanyanın medyanın da desteğiyle kurguladığı bir kriz senaryosu aracılığıyla gündeme getirilmiştir. Yakın zaman içerisinde ülkeye girecek koyu tenli, erkek ve Müslüman olduğu ima edilen sığınmacı ve göçmen imgeleri gazetelerde ve onların internet sitelerinde sunulmuş; tehlikeli ötekilerin ülkeyi istila edeceği senaryosu kriz alarmı olarak kullanılmıştır. 2015 yılında Makedonya ve Slovenya arasındaki sınırı geçen çoğu Müslüman olduğu anlaşılan ve beyaz olmayan bir grup erkeğin fotoğrafı AB'ye karşıtlık kampanyasının güçlü silahlarından biri haline gelmiştir. Ulusal gazetelerin birçoğunda basılan bu fotoğraf; İslam'ın yani Müslümanların Avrupa değerlerine yönelik nasıl bir tehdit oluşturduğunun temsiline dönüştürülmüştür (Rogaly, 2020, s. 13).

Bağımsızlık partisi (UKIP) başkanı olan Nigel Farage ve Londra belediye başkanı olan Boris Johnson gibi ayrılma kampanyasının önde gelen isimleri, göçmen meselesini; İngiltere'nin AB'den ayrılmasının gerekliliğini ortaya koyan temel argümanlardan biri olarak kullanmıştır. Göçmen sorununun ulusal güvenlik tehdidi olarak sunulması ayrılma kampanyasının kurguladığı kriz senaryosunun önemli bir parçasıdır. Örneğin Nigel Farage kampanya süreci boyunca; Türkiye'nin AB'ye girmesinin İngiltere açısından göçmen sayısında artışa yol açacağı konusundaki endişelerinin yanı sıra teröristlerin ülkeye girme ihtimalini vurgulayan twitter gönderileri paylaşmıştır. Göçmen istatistiklerinin doğruluğuna ilişkin kuşkularını da sıkça dile getiren Farage; İngiltere'nin kendi sınırları üzerindeki kontrolü yitirdiğini ve AB politikaları nedeniyle giderek artan göçmen nüfusunun büyük bir terör tehdidi olduğunu vurgulayan bir kampanya yürütmüştür. Johnson da, benzer şekilde; göçmen nüfustaki artışa dikkat çeken, sınır güvenliği kaygılarını ön plana çıkaran bir siyasi retorik aracılığıyla AB'den ayrılmanın İngiltere'nin ulusal güvenliği açısından şart olduğunu vurgulamıştır (Höller, 2021, s. 84-92). İngiltere'nin AB'ye yaptığı finansal katkı da ayrılma kampanyasını yürüten siyasi aktörler tarafından sıkça vurgulanmıştır. 2008 yılında İngiltere tarafından AB'ye aktarılan para 2,7 milyar dolar iken 2014'e gelindiğinde rakamın 11,3 milyar dolara ulaşmış olması tartışma konusu olmuştur. İngiltere üyelikten ayrıldığı takdirde bu paranın ulusal harcamalara kullanılabileceği düşüncesi; ayrılma taraftarlarının ekonomik tartışmalarda galip gelmesini sağlamıştır. Ayrıca ortak para politikasına dâhil olmadığı için Brüksel'in finansal kararlarında İngiltere'nin yeterince temsil edilemediği ve bu anlamda da dezavantajlı duruma düştüğü ayrılma kampanyası destekçileri tarafından iddia edilmiştir (Ayaz, 2017, s. 17). Ekonomik sorunlar AB'ye yapılan katkının yanı sıra göçmen nüfusu ile ilişkilendirilmiştir. Göçmenlerin istihdamda aldıkları pay nedeniyle asıl hak eden yerli vatandaşların iş bulamadığı, çalışan sınıfın yerinden edildiği ve yerli vatandaşların göçmen fazlalığı nedeniyle barınma, eğitim gibi hizmetlere ulaşmada zorlandığı ayrılma taraftarlarının iddialarıdır (Hearn, 2017, s. 21).

Göç meselesi; Brexit sürecinde, siyasi tartışma konusu olmanın yanı sıra, toplumsal anksiyete olarak öne çıkmaktadır. Irkçı ve açıkça dini açıdan taraflı motiflerle üretilen göçmen karşıtı siyasi retorik; Avrupa Kıtası, ABD ve Avustralya'da popülizme başvuran sağ partilere benzer şekilde coşkulu fanlar kazanmıştır. Dolayısıyla uzun yıllardır sürdürülmeye çalışılan liberal hoşgörü ve

çok kültürlülük gibi değerler ırkçılık tehdidi ile karşı karşıya kalmıştır. Bu tehdidin büyümesinde ise ekonomik hayal kırıklıklarının etkili olduğu iddia edilmektedir. Sınıfsal dikey hareketliliğin çok zor gerçekleşebildiği, fırsatların önünün kesildiği ve belirsizlik içinde kıvranan bir ekonomik sistemin günah keçileri yabancılar olacaktır; ırkçılık kültürel bir hak sahipliği iddiası olmanın yanı sıra politik ekonomiyi de ilgilendiren bir mesele olarak öne çıkmıştır (Calhoun, 2017, s. 59).

Birçok araştırmacı Brexit sürecinde öne çıkan ırkçılık, yabancı düşmanlığı ve dini hoşgörüsüzlüğün perde arkasında küreselleşme ve neoliberal ekonominin neden olduğu hayal kırıklarının olduğunu iddia etmektedir (Dowling, 2021, s. 272; Wood ve Ausserladscheider, 2020, s. 18; McKenzie, 2017, s. 10; Hobolt, 2016, s. 1273;). Hearn (2017, s. 22) küreselleşmenin milliyetçilik gibi çok boyutlu ve belirsiz olduğuna dikkat çekerken; politik ve ideolojik bir kavram olan neoliberalizmle çakıştığını ileri sürmektedir. Yazara göre, Brexit sürecinde küreselleşme; yalnızca küresel kapitalizmle ve neden olduğu ekonomik hayal kırıklıkları ile değil, aynı zamanda Avrupa'ya uyumun politik boyutu ile ilişkilidir. Küreselleşme teorileri, kapitalizmin kendisini, temel sebep olarak tanımlasa da; insanlar gerçek yaşamda sıkıntılarının sebebi olarak kabul edebilecekleri somut faillere ihtiyaç duymaktadır. Kampanya sürecinde Nigel Farage gibi siyasi aktörler; toplumsal ve ekonomik sorunların sebebinin, Avrupalı olmayan ancak AB insan hareketliliği sayesinde İngiltere'ye giren yabancılar olduğu konusunda halkı yanlış yönlendirerek; ihtiyaç duyulan somut failleri ortaya koymuştur (Kosch, 2017, s. 225). Hatta belki de ayrılma kampanyasının yabancı düşmanlığı ve ırkçılık gibi temaları vurgulamasına rağmen başarılı oluşunun arka planında; bu sebep yatmaktadır.

Calhoun'a göre (2017, s. 60-70), Brexit referandumu yapıldığı gece, Büyük Britanya'da uyuyanlar; ertesi sabah, küçük İngiltere'de uyanmıştır. Yazara göre, referandum süreci; 1990lı yıllardan bu yana, küreselleşmenin mutlu tablosu olarak çizilen; kozmopolit, yaratıcı ve uyum içindeki toplum modeline karşı çıkmadır. Bu karşı çıkmanın nedeni, toplumun önüne konan ihtişamlı senaryonun, aksinin gerçekleşmiş olmasıdır; birçok insan işini kaybetmiş, güvencesiz işlerde çalışmaya mecbur bırakılmıştır. Mortgage kredisi ile ev sahibi olmuş orta sınıf; enflasyon nedeniyle eriyen maaşıyla zorlanmaya başlamıştır. Yaşanan toplumsal sefaletin günah keçisi ise küreselleşme olmuştur çünkü küreselleşmenin Britanya topraklarında görünen yüzü Londra'dır. Beyaz yakalılar, sanat galerileri ve sık

restoranlarıyla kozmopolit Londra küreselleşme projesinin temsilidir. Ancak etnik restoranların giderek artması ve hükümetin kültürel özerklik tanıdığı göçmen toplulukların belirli mahallelerde konumlanmaları ile ortaya çıkan tablo; Londra'nın kozmopolit yapısının sorgulandığı ve küreselleşmenin fazla ileri gitmesi şeklinde yorumlandığı bir süreci beraberinde getirmiştir. Ayrıca küreselleşme projesi ile kendilerine vaat edilen yaşam refahına ulaşamayan yurttaşların Londra'ya yönelik öfkesinin önemli nedenlerinden biri de Birleşik Krallık milli servetinin giderek Londra finans merkezlerine kaymasıdır. 1970li yıllarda milli servetin dörtte biri Londra finans merkezlerinde muhafaza edilmekte iken, referandumun gerçekleştiği yıl bu oranın dörtte üçe çıktığı belirtilmektedir. Bütün bu yaşananlar Birleşik Krallık 'ta yaşayan yurttaşların Londra'ya, küreselleşme projesine ve neoliberalizme dış bilemesine neden olmuştur. Ancak bu konuların sorgulandığı bir referanduma gitmek söz konusu bile olmadığı için öfkelerini kendilerine hedef gösterilen nesnelere yönlendirmişlerdir.

Brexit referandumunda kullanılan oy; politik olmaktan öte, duygulanım ile ilişkilidir. Oy kullananların çoğunun motivasyonu belirli bir politik veya ekonomik sonuç değildir; Brexit oyu daha çok bir duygusal dışavurumdur (Calhoun, 2017, s. 58). 2015 yılı genel seçimlerinde bile oy kullanmamış yurttaşların 2016'da Brexit referandumunda oy kullanması (McKenzie, 2017, s.10); referandum sürecinin politik bir tercih olmaktan ziyade duygulanım sorunsalı aracılığıyla okunması gerektiğini doğrulayan bir bulgu olarak değerlendirilebilir. Bireylerin gerçekte ne hissettiğini bilmemiz mümkün olmasa da; referandum sürecinin toplumun geneline yayılan bir öfke iklimi inşa ettiğini söyleyebiliriz. Özellikle AB'den çıkışı savunan düşünce kampı ortaya koyduğu kriz performansı aracılığıyla öfkeyi tetikleyecek gündemler oluşturma konusunda ciddi bir başarıya ulaşmıştır. Medyanın da kutuplaşarak iki düşünce kampına bölündüğü kampanya sürecinde, ayrılma taraftarı ulusal gazetelerin ve internet sitelerinin; korku, kaygı, öfke ve coşku gibi duyguları tetikleyecek gündemler inşa edilmesinde önemli bir rol üstlendiği belirtilmektedir (Forster, 2018, s. 24). Ayrılma kampanyasının belki de en çok öne çıkan ismi olan Nigel Farage'ın twitter gönderilerinin incelendiği bir araştırma da siyasi öfkenin sahnelendiğini doğrulayan bulgular ortaya koymaktadır. Kampanya süresi boyunca AB üyelerini zorba olarak tanımlayan Farage; bu zorbalığın mağduru olanların haklı öfkesini seslendiren bir dramatik canlandırma (Goffman, 2018, s. 40-41) gerçekleştirmiştir. Öfke ve şiddeti tetikleyen bir dil kullandığı

belirtilen Farage; sergilediği duygusal duruş aracılığıyla hedef kitlesini kendi duygularını paylaşmaya davet etmiştir (Breeze, 2020, s. 15). Vasilopoulou ve Wagner ise (2017, s. 20) ayrılma kampanyasında öne çıkan tehdit temasına dikkat çekerek; kolektif tehdidin öfkeyi tetiklediğini vurgulamaktadır. 76 milyon nüfuslu Türkiye'nin AB'ye katılacağı yönünde yapılan propaganda ayrılma kampanyasının önemli iddialarından biridir. Bu; göçmen nüfusunda artışın neden olacağı sorunlara yönelik bir tehdittir. AB'ye aktarılan 350 milyar avronun ulusal sağlık sisteminde kullanılmasını önermek de bir tehdit olarak düşünülebilir; ulusal kaynakların yurttaşların yararına kullanılmadığını ima eden bu ifade geleceğe yönelik bir tehdit olarak okunabilir.

Referandum kampanyası boyunca AB üyeliği; ulusal güvenlik, ekonomi ve toplumsal yapı gibi temalar üzerinden tartışılmıştır. Ancak bu meseleler, özellikle üyelikten ayrılmayı savunan siyasi aktörler tarafından Birleşik Krallık topraklarında yaşayan göçmenlerle ilişkilendirilmiştir. Ülkeye gelen göçmenlerin; okullardaki aşırı kalabalık nedeniyle eğitimde aksamalara ve konut bulma güçlüğüne neden olduğunu, hatta ülkedeki yaşam kalitesinin göçmenler nedeniyle düştüğünü vurgulayan siyasi aktörlerin referandum propagandasında göçmen karşıtlığı ön plandadır. Ulusal güvenlik kaygılarını da tetikleyen ayrılma kampanyası süresince göçmen nüfusun potansiyel terör tehdidi olduğuna dikkat çekilmiştir. Nigel Farage'nin 2016 yılı Mart ayında 5000'den fazla İŞİD teröristinin Orta Doğu'dan Avrupa'ya giriş yaptığına dikkat çeken Twitter paylaşımı yalnızca bir örnektir (Höller, 2021 s.89-90).

Brexit sürecinde göçmenlerle ilgili ortaya konan vahim tablonun; farklı etnik ve/veya dini kimliklere sahip insanların birbirlerine yönelik hoşgörüsüne derin bir darbe vurduğunu söyleyebiliriz. Yerli yurttaşların gerçekleşmeyen hayalleri ve giderek zorlaşan yaşamlarının sebebi olarak hedef gösterilen göçmenler ve yabancılar Koch'un da (2017, s. 225) belirttiği gibi referandum öncesi tetiklenen öfkenin nesnesidir. Öte yandan referandum sonrası sandıktan çıkan ayrılma kararı; üyelikte kalmanın doğru olduğunu savunanların ayrılma taraftarlarına yönelik öfkesini tetiklemiştir. Ayrıca kalma taraftarı düşünce kampında konumlanan öfkeli bireylerin siyasi parti seçimleri konusunda da farklı tercihlere yönelme olasılıklarının arttığı belirlenmiştir (Vasilopoulou ve Wagner, 2020, s. 15). İskoçya ve Kuzey İrlanda gibi AB üyeliğinde kalma yönünde irade koyan ülkelerde yaşayan Birleşik Krallık yurttaşlarının da referandum sonucuna yönelik kaygılı olduğu;

hatta sonucu vatan hainliğı olarak deęerlendirdiğı Knight'ın (2017, s. 237-238) gerçekleřtirdiğı etnografide tespit edilmiřtir. Referandum sonucunun “İngiliz zaferi” olarak deęerlendirildiğı ve Britanyalı kimlięine saldırı olarak dūřūnūldūęu de arařtırma bulguları içerisinde yer almaktadır.

Hearn (2017, s. 21), referandumda oy kullanan yurttařların; Britanyalı kimlięi ve İngiliz kimlięi arasında seçim yapmıř olabileceęini ileri sūrmektedir. Brexit'i; İngiliz milliyetçilięini duygusal çerçevede yeniden inřa eden bir sūre olarak dūřūnebiliriz. Çok kūltūrlūlūk ve kozmopolitlik gibi temaların vurgulandiğı, farklılıklara kucak aan kūreselleřmeci bir toplum modelinden; yabancı dūřmanlıęı ve ırkçılık temalarının aęır bastıęı, kendi içine kapalı bir toplum modeline geçiř olarak da deęerlendirebiliriz. Nitekim referandum öncesi gūndem; ırkçılıęın etnik ve dini biçimlerinin yanı sıra terör tehdidi aracılıęıyla da yabancı dūřmanlıęını meřru gören bir siyasi/duygusal atmosferi mūmkūn kılmıřtır. Dolayısıyla Brexit; ncesi ve sonrası ile bir öfke iklimi olarak okunabilir. Öfke, Ahmed'in (2017, s. 218-219) deyimiyle politik bir tercūmedir; hayal kırıklıklarının ve maęduriyetin, hedef gösterilen failler ūzerinden bilgiye dnūřtūrūldūęu bir tercūme sūrecidir. Bu tercūme ise siyasi aktörlerin yanı sıra katılımcıların da dāhil olduęu performanslar aracılıęıyla gerçekleřmektedir; bu nedenle dinamik bir sūre olarak dūřūnūlmelidir. Hedef kitlenin maęduriyet anlatısı içine yerleřtirilmesi ve failin belirlenmesi; zamansal unsurların da eklenmesiyle bilgiye dnūřtūrūlebilir. Bu bilginin politik eylem olarak tecrūbe ediliři, aynı zamanda tercūme edildięi duygulanıma konumlanma anlamına gelen; öte yandan, faili de, karřıt konumlanmaya davet eden bir iliřkiler aęı meydana getirir. Öfke; bu iliřkiler aęında, bir mūbadele aracı gibi; deęiř tokuř edilerek dolařmaya devam eder. Hatta fke; toplumsal yařamla; ūrūnūn, emekten baęımsız piyasa deęeri kazanmasına benzer, baęımsız bir piyasa deęeri kazanabilir. Bu durumda öfkenin dolařımı; kapitalist piyasadaki dngūye benzer özellikler sergileyebilir.

4.2.3. Beyaz Tūrklerin fkesi: 28 řubat Dönemi

“Beyaz Tūrk”; doksanlı yılların bařında maganda kavramından hemen sonra ortaya çıkmıř bir toplumsal tip olarak tanımlanmaktadır. Maganda kadar popūler bir kavram olamasa da; beyaz Tūrkūn, magandanın ötekisi olarak kurulmuř bir toplumsal tip olduęu iddia edilmektedir. Bıyık, řive, lahmacun, ktū koku ve arabesk mūzik gibi simgelerle kurulu maganda tipinin karřıtı olarak kentli, elit ve Batı deęerlerine baęlı Beyaz Tūrk yerleřmiřtir. Maganda, nefret edilen simgelerle

kurulu bir toplumsal tip olarak şarkı sözlerinden araba arkası yazılarına kadar her yerde belirirken; beyaz Türk, bu olumsuz özelliklerin hiçbirini taşımayan makbul bir toplumsal tip olarak magandanın karşısına konumlanmıştır (Akgün, 2015, s. 42).

Doksanların sonuna gelindiğinde ise, beyaz Türk kavramının karşıtı olarak, “öteki Türkiye” ve “kara kalabalıklar” gibi kavramlar türetilmiş; beyaz Türklük kavramında, beden ve görünüme ilişkin niteliklerin yanı sıra milliyetçilik, adabı muaşeret gibi değerler belirginleşmeye başlamıştır. 28 Şubat olarak tanımlanan dönemde ise, beyaz Türk siyasallaşarak; laiklik ve Kemalizm gibi değerlerin belirginleştiği bir toplumsal tip olarak kabul edilmeye başlamıştır (Akgün, 2015, s. 111). Doksanlı yılların sonunda, kendini, iç siyasetin iktidar çatışmalarının içinde bulan beyaz Türk; kendisine atfedilen kimlik modeli doğrultusunda politik/duygusal özneleşmiş ve dönemin siyasal atmosferi tarafından kendisine sunulan irtica kavramını toplumsal bir tehdit olarak kabul etmeye yönelmiştir. Laikliğin karanlık ötekisi olarak konumlandırılan irtica; var olup olmadığı ya da varsa ne olduğu tam olarak bilinmeyen, ama Cumhuriyet rejiminin vazgeçilmezi olan laikliğin karşısında duran ve bu nedenle beyaz Türk’te öfke uyandırması beklenen bir düşmandır. İrtica, Demir’in deyiimiyle (2011, s. 3); “üzerine ciltler dolusu kitaplar yazılan ancak kimsenin tanımı üzerinde anlaşılamadığı bir hayalettir”. Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne taşınan, belirli dönemlerde iç siyaset aktörleri tarafından ısıtılarak gündeme getirilen irtica; Cumhuriyet rejimini benimseyen tüm bireylere öfke nesnesi olarak sunulmuştur. İrtica; siyasi tartışmalar aracılığıyla Türk toplumunu kutuplaştırmanın yanı sıra, birbirine karşıt iki düşünce kampı arasında öfkenin değiş tokuş edildiği bir siyasal/duygusal iklim inşa edilmesinde kilit kavram olarak okunmalıdır. İrtica Merton’ın (1948, s. 195-196) kendini gerçekleştiren kehanet adını verdiği durumun bir örneğidir. Yazara göre kendini gerçekleştiren kehanet bir durumun yanlış tanımlanmasıyla başlar. Yanlış tanımlanan durumun kabulü bu duruma yönelik davranış örüntülerinin ortaya çıkmasına neden olur. Bu ise olayların akışını öyle bir noktaya sürükler ki kehanetin gerçekleştiği yanlışlamasına olanak sağlar. Aslında tanımlanan durum baştan itibaren yanlıştır ancak toplumsal anlam dünyasında yer bulan bu tanım sonuçları bakımından gerçeğe dönüşmüş görüldüğü için toplumsal gerçek statüsüne yükselebilir. Sözelimi yazara göre iki ulus arasında savaşın kaçınılmaz olduğuna inanmak; kendini gerçekleştiren kehanet olarak değerlendirilebilecek sonuçlar doğurabilir. Bu inançla harekete geçen iki ulus da

birbirlerinin her saldırgan hareketine bir savunma hareketiyle karşılık vererek endişeyi tırmandırabilir. Endişenin tırmanması; silah stokları, hammaddeler ve silahlı kuvvetlerin hazırlanmasıyla savaş beklentisinin gerçeği üretilebilir.

Arapça kökenli bir sözcük olan ve sözlük anlamı gericilik olan irtica (<https://sozluk.gov.tr>), aslında yeni bir kavram değildir. Genellikle Osmanlı Devleti yenileşme hareketleri ile ilişkilendirilen bu kavramın daha köklü bir geçmişe sahip olduğu ve ilk defa Hz. Ebubekir tarafından İslam öncesi yaşam biçimine dönüşe teşebbüs eden kişilere yönelik kullanıldığı belirtilmektedir. Kavramın ilerleme karşıtlığı anlamında okunması ise ilk defa Osmanlı Devleti döneminde mümkündür. Osmanlı Devleti'nin yaşadığı güç kaybını telafi etmek amacıyla 16. Yüzyılın sonlarında yaptığı yeniliklere karşı olanlar ve bu yenilikleri destekleyenler arasındaki fikir ayrılığı; ilerici ve gerici gibi kavramların o dönem kullanılmasına ve irticacı kesimle yenilikçi kesim olarak iki toplumsal kutup ortaya çıkmasına yol açmıştır. Yapılan yenilikleri destekleyenler ilerici, desteklemeyenler ise gerici olarak nitelendirilse de bu kavramlar henüz siyasi bir anlama sahip değildir; hatta irticanın bu dönemde tek başına bir tema olarak düşünülmediği belirtilmektedir. İrticanın sosyolojik anlam kazanması, İkinci Meşrutiyet'ten sonra gerçekleşmiştir. Osmanlı tarihinde irticai hareket olarak tanımlanan olayların (Genç Osman Olayı, Kadızadeler İsyanı, Patrona Halil İsyanı, Kabakçı Mustafa İsyanı, Alemkar Mustafa Paşa İsyanı) en belirgin olanı ise 31 Mart Olayı olarak tanımlanan toplumsal harekettir. İkinci Meşrutiyet'in ilanını (1908) destekleyen İttihat ve Terakkicilere karşı konumlanan gericiler arasında şiddetli bir muhalefet yaşanmıştır. Gericiler meclise gidip isteklerini beyan etmelerine rağmen meclisin kabulünü alamayınca; İttihat ve Terakkicilerin gazetesinin başyazarı zannettikleri bir kişiyi öldürdükten sonra isyan şiddetlenmiştir. Şiddetlenen isyanı bastırmak üzere görev alan bazı Osmanlı subayları şehit düşmüş; isyanı bastırmak üzere Mustafa Kemal görevlendirilmiştir. Mustafa Kemal, kurduğu orduya Hareket Ordusu adını vermiş; İstanbul'a gelen hareket ordusu kısa süre içerisinde isyanı sona erdirmiştir (Yılmaz, 2000). 31 Mart Olayı olarak tarihe geçen isyan; irtica kavramının, sosyolojik açıdan en belirgin okunabileceği örneklerden biri olmanın yanı sıra; irtica ve Kemalizm'in, neden birbirine zıt düşünce biçimleri olarak kabul edildiğini anlamayı mümkün kılmaktadır.

31 Mart vakası, Türkiye iç siyasetinde irtica hayaleti ne zaman diriltilmek istenirse o zaman başvurulmuş bir kaynak haline gelmiştir. 28 Şubat süreci kadar

yoğun olmasa da; kendini irtica karşıtı kutba dâhil gören medya mensuplarının, zaman zaman irtica tehlikesine dikkat çektiğini ya da en azından bu kehaneti gündeme taşıdığını söylemek mümkündür. Sözgelimi 2006 yılı 17 Nisan’da Hürriyet gazetesi; “Üniversitede 31 Mart vakası” manşeti atmıştır (Arat ve Çakmakçı, 2006). Bu manşet, yazarların ifadesine göre, bir gün öncesinde gazetenin yazarlarından Ali Atıf Bir’in paylaştığı okur mektubuna gönderme yapmaktadır. Gazete haberine göre, bu mektupta; İstanbul Üniversitesi öğrencilerinden bir gurubun 31 Mart günü Vezneciler kampüsü kantinine öğrencileri hapsettiği, zorla Kuran dinlettiği ve kız öğrencilerin başının zorla örtüldüğü belirtilmiştir. Gazetenin yazarlarından Emin Çölaşan ise 18 Nisan 2006’da kaleme aldığı “31 Mart yobaz isyanı” adlı makalesinde, irticanın geçmişten bugüne tavrı değiştirdiğine dikkat çekmektedir. Yazara göre geçmişteki irticacılar açıkça isyan ederken günümüzde ise bu kişiler; demokrasi kavramının arkasına saklanarak devlet kurumlarının içine sızmayı tercih eden din tüccarlarıdır. Yazar 31 Mart isyanını tarihin kara lekesi olarak işaret ederken üzerinden 97 yıl geçmiş olsa da hala bu tür yobazlarla mücadele edildiğini vurgulamaktadır. Aslında Yeni Şafak gazetesinin 19 Nisan 2006 tarihli haberine göre, İstanbul Üniversitesi rektörlüğü, üniversitede yaşandığı iddia edilen 31 Mart vakasına ilişkin açıklama yapmış ve böyle bir olayla karşılaşmadıklarını açıkça belirtmiştir (Yeter, 2006). Ancak irtica, siyasetin gündemine düşmüştür. Nitekim Cumhuriyet Halk Partisi’nin o dönem başkanı olan Deniz Baykal; aynı yılın Ağustos ayında irticanın Türkiye’de en büyük tehdit olduğunu ve irtica ile mücadelenin başbakana bırakılamayacak kadar ciddi bir iş olduğunu iddia etmiştir (<https://www.haber7.com>).

İrtica, 2021 yılında da siyaset gündemi içerisinde yer almıştır. Mart ayı içerisinde Türk Silahlı Kuvvetleri’ne öğrenci yetiştiren okulların giriş koşullarına ilişkin bir düzenleme yapılması üzerine irtica tartışmaları alevlenmiştir. Sözü edilen değişiklik, irtica kavramının askeri okullara giriş koşulları içerisinde çıkarılmasıdır. Önceki yönetmelikte bulunan “irticai ve bölücü görüşleri benimsememiş olmak” hükmünün kaldırılmış olması irtica kavramını yeniden gündeme getirmiştir (Hayatsever, 2021). Bu kararın irticanın tarihsel inşasında bir kırılma olduğunu kabul etmek gerekir; irtica, Türkiye siyasi tarihi boyunca bir ulusal güvenlik meselesi olarak anlaşılmış, bu nedenle de ordu irticanın baş düşmanı görülmüştür. Anlaşılan göre ordu ne olduğu bir türlü anlaşılamayan irticayı artık mücadele edilmesi gereken bir güvenlik tehdidi olarak kabul

etmeyecektir. Bu karar; gericilik, yobazlık, mürtecilik gibi kavramlar ekseninde kutuplaştırılmaya çalışılan Türk toplumu açısından ümit vaat etse de; irtica hayaletinin aramızda dolaşmaya ve toplumun bir kesiminin öfke nesnesi olmaya devam edeceğini öngörmek zor değildir. Nitekim Yılmaz Özdil'in Nisan 2021'de yazdığı "İrtica" isimli makalesi; bu öngörünün gerçekleşmekte olduğunun ispatı kabul edilebilir. Yazar, bu makalede, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin aldığı bu kararı alaycı bir dille eleştirmekte; hatta kurumun adının da tarikat silahlı kuvvetleri olarak değiştirilmesinin isabetli olacağını vurgulamaktadır. İrticayı neredeyse tarikat kavramı ile eş anlamda kullandığı yazısında Özdil; Türk toplumunun millet olamamasının müsebbibinin tarikatlar ve tekke zihniyeti olduğunu savunmaktadır. Yazısını Mustafa Kemal Atatürk'ün sırtından hançerlendiğini vurgulayarak bitiren Özdil; askeri okulların türbeye, kozmik odaların tekkeye çevrileceği tehdidini yine alaycı bir dille işaret etmektedir.

İrtica kavramı; 1909 yılından itibaren gücü elinde bulunduran asker ve sivil bürokratlar tarafından; ileri, modern, muasır ve çağdaş kavramlarının karşısı olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla siyasette Cumhuriyet öncesi rejime dönüşü savunanların düşünce ve tutumlarını ifade eden bir kavram olarak kurgulanmıştır (Arslan, 2019, s. 61). İrticanın ne tür bir düşünce yapısı olduğu veya bu tür bir düşünce yapısının ne tür faaliyetlerde bulunduğu hala tam olarak anlaşılmasa da; kavramın anlamsal içeriğinin tehdit ve tehlike üzerine kurulu olduğunu söylemek mümkündür. Kastedilen tehdit ve tehlikenin hâkim ideolojiye karşıtlık üzerine kurulu olması; kavramın sosyolojik karşılığının toplumsal huzuru bozma zeminine taşınmasını olanaklı hale getirmektedir. Toplumsal ilerlemenin yönünü Batı olarak belirlemiş pek çok ulus devlet gibi Türkiye de Batı değerlerine karşıtlığı vatan sevgisi adını verdiğimiz milli duygulanımın karşısı olarak okumaya meyillidir. Bu nedenle cumhuriyetin kurulduğu yıllardan bu yana yüzünü Batı değerlerine çevirmek istemeyenlerin gerici olarak kabul edilmeleri ve ötekileştirilmeleri mümkün olmuş; İslami değerleri savunan irtica bir zihniyet biçimi olarak modernlik meselesinin karşısı olarak kabul edilmiştir.

Vatan sevgisinden dışlanan irtica kavramının; rejim değişikliği tehdidi aracılığıyla öfke nesnesi olarak sunulduğu en belirgin dönemin 28 Şubat süreci olduğunu söyleyebiliriz. 28 Şubat; irticanın siyasi aktörler tarafından mitleştirildiği, beyaz Türk olarak kurgulanan toplumsal tipin avucuna öfke nesnesi olarak bırakıldığı ve toplumsal fay hatlarında derin kırılmalara neden olan bir süreçtir.

Beyaz Türk; 28 Şubat'tan itibaren siyasallaşmış, laiklik ve Kemalizm'e sıkı sıkıya bağlı bir toplumsal tip olarak irticayı savunanları düşman kabul etmeye yönelmiştir (Akgün, 2015, s. 42).

28 Şubat nedeniyle kırılan toplumsal fay hatları, üzerinden çeyrek asır geçmesine rağmen; birbirine karşıt görüşte kutuplar arasında öfkenin değiş tokuş edildiği siyasi senaryoları mümkün kılmaktadır. Nitekim 2019 yılının 28 Şubat tarihinde Diyanet Sendikası'nın ve (www.diyansen.org.tr) ve Memur Sendikaları Federasyonu'nun internet sitelerinde (www.memursen.org.tr) yayınlanan anma poster; bu senaryonun sürekli yeniden inşa edildiğini işaret etmektedir.

Şekil 4.1. 28 Şubat Anma Poster.

Posterin üzerinde bulunan asker, postal ve tank sürecin darbe olarak nitelendirildiğine dikkat çekerken, fotoğraflar; darbe mağduru olarak dönemin başbakanını ve başörtüsü nedeniyle Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde büyük tepki gören Merve Kavakçı adlı milletvekilini hatırlatmaktadır. 1995 yılı Aralık ayından 1999 yılı Aralık ayına kadar devam eden süreci kapsayan 28 Şubat; Eğitim Birsen 28 Şubat Rapor'una göre (2014) pek çok kaynakta post modern darbe olarak nitelendirilmektedir. Askeri güç kullanılarak hükümet düşürülmesi söz konusu değildir; ancak medyanın propaganda gücü kullanılarak dönemin siyasi iktidarı üzerinde oluşturulan baskı (Karataş, 2017, s. 34) siyasi iktidarı istifaya sürüklediği için 28 Şubat askeri darbe değil post modern darbe olarak kabul edilmektedir.

Açıktır terörle ilişkilendirilen irtica kavramı 28 Şubat sürecinde Türkiye iç siyasetinin en çok tartışılan kavramıdır; irtica tehlikesi, irticai örgüt, irticai fikirler, irticai faaliyetler ve irtica ile mücadele komisyonu gibi sözcük ya da sözcük öbekleri dönemin sık kullanılan kavramları olarak öne çıkmaktadır. Milli Güvenlik

Kurulu'nda alınan ve 18 maddeden oluşan kararların en büyük gerekçesi irtica tehlikesidir. İrtica, acilen müdahale edilmesi gereken bir ulusal güvenlik sorunu olarak tanımlanmıştır. Tarikat ve cemaatlerin yanı sıra, orduya ve eğitim kurumlarına sızdığı düşünülen bu zihniyete müdahale edilmediği takdirde; Türkiye'nin, 2005 yılında, İran gibi bir din devletine dönüşeceği öngörülmüştür. Kuran kurslarının yaygınlaşmasının ve İmam Hatip okullarının siyasi İslam tehlikesini işaret ettiği kabul edilmiş; tarikat ve cemaatlerin mevcut Cumhuriyet rejimini yıkma yolunda hızla ilerlediği öne sürülmüştür. Öte yandan ulusal güvenlik krizi olarak gündeme oturtulan irticanın; ne tür bir düşünce biçimi olduğu ne bu toplantıda ne de sonrasında tanımlanmıştır. Fikirler, faaliyetler, örgütlenmenin biçimi veya bu tür örgütlenmede yer alan bireylerin özellikleri tam olarak tanımlanmadığı için; irticanın kendisi, muğlak bir kavram olarak kalmıştır. (28 Şubat Rapor, 2014, s. 6, 12-13).

28 Şubat 1997; Milli Güvenlik Kurulu toplantısının gerçekleştiği ve Türk Silahlı Kuvvetleri'nin aldığı kararların dönemin siyasi iktidarı olan Refahyol Hükümeti tarafından kabulüne zorlandığı gündür (Doğançay, 2014, s. 92). Ancak o güne kadar ve sonrasında yaşanan bazı siyasi gelişmeler düşünüldüğünde; 28 Şubat'ın ne zaman başlayıp bittiğini kesin bir tarih aralığı ile ifade etmek mümkün değildir. Nitekim o gün gerçekleşen Milli Güvenlik Kurulu toplantısında ulusal güvenliğe ilişkin alınan kararlar; öncesinde yaşandığı iddia edilen belirli olaylardan yola çıkılarak alınmıştır. Bu olayların hepsi laikliğin tehlike altında olduğunu gösteren gelişmeler olarak kabul edilmiştir. Başbakan Erbakan'ın 1996 yılı Ağustos ayında ilk yurt dışı gezisini İran'a gerçekleştirmesi dikkat çekici siyasi gelişmelerden biri olmuştur. Konunun gazete manşetlerine 70 yıllık Batılı imajının sarsılması olarak yansması, Afganistan-Taliban bağlamında tartışılması ve Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Taliban'a laikliğin kıymetini bilmesi yönünde tavsiye vermesi tesadüf değildir (Akın, 2016, s. 40-41). Aynı yılın Ekim ayında başbakan Erbakan'ın İslam dinarı ve İslam NATO gücü gibi önerileri gündeme getirmesi de eksen kayması olarak değerlendirilmiştir. Bu önerinin tartışıldığı günlerde Aczmendi tarikatı mensubu olduğu ileri sürülen bir grubun Ankara Kocatepe Camisinde toplanarak “şeriat isteriz” sloganı attığına ve bu tarikatın lideri olduğu iddia edilen Müslüm Gündüz'ün Fadime Şahin adlı genç bir kadını mağdur ettiğine yönelik haberler laikliğin tehlikede olduğu iddiasını güçlendirmiştir (Karataş, 2017, s. 37).

Doksanlı yılların sonunda Türkiye’de yaşamakta olan yetişkinlerin çoğu 28 Şubat dönemini belirli imgelerle hatırlayacaktır. Bir tarikat lideri tarafından istismar edildiği öne sürülen Fadime Şahin isimli genç kadın bu imgelerden biridir. Günlerce televizyon kanallarının canlı yayın konuğu olarak pek çok kişinin evine giren bu genç kadının gece yarısı tarikat liderinin evinden alınma görüntüleri hala unutulmamıştır. Tarikat liderinin evinin neden gece yarısı polis tarafından basıldığı, yataktan kalkmış çıplak görüntülerinin neden çekildiği ve o baskına polisle birlikte gazetecilerin de neden davet edildiği o dönem tartışma konusu olmamıştır. Ancak başörtülü genç bir kadının Aczmendi tarikatı lideri olduğu iddia edilen Müslüm Gündüz’ün ağına düşmüş olması, topluma sunulan irtica senaryosunun önemli bir parçası olduğu için; uzun süre tartışılmıştır. Bir tarikat liderinin başörtülü genç bir kadınla gece yarısı basılması; gündeme deyim yerindeyse bomba gibi düşmüş; medya genç kadının peşini bırakmamış ve kadın günlerce televizyon kanallarında gözyaşlarıyla içine düşürüldüğü seks tuzağını anlatmıştır. Her ne kadar yıllar sonra bu skandalın kurgu olduğu ispatlansa da (Pamir, 2009); Fadime Şahin, o dönem irticanın karanlık yüzünü gösteren önemli simgelerden biri olmuştur. İrticanın tehlikeli bir düşman olduğuna toplumu ikna edebilmek için İslami kesimin itibarsızlaştırılması yoluna başvurmaya seçen ana akım medya; dindar yaşam tarzını benimseyen kesimin irtica tehdidi olarak düşünülmesi gerektiğini ima eden haberler yapmıştır.

Dönem haberciliğine yönelik yapılan akademik araştırmalar; ana akım medyanın irtica tehdidinde dikkat çekmeye yönelik ciddi bir çaba ortaya koyduğunu ve konunun özellikle laiklik-şeriat ekseninde tartışıldığını göstermektedir. Dönemin siyasi iktidarının laiklik ve demokrasiye karşı eylemlerde bulunduğunu ve cumhuriyeti yıkma çabasında olduğunu işaret eden Milliyet ve Cumhuriyet gibi gazeteler; ordunun bu milli güvenlik sorununa müdahalesini meşrulaştırma gayretinde olmuştur. İktidarda olan Refah Partisi’ni sert bir dille eleştiren bu gazeteler; irtica kavramına sıkça yer vererek dinin mevcut iktidar tarafından siyasallaştırıldığını ve istismar edildiğini açıkça dile getirmişlerdir (Özer, 2019, s. 234-235). Yazılı haberlerin yanı sıra Milliyet gazetesinde Turhan Selçuk’un çizdiği kara mizah karikatürlerde de mevcut iktidara yönelik ağır eleştiri aracılığıyla 28 Şubat sürecinde hâkim ideoloji tarafından savunulan zihniyet biçiminin desteklendiği tespit edilmiştir. İrtica ve laiklik karşıtlığı, çizilen karikatürlerde; Atatürk karşıtlığı, bağnazlık, karanlık ve takıyye gibi kavramlarla aktarılmıştır.

Ayrıca 28 Şubat'ın önemli bir sonucu olan sekiz yıllık kesintisiz eğitim kararını aydınlanma zihniyeti ile ilişkilendirerek sunan bu karikatürlerde; irticanın toplumu sürükleyeceği karanlık vurgulanmıştır (Fırat, 2020, s. 108-109).

Beyaz Türk'e işaret edilen tehlike; dönemin mevcut siyasi iktidarında bulunan Refah Partisi'nin siyasal İslam temelinde savunduğu Milli Görüşle sınırlı değildir; tehlike, dini yaşam tarzının kendisidir. Bu nedenle İslami hassasiyet gösteren gazete, dergi, medya kuruluşu, yurt, okul ve şirketlerin yanı sıra devletin eğitim kurumları olan İmam Hatip Okulları bile tehdit unsuru olarak kabul edilmiştir. Tüm dini oluşumlar Türkiye Cumhuriyeti'nin varlığına zarar verme potansiyeline sahip olduğu iddia edilen irtica ile ilişkilendirilmiştir (Bilecen, 2018, s. 72). Dini eğitim veren İmam Hatip Okulları da dönem haberciliğinin ortaya koymaya çalıştığı irtica senaryosunun önemli bir parçasıdır. Sabah ve Hürriyet gazetelerinin 28 Şubat sürecinde İmam Hatip Okulları ile ilgili haberlerini inceleyen bir araştırmada bu okullarda eğitim gören gençlerin aydın kesimin ötekisi olarak kurgulandığı belirtilmektedir. Refah Partisi seçmeni olarak işaret edilen bu gençler; şeriatçı, rejim düşmanı, yobaz, gerici, cahil, yalancı, ortaçağ karanlığından çıkmış ve medeniyet dışı bireyler olarak tanımlanmıştır. Haberlerde seçilen fotoğrafların şiddeti ön plana çıkarmanın yanı sıra; haberle ilgili olmamasına rağmen cübbeli, sarıklı ve çarşafı insanların görsellerinin tercih edildiği ve toplumsal algı yaratılmaya çalışıldığı anlaşılmıştır (Sel, 2019, s. 158-161). 28 Şubat sürecinde baskı sayısı yüksek gazeteler dönemin siyasi iktidarına karşıt propaganda yapmanın yanı sıra laiklik kavramını ön plana çıkararak; belirli çağrışım ve göndermeler üzerinden bir gerici imgesi inşa etmiştir. Sakal, takke ve başörtüsü gibi simgelerle dini yaşam tarzı üzerine kurgulanan gerici; cehalet, ikiyüzlülük, çağdaşlık karşıtlığı, çıkarıcılık ve şiddet gibi niteliklerle sunulmuştur (Dönmez, 2018, s. 35).

28 Şubat, hâkim ideoloji tarafından makbul kabul edilen beyaz Türk'ün; siyasal İslam ideolojisini savunan ve tehlikeli öteki olarak işaret edilen irticacılara öfkelenmeye ve düşman olmaya ikna edildiği bir toplumsal kutuplaştırma projesidir. Bu projenin gerçekleştirilmesinde en büyük çaba medya tarafından sarf edilmiştir. Ana haber bültenlerinde neredeyse her gün gösterilen Aczmendiler, cin çıkarma ayinleri, gizli çekilen ayin görüntüleri ve sakıncalı konuşmalar yapan Refah Partisi mensuplarının yeşil bayraklı ve çember sakallı halleri dönem medyasının en popüler içeriğidir. Büyük medya organları için türban da özel bir

öneme sahip olmuştur; haber ve tartışma programlarının çoğu türbanlı kadını irdelemiştir. İrdelenen türbanlı kadın iki farklı toplumsal tip olarak sunulmuştur. Bunlardan biri; aldatılmış, tuzağa düşürülmüş ve kurtarılması gereken aciz bir kadın olan Fadime Şahin'dir. Diğeri ise rejimi yıkmak isteyen tehlikeli türbanlı kadın olarak sunulan Merve Kavakçı'dır (Özipek, 2005, s. 641). Seçilmiş olmasına rağmen milletvekilliği tanınmayan Merve Kavakçı; İslamcı bir militan olarak kurgulanmış, yalnızca milletvekili olarak değil birey olarak da reddedilmiştir (Göle, 2012, s. 104). Her iki toplumsal tip de kadını özne olarak değil nesne olarak tanımlamıştır. Başörtüsü takan kadın iki ihtimalde de nesnedir; Fadime Şahin inanç istismarının nesnesi, Merve Kavakçı ise politik nesnedir. Dolayısıyla başörtüsü takmak kadının kendi tercihiyle karar verdiği bir durum değil; başkaları tarafından yönlendirildiği bir durum olarak kabul edilmiştir.

Başörtüsünün laiklik karşıtı politik bir simge olarak okunması; başörtülü kadınların kamusal alanda temel hak ve özgürlüklerine mani olan keskin uygulamaları beraberinde getirmiştir. Başörtülü kadınlara ancak başını açtığı takdirde kamusal yaşamda var olmayı mümkün kılan yasaklar nedeniyle pek çok kadın eğitim ve iş yaşamından vazgeçmek zorunda kalmıştır. Üniversitelere kurulan İkna Odaları da başörtüsü konusunda kadınlar üzerinde kurulan baskının ağırlığını işaret etmektedir. Bu odalarda başörtüsünü açması yönünde ikna edilmeye çalışılan kadınlar; kendi varoluş biçimlerinden vazgeçmeye zorlanmıştır (Arslan, 2019, s. 109). Başını açmak istemeyen kadına çözüm önerisi olarak peruk sunulmuştur; hatta bu dönemde tesettür mağazalarının peruk satmasının yaygınlaştığı da bilinmektedir. Öte yandan kurumlara yapılan ani baskınlarda peruk kullanılıp kullanılmadığının kontrol edilebilmesi için kadınların saçlarının çekildiğine yönelik mağdur beyanları mevcuttur ve bu beyanlar kadınların tacize maruz kaldığını işaret etmektedir. Ayrıca başını açan veya peruk takan kadınlar bile işten çıkarılmaktan ve cezalandırılmaktan kurtulamamış; eşleri de irticai fikir ve faaliyetler gerekçe gösterilerek işten çıkarılmıştır (Özipek, 2005, s. 642-643).

Hak talebinde bulunan başörtülü kadınların görüntülerinin medya tarafından marjinal örgüt üyeleriyle beraber sunulması (Özipek, 2005, s. 641) terör senaryosunu güçlendirmiş, laikliği ve Kemalizm'i savunan, Batı değerleriyle barışık siyasal özneleşen Beyaz Türk; İslam'ın gerekliliklerini yaşamının her alanında uygulamak isteyen ötekileri potansiyel suçlu olarak kabul etmeye razı edilmiştir. Vatanperverlik ve hainlik arasına, irtica kavramı aracılığıyla çizilen

sınır; beyaz Türkü irticacılara karşı belirli bir duygulanım bölgesine konumlanmaya davet etmiştir. Terör tehdidine yönelik propaganda nedeniyle ulusal güvenlik kaygılarının arttığı bu süreçte beyaz Türk; kendisine vatan haini olarak işaret edilen ötekilere öfkelenmeye razı edilmiştir. Toplumun dindar kesiminin yaşadığı hak ihlallerinin hak ihlali olarak görülmemesinin (Özipek, 2005, s. 647) nedeni bu öfkedir. Hak ihlalleri; verili bir durumun suçlusu kabul edilen bireylerin cezalandırılması olarak okunmuştur. Başörtüsü takmanın, dini bir tarikat mensubu olmanın veya dini eğitim almanın neden suç olarak kabul edilmesi gerektiği sorgulanmamıştır. Bütün bunların irtica adı verilen neyi ifade ettiği tam olarak bilinmeyen bir kavram kullanılarak terör faaliyetleriyle ilişkilendirilmesi; şüphesiz medyanın propaganda gücünü başarıyla kullanması ile mümkün olmuştur. İdeolojik tartışmalar üzerine kopan bir fırtına gibi görünse de; 28 Şubat vatanperverliğin duygusal sınırlarının restore edildiği bir süreç olarak okunmalıdır. Laik, milliyetçi ve Atatürkçü zihniyet biçiminin vatanperverlik olarak okunduğu 28 Şubat dönemi; bu zihniyet biçimini benimsemediğine yönelik en küçük bir şüphe duyulan bireyleri bölücü fikir ve faaliyetlere sahip olabilme ihtimali üzerine şeytanlaştırmanın yaygınlaştığı bir öfke iklimidir. Vatan haini ilan edilen ötekilere yönelik öfke; yapılan tüm hak ihlallerini meşrulaştırmaya yönelik popülist siyasi propaganda aracılığıyla inşa edilmiştir.

Laiklik ve cumhuriyet rejiminin ciddi bir tehdit altında olduğuna ikna edilen öfkeli beyaz Türk; yaşam biçimleri ve değerler üzerinden kurgulanan bu toplumsal gerginliğin arka planında ekonomik iktidarı kaybetme korkusu olduğunun farkına varamamıştır. Binlerce kişinin irtica şüphesiyle işinden ve eğitiminden uzaklaştırılmasına ve tecrit edilmesine neden olan 28 Şubat kararları; laiklik maskesi altında ekonomik iktidarı muhafaza etmeye yönelik bir cadı avıdır. Anadolu'dan gelen küçük sermayenin büyümesi ve İstanbul sermayesi ile rekabet edebilecek duruma gelmesi dönemin ekonomik iktidarını elinde tutan sermaye sahiplerini rahatsız etmiştir. İrtica aslında Anadolu sermayesini karalamak ve ambargo koymak amacıyla kullanılan bir kılıftır; Anadolu sermayesi, yeşil sermaye adı verilerek irticai faaliyetlerle fişlenmiş ve piyasa rekabetinden uzaklaştırılmıştır (Hasanlı, 2017, s. 86-87).

28 Şubat sürecinde başbakan olan Refah Partisi başkanı Necmettin Erbakan'ın Milli Görüş adını verdiği toplumsal hareketin, 1980 sonrası liberal politikaların uygulanması neticesinde büyüyen Anadolu sermayesi ve yükselen

İslami burjuva sınıfına hitap ettiği gözden kaçırılmamalıdır. Anadolu Kaplanları olarak isimlendirilen orta ölçekli işletmelerin taleplerine siyaset söyleminde yer veren ve faizsiz ekonomi modelini savunan Erbakan'ın 1995 genel seçimlerinde sandıktan birinci parti olarak çıkması (Doğançay, 2014, s. 91); o dönem ekonomik iktidarı elinde tutan sermaye sahiplerini endişeye sürüklemiştir. Refah Partisi'nin laik cumhuriyet rejimini yıkmak istediği ve şeriatı getireceği yönünde ortaya atılan tüm iddialar; Anadolu sermayesini ve İslami burjuvazinin yükselişini engelleme amacıyla kurgulanmış bir irtica senaryosudur (Bilecen, 2018, s. 71). Refahyol hükümetinin baskılar nedeniyle istifa etmesi, Refah Partisi'nin irtica tehlikesi nedeniyle kapatılması ve parti başkanı olan Necmettin Erbakan'a beş yıl siyaset yasağı getirilmesi; dönemin siyasi görünen ancak aslında ekonomik çatışmalar nedeniyle gerçekleşmiş olaylardır (Karataş, 2017, s. 120). Özipek'in (2005, s. 641) deyimiyle asıl mesele çember sakal değildir; mesele, çember sakallının TÜSİAD ile rekabet edebilecek bir girişimciye dönüşmesidir. Rejime yönelik tehdit olarak beyaz Türk'e sunulan senaryo; yeşil sermaye olarak fişlenen Anadolu sermayesinin ekonomi piyasasında var olabilmek ihtimalini ortadan kaldırma çabasını gizlemiştir.

28 Şubat döneminde, irticaya yönelik öfke; popülist siyaset tarafından üretilen bir siyasi ürün olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ürünün dolaşıma sokulması; belirli bir alıcı kitlenin bu duygulanım bölgesinde konumlanmaya davet edilmesi olarak okunabilir ki bu durum aynı zamanda; belirli bir ideolojinin vücut bulduğu bir siyasal özneleşmedir. Birey, duygulanım bölgesine davet edilirken, durumun bir ahlaki yargılama süreci olduğuna ikna edilmiştir; öfkenin zaten belki de tüm diğer duygulardan daha fazla ahlaki yargılama ile ilişkili olduğu ve sorumluların cezalandırılmasına yönelik bir eylem planını mümkün kıldığı *bilinmektedir*. Bu noktada öfkeli özneleşen birey; öfkenin nesnesinin cezalandırılmasını meşru olarak kabul edecektir. Ahlaki yargılama gerektirdiği iddia edilen durumun gerçekte var olmasının ise hiç önemi yoktur; önemli olan duygusal özneleşmeye davet edilen bireyin önüne etkin bir kriz senaryosu koymak ve bunu başarılı bir siyasi propagandaya dönüştürmektir. 28 Şubat döneminde; bu tür bir senaryo etkin biçimde sunulmuş ve siyasetin öfke gündemleri, arka planında yaşanan ekonomik iktidar çatışmalarını gizlemeyi başarmıştır. İrtica kavramı aracılığıyla vatan sevgisinden dışlanmanın; öfke gündemi oluşturmada ve popülist siyasette sunulan kriz senaryolarının etkinliğini sağlamada önemli bir rolü olduğunu söyleyebiliriz. Siyaset söyleminde belirli bir topluluğun, düşünce

biçiminin veya faaliyetin vatan sevgisinden dışlanması; onun öfke nesnesi olarak kabul edilmesini meşrulaştırma işlevine sahiptir. Böylece cezalandırma süreci sorgulama ve tartışma zemininden koparılır. Vatan sevgisinden kovulan tehlikeli ötekidir; vatanını seven her vatandaşın öfke nesnesi olarak kabul etmesi gereken ve cezalandırılmasını arzu edeceği meşru bir düşman olarak kurgulanmıştır. O dönem temel hak ve özgürlüklere yönelik ihlallerin ihlal olarak kabul edilmemesi (Özipek, 2005, s. 647) siyasal özneleşmekten ziyade duygusal özneleşme ile ilgilidir.

28 Şubat dönemi, vatandaşlık görevini yaptığına ikna olmuş öfkeli beyaz Türklerin; dindar kesimin temel hak ve özgürlüklerinin ihlal edilmesine seyirci kalmanın ötesinde dâhil olduğu bir sürece dönüşmüştür. Vatanını seven ve koruyan her yurttaş; vatana ihanet olarak kabul edilen ve vatan sevgisinden kovulan irtica karşısında öfkeli özneleşmeye davet edilmiştir. Sorumluluk sahibi her yurttaş irticaya yönelik mücadeleye davet edilmiş; bunun terörle mücadele olduğuna inanmış bireyler irtica avına gönüllü katılmıştır. Fatih Altaylı'nın 3 Mart 1997'de Hürriyet Gazetesi'ne yazdığı "Yeni Vatandaşlık Görevim" adlı yazı; tam olarak bu durumu ortaya koymaktadır. Yazar, gazetede ki köşesinde; kılık kıyafet kanununa aykırı davrananları ihbar edeceğini, süreci savcılıkta takip edeceğini ve bu tür kişileri trafikte görmesi durumunda araç plakasını polise bildireceğini duyurmuştur. Yazara göre hırsız ve katilleri ihbar etmek nasıl yurttaş olan herkesin sorumluluğu ise bu konuda da yapılacak ihbar aynı tür sorumluluk bilinci ile ilişkilidir.

İrticanın tam olarak ne olduğu anlaşılamasa da, vatana ihanetle ilişkilendirilmesi; onun, öfke nesnesi olarak, sorgulanmadan kabulüne neden olmuştur. Medyanın propaganda gücü sayesinde; başörtüsü, türban, çember sakal, sarık ve cübbe gibi kılık kıyafet unsurlarının irtica göstergesi olarak okunması yaygınlaşmıştır. Bu unsurların vatana ihanetin göstergesi olarak okunması ve cezalandırılması gerektiğine dair kanaat ise; ulusal güvenlik kaygılarının öfkeye tercüme edildiği siyaset söylemi ile mümkün olmuştur. Bu öfkenin; insan hakkı ihlallerinin fark edilmesine engel olan bir tür anestezi etkisi yarattığını söyleyebiliriz. Üniversitelere kurulan İkna Odaları'nda, başörtülü kadınlara, başını açmadığı takdirde; değil okulu bitirmek, yaşama şansının bile olmadığını söyleyebilmek (TRT Haber 28 Şubat Post Modern Darbe Belgeseli, 2021, www.youtube.com); ancak bu koşulda mümkün olabilir. Başörtüsü takan genç bir kadına, okul birincisi olmasına rağmen, üniversite mezuniyet töreninde kep atma şansı tanımayan ve içinde bulunduğu haksız durumu anlatmasına dahi izin

vermeyenlerin davranışlar (Saruhan, 2017) da; bu iddiayı desteklemektedir. O dönem, buna benzer birçok haksız muameleyi medya aracılığıyla öğrenen veya kendi şahit olan ama normal olarak değerlendiren yurttaşların durumu; öfke ikliminin toplumsal anestezi etkisiyle açıklanabilir.

Medya metinlerinde sosyokültürel atıfları olan bir kavram olarak kullanılmaya başlanan beyaz Türk'ün; 28 Şubat döneminde; laiklik, milliyetçilik ve Kemalizm gibi unsurlarla öne çıkan siyasal özneye dönüştüğü belirtilmektedir (Akgün, 2015, s. 111). Öte yandan bu siyasal dönüşüm; aynı zamanda duygusal özneleşme olarak okunmalıdır; beyaz Türk bu dönüşüm gereği bir duygusal mikro kozmosa davet edilmiştir. Laikliği ve cumhuriyet rejimini kaybetme korkusu beyaz Türk kimliğinin önemli bir duygusal bileşeni olarak öne çıkmaktadır. Atatürk sevgisi ve Kemalist değerlere sadakatin; bu korkunun uzantısı olarak daha güçlü duygusal bileşenlere dönüştüğünü de söyleyebiliriz. Laiklik ve cumhuriyet rejimine yönelik kaygı ve korkular; sunulan kriz senaryosu ile tetiklenmiştir. Bu kaygı ve korkuların politik zeminde öfkeye tercüme edildiğini söyleyebiliriz. Öfkenin nesnesi; beyaz Türk'ün anlam dünyasının karşıtı olarak okunmasının yanı sıra terörle ilişkilendirilmesi sebebiyle vatan sevgisinin de karşıtı olarak kabul edilen irticadır.

İrtica muğlak bir öfke nesnesidir. Cumhuriyet rejimini yıkmaya yönelik fikir, faaliyet veya tutumlara gönderme yaptığı ileri sürülmüş; laiklik düşmanlığı olarak kurgulanmıştır. Rejim tehdidi iddiaları, irticanın iç siyasette ulusal güvenlik meselesi olarak tartışılmasını mümkün kılsa da; yaşam tarzına yönelik tartışmalar medya tarafından sunulan gerici imgesi aracılığıyla tetiklenmiştir. Bu imge; yaşam tarzına yönelik bazı somut göstergelerle kurulduğu için irticanın bedensel kodlar aracılığıyla okunması mümkün hale gelmiştir. Başörtüsü, türban, tesettür ve çember sakal gibi unsurların irtica ile ilişkilendirilmesi; dindar yaşam tarzı sürdürenleri tehlikeli öteki olarak kabul etmeye olanak sağlamıştır. Kılık kıyafet ve bedensel görünüme ilişkin tercihlerin ideolojik okunduğu siyasi atmosfer; beyaz Türk olarak kurgulanan siyasi öznenin bir öfke senaryosuna dâhil edilmesini kolaylaştırmıştır. Başörtüsü takan bir kadına, değil konuşmak yaşam hakkı bile tanımadığını ifade eden birey bu senaryonun kendisine sunduğu duygulanım bölgesine yerleşmiş öfkeli öznedir. Öfkeli özne; irtica göstergesi olarak zihninde kodlanan unsurların terörle ilişkili olduğuna ikna edilmiştir. Yaşam tarzına yönelik yapılan hak

ihlallerinin ihlal olarak görmemesi ve cezalandırılması gerektiğine dair oluşan kanaati; öfkeli öznenin duygulanım yatırımıdır.

Maruz kaldığı haksızlıklar nedeniyle Beyaz Türk'ün karşıtı olarak siyasal özneleşen zenci Türk de dönemin öfke politikasının bir ürünü olarak doğmuştur. Zenci Türk'ün siyaset sahnesine 1998'de adım attığını söyleyebiliriz. Açıkça zenci Türk kavramını kullanmasa da, 28 Şubat döneminde kapatılan Refah Partisi'nin yerine kurulan Fazilet Partisi'nin Başkanı Recai Kutan; Türkiye'deki türbanlı kadınların durumunu Amerika'daki zencilere benzeten bir açıklama yapmıştır. Beyazların girdiği okullara zencilerin girmesinin direniş ve mücadele ile mümkün olduğunu hatırlatan bu açıklama zenci metaforunun zulme ve haksızlığa maruz kalmanın yanı sıra direnişe de atıfta bulunduğunu işaret etmektedir (1998, <https://www.milliyet.com.tr>). Kavramın popülerleşmesi ise 2001 yılından sonra gerçekleşmiştir. O dönem başbakan olan Recep Tayyip Erdoğan tarafından kullanıldıktan sonra kavramın İslamcı aydın kesim tarafından sahiplenildiği belirtilmektedir (Akgün, 2015, s. 42). Kavram Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarı döneminde partinin değerlerini temsil eden bir anlamsal içerik kazansa da (Korkın, 2020, s. 264); kurgulanan politik kimliğin yaşanan ortak acı deneyimine referansta bulunma çerçevesinde kurulduğunu söyleyebiliriz.

Zenci Türk'ü medya metinlerinde inceleyen Akgün'e göre (2015, s. 52) bu kavramı kullanan yazarlar; türban, inançlı, Müslüman ve mütebedeyin gibi belirli bir kesimi ifade etmenin yanı sıra; baskı, zulüm, ezilmek ve mazlumluk gibi duygusal ifadelerle de sıkça başvurmaktadır. Zenci Türk; politik alana öfke olarak tercüme edilen ortak acı deneyimi üzerine inşa edilmiştir. Öfke, zenci Türk'ün direnme potansiyelini vurgulayan bir duygusal bileşendir; ahlaki yargılama geçmişte yaşanan haksızlıklara yönelik gerçekleşse de özünde daha adaletli bir toplum ümidini de ima etmektedir. Haksızlıklara başkaldırı öfke enerjisiyle sağlanmakta; sorumluları cezalandırma arzusu öfkenin sunduğu ahlaki yargılama ile meşru bir zemine taşınmaktadır. Zenci Türk de tıpkı beyaz Türk gibi 28 Şubat döneminde inşa edilen siyaset söylemi içerisinde inşa edilen duygusal öznedir. Kendisine yapılan haksız muamelenin neden olduğu acıyı travma olarak bilincine kazıyan zenci Türk; maruz kaldığı toplumsal dışlanmanın hesabını sorma gayretini öfke enerjisinden almaktadır. Öfke; zenci Türk söyleminde, Recep Tayyip Erdoğan'ın başbakan olarak görev yapmakta olduğu 2008 yılında ifade ettiği üzere bir hitabet sanatıdır (www.youtube.com/).

Zenci Türk ve Beyaz Türkü, Ünlü'nün tanımladığı üzere (2019, s. 29-78); kendi içlerinde benzerlikler gösteren; belli görme, duyma, algılama, bilgilenme, ilgilenme, duygulanma, tavır alma halleri ve biçimleri olarak kabul edebiliriz. Bu bakış açısı, yazara göre, siyah ya da beyaz olma hallerini ırk tartışmalarının ötesine taşıyarak toplumsal etkileşimin tarihi üzerinden düşünmeye olanak sağlar. Diğer bir deyişle, ten rengi farklılığı üzerinden tartışılan siyah veya beyaz olma meselesi, yazarın işaret ettiği imtiyaz sorunsalı çerçevesinde de tartışılabilir. Yazar, siyah ve beyaz olma hallerinin karşılıklı etkileşim içerisinde tarihsel olarak inşa edildiğini iddia etmektedir. Bu iddia, siyahlığın ve beyazlığın homojen biçimler olmadığını; sınıf, etnik kimlik ve cinsiyet gibi çeşitli dinamiklerin siyahlık ve beyazlığın çeşitli biçimlerinin üretilmesinde rolü olduğunu kabul etmekle birlikte her iki kategoriye de bir arada tutan benzerlikler olduğunu vurgulamaktadır. Yazar, imtiyaz kavramına dikkat çekerek; yalnızca siyah olma deneyimlerine odaklanmanın, beyazların hep içinde yaşadığı için kendilerinin farkında bile olmadığı konfor alanını gözden kaçırmak anlamına geldiğini vurgulamaktadır. Yazara göre; beyazlar imtiyazı elinde bulunduranlardır ve imtiyaz kavramı yalnızca yaşam koşullarındaki eşitsizliği ifade etmez. Beyazlar, siyahları görmeme, bilmeme ve yok sayma imtiyazına da sahiptir. Yani beyaz olmak siyalara ilişkin bilinçli bir bilmeme hali olarak da tanımlanmalıdır. Yazar, bu görmezden gelme ve yok sayma stratejisinin beyazlığa özgü bir duygulanım bölgesi olarak okunabileceğini de ortaya koymaktadır. Beyazlık; haklılık, iyiyi hak ettiğine dair inanç, suçsuzluk ve sorumluluğun yokluğu gibi duygularla inşa edilen bir konfor alanıdır. Siyah olmanın mağduriyetini bilmek yani siyahla duygudaşlık yapmak beyazlığın terki anlamına geldiği için beyazlar bu durumdan kaçınmaktadır. Bilmemek ve duygulanmak istememek beyazlığın korunması açısından elzemdir. Öte yandan siyah olmak, beyazlara ilişkin her şeyi bilme üzerine kuruludur çünkü siyahın beyaza ilişkin bilgisi hayatta kalmaya yönelik edinilen zorunlu bir bilgidir. Bu bilgi kamusal yaşamda beyazların tavırlarını, davranışlarını ve duygulanmalarını içeren ve siyahın kamusal varlığını sürdürebilmesi açısından edinmek zorunda olduğu bilgidir. Beyaz siyaha ilişkin bilgilenmeme, siyah ise beyaza ilişkin bilgilenme üzerinden sosyolojik ve tarihsel olarak inşa edilmiştir.

Türkiye iç siyasetinde üretilen Beyaz Türk ve Zenci Türk karşılıklı etkileşim içerisinde tarihsel olarak inşa edilmiş toplumsal tipler veya siyasi projeler olarak okunabilir. Beyaz ve siyah olma hallerini Ünlü'nün (2019) işaret ettiği imtiyaz

sorunsalı çerçevesinde düşündüğümüzde; bu kategorilerin dinamik olduğunu da iddia edebiliriz. Türkiye iç siyasetindeki zencilik-beyazlık tartışmaları bu iddiayı doğrulamaktadır. 28 Şubat döneminde beyaz; laiklik, modernlik, cumhuriyet ve Atatürk ilkelerine bağlılık üzerinden siyasal özneleşen imtiyaz alanına konumlanmıştır. 2018 başkanlık seçimi kampanyasına baktığımızda ise bu değerlerin ön plana çıkarıldığı CHP adayı Muharrem İnce'nin; kendini zenci Türk, muhafazakâr kesimin 28 Şubat dönemi mağduriyetini vurgulayan dönemin başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ı beyaz Türk ilan ettiğini görmekteyiz (www.cnnturk.com).

28 Şubat döneminde beyaz Türk'ün irticaya yönelik öfkesinin; kendi gibi davranmayan ve duygulanmayan bireyleri görmeme, bilmeme ve onların duygulanım bölgelerine girmeme kararlığı çerçevesinde şekillendiği söylenebilir. Dolayısıyla, bu öfke, dönemin beyaz Türkünün; imtiyaz sahibi olmayanların mağduriyetini ve acısını paylaşmamak üzere konumlandığı bir duygulanım bölgesi olarak okunabilir. Dönemin beyaz Türkünün yıllar sonra zencilik iddiasında bulunması ise zencilik-beyazlık tartışmalarının muhalefet cephesinde laiklik-muhafazarlık ekseninden uzaklaştırılmak istenmesi ve imtiyazlı topluluk olarak muhafazakârları işaret etmesi olarak okunabilir. Muhalefetin zencilik iddiası, zencilik ve beyazlığın farklı düşünce kampları arasında takas edilen siyasi projeler olduğunu göstermenin yanı sıra öfkeli öznellikler üretilmesinin popülist siyasetin önemli bir dinamiği olduğunu işaret etmektedir. Kutuplaşmanın iki ucu olarak beyazlık ve zenciliğin takas edilmesine yönelik siyasi çaba; anlaşılan göre, öfkenin de farklı dinamikler üzerinden yeniden inşa edilmesini gerektirmektedir.

SONUÇ

Öfkenin kültürel politikasını ortaya koyma amacıyla yola çıkan bu araştırmanın iddialarının dayandırıldığı temel zemin; Weber (2013) geleneğiyle ideal tipleştirilen neoliberal yaşam felsefesidir. Bu çalışmada, neoliberal yaşam felsefesi; çağdaş toplumun bireyi davet ettiği toplumsal uyumlanma biçimlerine gönderme yapmaktadır. Dolayısıyla neoliberal yaşam felsefesi; gerçek dünyayı duygu zemininde anlamaya yönelik kullanılan kavramsal bir araç olarak okunmalıdır. Araştırma amacına yönelik neoliberal toplumsal uyumlanma; çağdaş toplumda üretilen duygusal öznellikler ve bu öznelliklerin öfke özelinde sorgulanması olarak sınırlandırılmıştır. Bu amaç doğrultusunda neoliberalizm; çalışmada duygusal makro kozmos olarak adlandırılmıştır.

Neoliberal duygusal makro kozmos; çağdaş rasyonellik anlayışı zemininde üretilen duygusal öznelliklerin dolaşımı olarak okunabilir. Araştırma sürecinde bu anlayışı ortaya koyabilmeye yönelik çaba; çağdaş toplumdaki üretim ilişkilerini bir yaşam felsefesi veya duygusal atmosfer olarak okumaya yönelik bir çaba olarak düşünülmemelidir. Ancak üretim ilişkileri çerçevesinde şekillenen kapitalist piyasanın ve emeğin dönüşümünün, çağdaş toplumda üretilen duygusal öznelliklerle döngüsel bir ilişki içerisinde bulunduğu; araştırma bulguları çerçevesinde iddia edilebilir. Bu iddianın merkezine ise duygular ve aklın birleşimi olarak tanımlanan neoliberal rasyonellik anlayışını yerleştirmek mümkündür. Akıl yoluyla duyguların yönetilmesini talep eden neoliberal rasyonellik; çağdaş toplumsal kurumlarla bütünleşmesi bakımından ve Althusser'in (2002, s. 46-67) ideoloji kavramı aracılığıyla açıklanabilir. Yazara göre, ideoloji; bireyi adlandırma ve çağırma yoluyla tâbi kılan bir tasarımı ifade eder. Bu tasarım hayali bir bütünlüktür; gerçek dünyayı temsil etme veya gerçek dünyanın var oluş koşullarını yansıtma amacıyla hazırlanmış bir belirlenim değildir. Gerçek dünyayı yansıtmadığı için doğruluğu veya yanlışlığı tartışmak yersizdir. Öte yandan soyut bir bütünlük olarak anlaşılmamalıdır; somuttur, çünkü her zaman bir ideolojik aygıtta (din, aile, hukuk, kültür ve eğitim gibi) ve bu aygıtın pratiklerinde vücut bulmaktadır. Pratiklerle somutlaşmış bu tasarımın içine doğan birey; özne olarak adlandırılmakta ve çağrılmakta yani tâbi kılınmaktadır. Bireyin, bu pratikleri, ne ölçüde gerçekleştireceğinin önemi yoktur; hatta birey, ideolojinin sunduğu özne

pratiklerini tamamen reddedebilir. Ama her koşulda gerçekte kendi arasındaki ilişkiyi ideoloji içinde tasarlayacak yani ideolojinin dışına çıktığını düşündüğü zaman bile bir şekilde içinde kalacaktır. İdeoloji, yazara göre, ekonomi pratiğin bir uzantısı değildir; ancak ideolojinin belirlediği pratikler ekonomiyle bütünleşen pratiklerdir. Aslında ideolojinin çağrısına bireyin ne kadar kulak vereceği ve belirlenmiş pratikleri uygulamaya ne kadar razı olacağı da ideolojik aygıtların birbiriyle bütünleşme derecesiyle ilgilidir.

Araştırma bulguları; öz (*self*) kavramının; neoliberal rasyonalitenin kurumlarla bütünleşmesinde öne çıktığını işaret etmektedir. Toplumsal uyumlanmanın merkezine yerleşen öz kavramı; öz yönetim, öz disiplin ve öz farkındalık gibi kavramların oluşturduğu söylem alanında vücut bulmaktadır. Neoliberal birey; hakikatin özde, yani bireyin kendisinde olduğu; yaşamını yönetme gücünün kendisine verildiği ve yönetim becerilerini geliştirdiği ölçüde toplumsal uyumlanma düzeyini yükseltebileceğine ikna edilmektedir. Öz yönetim, bireyin toplumsal var oluşu açısından elzemdir. Öz yönetim; kapsamı her geçen gün genişleyen bir kişisel takip sistemidir. Araç kullanan bir sürücünün motor sesini dinleyerek aracı kontrol etmesine benzer biçimde birey kendisini sürekli kontrol etmek ve fark ettiği sorunların çözümünü aramakla sorumludur. Tüm öz yönetim alanları birbiriyle ilişkilidir; bu yüzden herhangi bir alanda ortaya çıkan sorun bireyin tüm yaşamını etkileme tehdidi barındırmaktadır. Sözgelimi zaman yönetimi becerilerini yeterince geliştiremeyen birey; eğitim, istihdam, sosyal ilişkiler ve sağlık konularının hepsinde sorun yaşama tehdidi altındadır. Beden denetimi aksaklıkları da benzer biçimde yaşamın tüm alanlarına yayılan bir soruna dönüşebilmektedir. Beden ve ruh sağlığının bir bütün kabul edilmesi nedeniyle bedensel sorunlar ruhsal sorunlara dönüşerek bireyin çalışma yaşamının ve sosyal ilişkilerinin ciddi bir tehditle karşı karşıya kalmasına neden olabilmektedir. Tüm öz yönetim becerileri; bireyin kendini şirket gibi yönettiği bir disiplin anlayışına dayanmaktadır. Birey bu anlayışı benimsediği ve yaşamına uyguladığı ölçüde topluma uyumlanabilecektir. Cabanas'ın belirttiği gibi (2018, s. 183) neoliberal toplumda öz yönetime ilişkin talep; ideolojik ve politik bir sorun olmaktan çok psikolojik bir sorun olarak anlaşılmaktadır. Yazara göre neoliberal rasyonellik; bir erdem, disiplin ve belirli etik ilkelere bağlılık meselesi olmaktan çıkmıştır çünkü merkeze bireysel çıkar yerleşmiştir. Dolayısıyla, neoliberal öz yönetim talebi, birey beniliğini; tamamen kendi tarafından yönetilmesine izin verilen doğal zihinsel

mekanizmalarda kök salmış psikolojik bir yetenek kabul etmektedir. Neoliberalizm yazara göre bireylerin psikolojik özdenetim mekanizmalarıyla donatıldığı varsayımı altında özyönetimi haklı çıkaran bir etik benimsemektedir.

Öz kavramı; neoliberal toplumun, Foucault'nun (2014) deyimiyle hakikatidir ve hakikat; yazara göre, bireyi özne yapan iktidar biçimi tarafından sunulur. Yazar; bireyin özneleşme yoluyla tâbi kılındığını, birey yaşamı ve bedeninin bu yolla iktidar nesnesi haline geldiğini vurgular. Yazara göre, bireyin tâbi kılındığı hakikat; betimlemeler ve kurallardan oluşmakta ve bu betimleme ve kurallar tarihsel olarak değişebilmektedir. Bu noktada, hakikate ilişkin sorulması gereken soru, yazarın vurguladığı üzere; hakikatin kurumsal yaşamın içine nasıl yerleştiği ve diğer tanımsal öğelerle nasıl ilişki kurduğudur. Bu teorik zeminden hareketle yola çıkan bu araştırma; neoliberal toplumda, bireyin tâbi kılındığı öz yönetim yasasının duygulara ilişkin tanımlarla nasıl bütünleştiğini ortaya koymaktadır. Duygu yönetimi; bu bütünleşmenin kendisi olarak okunabilir. Duygu yönetimi; sağlık, istihdam, eğitim ve sosyal ilişkilerde başarı sağlamanın anahtarı olmanın yanı sıra, duygusal normallığe ilişkin ölçütlerin üretildiği bir söylem alanı olarak öne çıkmaktadır. Duyguların tanımlandığı ve kategorize edildiği bu alan; olumlu duyguların birey yaşamına katkısını vurgulayan ve her geçen gün zenginleşen bir disipline dönüşmektedir.

Duygusal zekâ, olumlu enerji, frekans, ruhsal arınma ve farkındalık gibi çeşitli kavramlarla zenginleşen bir söylem alanı; duygu yönetiminin neoliberal öz yönetim becerileri içerisindeki yerini sağlamlaştırdığını ve duygusal rasyonelliğin geniş bir sosyal talep haline geldiğini göstermektedir. Duyguların birey tarafından düzenlenmesi ve denetlenmesi; neoliberal toplumsal uyumlanmanın anahtarı olarak görülmektedir. Dolayısıyla Shachak'ın belirttiği gibi (2018, s. 148) neoliberal birey; duygu yönetimi atölyeleri, kişisel gelişim kitapları, türlü danışmanlık hizmetleri ve tıbbi ilaçlar yardımıyla duygularını düzenleme ve denetleme konusunda teknikler edinmeye ikna edilmektedir. Bu teknikler yazara göre duygusal metaldır ve bireyin psikolojik yapısını şekillendirme vaadi sunmaktadırlar. Yaşam koçluğu ya da duygusal koçluk seansları, yazara göre, bu vaadi veren duygusal metala örnektir; bu seanslar esnasında bireye ileriye dönük bir anlatı sunulmaktadır. Yazarın iddiasına göre, bu anlatı; arzu edilen bir benlik imajı ve yürütülen bir kişisel yaşam projesinin inşası yoluyla benliği geleceğe yansıtmanın ve varoluşsal sonuçlarıyla yüzleşmenin bireyselleştirilmiş bir yolunu

tasarlamanın rasyonel girişimidir. Yazar, bu anlatıyı, gerçek benliği yeniden değerlendirme olarak görür; çünkü anlatı aracılığıyla bir iş planı, zaman çizelgesi, aşamalar ve performans ölçütlerini içeren somut bir proje üretilmektedir. Bu proje, yazara göre; danışanın kendisi için belirlediği belirli hedeflerin ve bunun gerçekleştirileceği sosyal bağlam ile ilgili ve kişilik özelliklerinin, eğilimlerin, yetkinliklerin, alışkanlıkların, inançların, düşünme biçimlerin, davranışların ve duyguların; belirlenen hedefle ilgili olarak güçlü yönler/kaynaklar veya engeller açısından yeniden formüle edilmesidir. Yazar, neoliberal toplumu; zihinsel sağlığın psikolojik modelleri aracılığıyla kendini tanıma ve geliştirme yönünde bireyi teşvik eden duygusal makro kozmos olarak işaret etmektedir.

Neoliberalizm; olumlu duyguları toplumsallaşmanın merkezine koyan bir yaşam felsefesidir. Dolayısıyla, iyi hissetmek; bireyin sorumluluk alanı içerisine yerleşmiştir. Bireyin bu sorumluluğu yerine getirmeye yönelik attığı her adım; beden ve ruh sağlığının bir bütün olduğu kabulüyle, rasyonel zemine oturarak öz bakım olarak kavranmaktadır. Öz bakım; duygusal normallik adı verilen ölçüte göre bireysel düzenlenme ve denetlenme gerektirmektedir. Duygusal normallik; neoliberal toplumun etik değeri haline gelen sağlık kavramının (Rose, 2001, s. 32) içine yerleşmiştir. Birey; yaşam koşullarını iyileştirme vaadiyle, bu etiği benimsemeye razı olmaktadır. Duygusal normallik; olumlu duyguları kucaklayan bir kavram olarak öne çıktığı için, neoliberal birey; mutluluk, keyif, haz, neşe ve rahatlama gibi iyi hissetmek kapsamında değerlendirilen duyguların avcısı olmaya yönelmektedir. Öte yandan, olumlu duyguların dışında kalan çeşitli duygu durumları patolojik olarak tanımlanıp adlandırıldıkça; insan duygulanımı üzerinden patolojik öznellikler üretilmekte ve tıbbi rahatsızlık kapsamında değerlendirilen bu öznellik biçimlerinin tedavisine yönelik ilaçlar geliştirilmektedir. Her geçen gün çoğalan bu patolojik öznelliklerin; ilaç firmalarının kar hedefleriyle ilişkisi gözden kaçmamalıdır (Crary, 2015, s. 61). Ayrıca dikkat bozukluğu, kaygı bozukluğu ve panik bozukluğu gibi isimlerle patolojikleşen duygu durumları; Rose'un (2001, s. 31) vurguladığı üzere, toplumsal etkileşimin normlarını; klasik metinlerin çağdaş uyarlaması gibi sürekli yeniden yazmaktadır.

Duygu yönetimine ilişkin birey sorumluluğunun artması; iyi hissetmenin saplantı haline gelmesi yönünde risk barındırmaktadır. Bu saplantı; Berlant'ın (2011) "zalim iyimserlik" kavramını açıklarken dikkat çektiği arzu tatmini meselesi ile ilişkilendirilebilir. Yazar; piyasada üretilen iyi yaşam senaryolarının tatmin

vaadi barındırmasına rağmen, bireyi sürekli daha iyisini arzu etmeye davet eden ve tatminin asla gerçekleşmeyeceğini ima eden paradoksal yönünü vurgulamaktadır. Aslında bu paradoksun neoliberal duygusal öznelliklerin üretildiği rasyonellik anlayışının merkezinde olduğunu söyleyebiliriz. İçinde bulunduğu tüm koşulların daha iyisini hak ettiği ve duygu yönetimi becerilerini geliştirdiği takdirde yaşam koşullarını iyileştirebileceği vaadi neoliberal bireye sunulmaktadır. Dolayısıyla neoliberal birey sürekli daha iyi hissetme çabası göstermeye razı edilmektedir. Bu razı oluş; iyi hissetme vaadi veren çeşitli tüketim ürünlerine yönelmeye ve hatta bu ürünlerle saplantı derecesinde derin bağlar kurmaya yol açabilir. Ayrıca iyi hissetmeye yönelik çaba; toplumsal uyumlanma vaadi vermesine rağmen, bireyin toplumsal bağlarını zedeleyen bir sürece dönüşebilir. Neoliberal duygusal makro kozmos, bireye; iyi hissetmeye engel olabilecek hiçbir şeyi yapmama, keyifli vakit geçirmediği hiçbir ortamda bulunmama ve kötü hissetmesine neden olabilecek her türlü sorundan kaçmaya yönelik telkinde bulunmaktadır. Çevremizde bu tutumda pek çok birey gözlemleyebiliriz; cenazelere katılmama, hasta ziyaretlerine gitmeme veya sorunu olan sevdikleriyle görüşmekten kaçma gibi davranışlar yaygınlaşmaktadır. Manevi değerlerin kaybını işaret eden bu tutum ve davranışlar; kendini insan sermaye olarak kabul eden neoliberal bireyin, duygulara rasyonel yaklaşımı ile ilişkilidir. Duygular araçtır ve bireyin çıkarlarına hizmet etmek için kullanılmalıdır; dolayısıyla yapılması gereken; maliyet hesabına göre eylemde bulunmaktır. Toplumsal sorunları duyduğu zaman hissedeceği olumsuz duyguların hesabını yaparak, haberleri takip etmekten vazgeçmek de; duygu yönetiminin, çevremizde gözlemleyebileceğimiz örneklerinden biridir ve bu tür bir maliyet hesabı ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Neoliberalizm; araştırma bulgularına göre, olumlu duyguların teşvik edildiği bir duygusal makro kozmos olarak öne çıkmaktadır. Bu araştırma; öfkenin bu duygusal makro kozmosta nasıl tanımlandığı ve kategorize edildiğinin yanı sıra, bu tanımlar ve kategorizasyonlar aracılığıyla dolaşımı mümkün kılınan öfkeli öznelliklerin; bu duygusal makro kozmosla nasıl bütünleştiğini ortaya koymaktadır.

Çağdaş toplumda olumsuz bir duygu olarak kategorize edilen öfke, araştırma bulgularına göre; uygarlık kavramının ruhsal içeriğinden çıkarılmış bir duygudur. Öfkenin çağdaş anlatısı, bu duygunun modern insan yaşamında gerekli olmadığını vurgulamakta; özellikle öfke patlaması adı verilen durumu, ilkel beyin adı verilen amigdala ile ilişkilendirmektedir. İlkel beyinin düşünen beyne

hükmettiği ve düşünen beyinin devreden çıktığını vurgulayan öfke patlaması, öfkeli özneyi; ilkel, saldırgan ve vahşi kurgulamaktadır. Öfkeyi tasvir eden yazılı ve görsel metinlerde öne çıkan saldırgan hayvan tasvirleri; kontrol edilemeyen öfkenin bir tür insanlıktan çıkma hali olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Öfkesini kontrol edemeyen bireylerin ilkel beynine hükmetme konusunda sorun yaşadığına dair yaygın kabul; öfkeli öznelliğin saldırganlık ve şiddet kapsamında üretilmesini mümkün kılmaktadır.

Çağdaş metinler, neoliberal toplumu öfkenin barındırdığı şiddet ve saldırganlık tehlikesine yönelik uyarmakta; kontrol edilemeyen öfkeyi patolojik bir durum olarak tasvir etmektedir. Öte yandan öfkenin kontrol edilmesini vurgulayan bu metinler; öfkeli öznelliği bir tür kendini kaybetme durumu olarak kurgulayarak düşünen aklını kullanamayan bireyin fail sorumluluğunun ortadan kalkmasına olanak sağlamaktadır. Bu tür öfkeli özneleşme; kadına yönelik şiddetin ve kadın cinayetlerinin faili olan erkeklerin konumlanabileceği bir duygulanım bölgesidir. Öfke patlaması adı verilen kontrol edilemeyen öfke anlatısı; erkek failin anlık öfke nedeniyle gerçekleştirdiği eylemin kast sayılamayacağı ve öfkeli erkeğin kendi iradesi dışında bu eylemi gerçekleştirdiğine dair hukuki savunmayı mümkün kılmaktadır. Ayrıca bu tür vakaların hukuki sürecinde erkek failin yararlandığı haksız tahrik indirimi; kadın-erkek ilişkilerinde öfkenin haklı görüldüğü kültürel kabulleri işaret etmekte ve kurulan iktidar ilişkisinde kurumsal otoritenin erkeğe ait olduğunu vurgulamaktadır. Kadına yönelik şiddet ve kadın cinayetlerinde erkek failin öfkesi, öfkenin güzergâhlarından biridir ve bu güzergâh; eril otoritenin tahakkümünü meşrulaştıran öfkeli öznelliklerin üretildiği kültürel bir zemindir. Failin gerçekte ne hissettiğinden bağımsız, öfke; ahlaki ve kültürel kodlar aracılığıyla erkeğin konumlanabileceği bir duygulanım olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca bu tür vakaların öfkeli özneleşme olarak okunması; kadının tahakküm altına alınmasının bireysel bir öfke kontrol sorunu olarak kabul edilebilmesine olanak sağlayarak çözülmesi gereken bu toplumsal sorunun massedilmesine neden olmaktadır. Toplumsal olanın bireye indirgenmesi (Aksu, 2015, s. 87) neoliberal toplumun öne çıkan özelliklerinden biridir ve erkek şiddetinin öfke kontrol bozukluğu olarak okunması; bu özelliğin öfke anlatısıyla bütünleştiğini işaret etmektedir.

Neoliberal toplumda öfkeli öznelliğin kurucu öğeleri; öfkenin bir öz yönetim sorunu olduğunu vurgulamakta ve duyguların akılla birleştiği neoliberal

rasyonellik anlayışı içerisinde, öfke yönetimini, bireyin öz denetim sorumlulukları içerisinde yerleştirmektedir. Öfke yönetimi; öfkenin rasyonel akıl yoluyla denetlenmesi ve düzenlenmesi anlamına gelen ve duygu yönetimi kapsamında değerlendirilen bir beceri olarak kabul edilmektedir. Bu araştırma; öfke yönetiminin, neoliberal toplumsal uyumlanmaya yönelik önemli bir beceri olarak kabul edildiğini ortaya koymaktadır. Öfke yönetimi; neoliberal bireye yaşam koşullarında iyileşme vaadi vermektedir. Bu vaadin en güçlü dayanağının öfkenin beden ve ruh sağlığına olumsuz etkilerini ortaya koyan bilimsel araştırmalar olduğunu söylemek mümkündür. Çeşitli fiziksel rahatsızlıklara neden olduğu bilimsel araştırmaların bulgularıyla ispatlanan öfkenin; ruh sağlığına yönelik de ciddi bir tehdit oluşturduğu iddia edilmektedir. Öfke yönetimini kapsayan duygusal denge kavramı; öne çıkan bir sosyal talep haline gelmiştir. Sakinlik ve iyimserlik gibi olumlu ruh hallerinin muhafaza edilmesi olarak tanımlanan duygusal denge; sağlık, eğitim ve istihdam politikaları içerisinde önem kazanan bir kavramdır. Sakinliğin karşısına konumlandırılan öfke; bu dengeyi bozan bir duygu olarak tanımlanmaktadır. Öfke yönetiminin önemini vurgulayan ve bu becerinin geliştirilmesine yönelik tavsiyelerde bulunan çeşitli dokümanların nitel veri analizi; bireyin öfkeyle kurması beklenen ilişkinin neoliberal rasyonellik anlayışıyla bütünleştiğini göstermektedir. Bu bütünleşme, öfke yönetimine ilişkin; öz farkındalık, fayda-maliyet analizi ve beden denetimi olmak üzere üç tema ile öne çıkmaktadır.

Öz farkındalık; bireyin öfkeyle kurduğu ilişkiyi sorguladığı yani kendiyle hesaplaştığı bir değerlendirme biçimi olarak tanımlanmaktadır. Bireyin öfke kontrolü konusunda sorun yaşayıp yaşamadığına yönelik anlayış geliştirmesi, yani sorun tespiti yapması anlamına gelen öz farkındalık uygulamaları; öfke deneyimlerinin sorgulanmasını gerektirmektedir. Bireye tavsiye edilen, öfke deneyimlerinin; sıklığını, nedenlerini ve öfkenin birey yaşamında sorun teşkil edip etmediğini düşünmeye yönelmesidir. Öfke yönetimi konusunda ilerleme kaydetmek isteyen bireye sunulan ilk aşama olan öz farkındalık; bir kendi kendine terapi (Giddens, 2019, s. 102) olarak tanımlanabilir. Öfke kontrolüne yönelik tavsiyelerde bulunan kitaplar, bu amaca yönelik bazı sorular sunmakta; bireyin bu sorulara verdiği cevapları, tanımladıkları puan aralıklarında değerlendirmesine olanak sağlamaktadır. Öfke günlüğü tutmak da tavsiye edilen bir yöntemdir; bu yolla birey, öfkesinin en çok hangi durumlarda tetiklendiğini ve bu durumlara nasıl

tepki verdiğini dışardan bakan bir göz gibi değerlendirme fırsatına sahip olacaktır. Öz farkındalık uygulamaları; bireyin kendini objektif biçimde değerlendirmesine yönelik kendini yansıtma (*self reflection*) modeliyle tasarlanmıştır. Kendini yansıtma; yaşam boyu öğrenme adı verilen neoliberal yaşam biçiminin önemli bir parçasıdır. Birey, bu aşamada, kendiyle hesaplaşmakta ve geliştirmesi gereken becerileri keşfetmektedir. Yaşam boyu öğrenme, bireye, kendini gerçekleştirme vaadi sunmaktadır. Tam olarak neyi ifade ettiği anlaşılamasa da; kendini gerçekleştirme, bir toplumsal başarı senaryosudur. Nihai hedefini açıkça ortaya koymayan bu senaryo; neoliberal bireyin duygularıyla kurduğu ilişkinin; belirlenen ideal ölçütler yardımıyla düzenlendiği ve denetlendiği, yani duygusal öznellikler üreten bir anlatı zemini.

Öfke yönetiminde öz farkındalığı takip eden aşamanın fayda-maliyet analizi olduğu söylenebilir. Birey; bu aşamada, potansiyel bir girişimcinin yatırım değerlendirme modeline benzer şekilde; olası kayıp ve kazanımları hesaplamaya yönlendirilmektedir. Dolayısıyla fayda-maliyet analizi aracılığıyla öfke kontrolü, kişisel yatırımların değerlendirileceği bir projeye dönüşmektedir. Amaç; düşük maliyetle yüksek kazanım elde etmektir. Bireyin bu amaca yönelik yapması gereken; kısa ve uzun vadede kayıpları yani maliyeti hesaplamak ve kazanımla karşılaştırmaktır. Öfkenin bireysel bir kaynak olarak anlaşılmasına olanak sağlayan bu yöntem; kendi kendini şirket gibi yönetme prensibine dayanmaktadır. Maliyetin ağırlığı, bireysel kaynağın doğru kullanımına bireyi ikna edecektir. Bu konuda tavsiyelerde bulunan metinler; fayda-maliyet analizinin öfke yönetimine yönelik çok etkili olduğunu vurgulamaktadır. Bunun nedeni ise öfkenin maliyetinin çoğunlukla kazanımdan çok daha fazla olmasına bağlanmaktadır. Birey; maliyet yüksekliğinin farkına vardığında, öfkeyle kurduğu ilişkiyi rasyonel biçimde yeniden yapılandıracaktır. Kişisel gelişim metinlerinde sıkça rastlanan bu yöntemin gerçekten etkili olduğu iddia edilebilir. Maliyet hesabı yapmak; öfkenin neden olabileceği ruhsal ve bedensel sorunları önlemenin yanı sıra, toplumsal ilişkilerin daha uzlaşmacı ve barışçıl etkileşim düzeyinde kurulmasında önemli bir kılavuz olabilir. Ancak öz yönetimi haklı çıkaran bu yöntem; bireysel çıkarlara hizmet ettiği sürece öfkenin bir kaynak olarak kullanılmasını teşvik etmesi bakımından sorunludur. Yatırım zihniyetinin vurgulandığı fayda-maliyet analizi, öfkeli özneleşmeyi; bireysel kazanımın yüksek olduğu durumlarda, öfkenin rasyonel yönetilmesi olarak okuyacaktır. Bu noktada kurumsal otoritenin kullanıldığı

tahakküm ilişkilerinin üretilmesi; öfkenin bir kaynak olarak kullanılması olarak okunabilir. Söz gelimi bir işveren; çalışanlarının daha verimli bir performans göstermesi amacıyla öfkeli yönetici olarak konumlanabilir ve bu duygulanım, şirketin verimliliğini artırdığı sürece öfkenin rasyonel yönetilmesi olarak değerlendirilebilir. Öte yandan çalışanlar açısından öfkeli özneleşmenin maliyeti ağır olabilecektir. Çalışanlar; kurumsal otoriteye sahip olmadıkları için kayıplarını hesaplayarak, öfkenin öznesi değil nesnesi ikna olmayı; yani tahakkümü kabullenmeyi rasyonel bulabilirler.

Kendini insan sermaye olarak görmeye yönlendirilen neoliberal bireyin, öfkeyi, bireysel bir kaynak olarak kabul etmeye davet edilmesi; toplumsal uyumlanmaya yönelik öfkenin hesaplı kullanılması olarak okunabilir. Hesaplı kullanım; yatırım zihniyetli kullanımdır. Piyasa öngörüsüne sahip olan ve kendini geliştiren herkesin girişimci olabileceğini vurgulayan neoliberal toplum; bireyin öfke özelinde de aynı zihniyete sahip olacağı bir öfke yönetimi modeli sunmaktadır. Sunulan modelde öfkenin bir yatırım aracı olduğunu açıkça ifade ederken; bu yatırım aracının kurumsal otoriteyi elinde bulunduranlar tarafından hesapsızca harcanabileceği öfkeli öznellikler üretilmesini mümkün kılmakta ve tahakküm ilişkilerini masetmektedir. Ayrıca öfkenin, bireysel kazanımlara yönelik bir değerlendirme sonucu kullanılmasının; özellikle tahakküm altındaki bireyler açısından bir tür anestezi olduğu iddia edilebilir. Bu ise bireyselleşme açısından bir zirve olarak yorumlanabilir. Herkesin kendi çıkarlarına ulaşma çabası; toplumsal sorunların farkındalığa indirgendiği ve çözme gayretinin gösterilmediği bir toplum anlayışına sürüklenmek tehlikesi barındırmaktadır.

Öfkenin siyasi dolaşımı da bir tür yatırım modeli olarak okunabilir. Popülist siyasetin öfke gündemleri; öfkenin neoliberal toplumsal görünümlerinden biridir. Bu iddia; neoliberal rasyonellik anlayışı ile bütünleşen ve araştırma kapsamında giderek önem kazandığı anlaşılan öfke yönetimi üzerine temellendirilebilir. Öfke yönetimi, öfkenin, çıkar doğrultusunda kullanılacak bir kaynak olduğunu vurgulaması bakımından; öfke gündemlerinin popülist siyasette üretilebilmesine meşru bir kapı aralamaktadır. Sunulan fayda-maliyet analizi, öfkenin yatırım modelli kullanımını teşvik ettiği için; kazanımın yüksek olduğu durumlarda öfkenin dolaşıma sokulmasını rasyonel bir davranış olarak tanımlamayı olanaklı hale getirmektedir. Araştırma kapsamında, bu modeli ortaya koyabilecek üç vaka incelenmiştir. Bu vakalar, siyasi hedeflere yönelik öfkeli özneleşmenin örneklerini

sunan; Donald Trump'ın Amerika başkanı seçildiği dönem, İngiltere'nin AB üyeliğine yönelik tartışmaların yaşandığı Brexit referandumu ve Türkiye'de 1990'lı yılların sonunda alevlenen irtica tartışmalarıdır. Bu vakaların ortak özelliği popülist siyasetin örnekleri olarak kabul edilmeleridir. Öfkenin özellikle popülist siyaset içerisinde dolaşıma sokulduğu yaygın bir kabuldür ve bu kabul; popülist siyasetin kutuplaştırıcı etkisiyle ilişkilendirilmektedir. Ayrıca öfkenin tanımı gereği haksızlığa karşı tetiklenen bir duygu kabul edilmesi ve bu haksızlığa sebep olan somut bir faili işaret etmeye olanak sağlaması ahlaki bir değerlendirmedir ve popülist siyasetin öne çıkan özelliklerinden biri olan ahlaki cepheleşme ile örtüşmektedir. Öte yandan popülizmin nasıl tanımlanması gerektiğine dair süregiden bir tartışma bulunmaktadır. Bu tartışma, amacı her ne kadar popülizm alan yazınına katkı sağlamak olmasa da; araştırma kapsamında kavramın tanımına ilişkin sınırlar çizmenin önemli olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada, popülizm; bir siyaset yapma tarzı (Moffit, 2016) olarak sınırlandırılmıştır. Bu sınırlandırma; çeşitli ideolojik zeminlerde siyaset üreten her siyasi partinin ihtiyaç duyması halinde popülizme başvurabileceği bir teorik zemini mümkün kılmaktadır. Bu araştırma sözü edilen üç vakayı öfke gündemleri olarak adlandırmış ve Moffit'in (2016, s. 125) kriz performansı olarak kavramsallaştırdığı çerçevede anlamaya çalışmıştır. Yazarın ortaya koyduğu siyasi performans modeli; belirlenen bir durumun kriz olarak işaret edilmesi, işaret edilen durumun daha geniş bir çerçeveye yerleştirilmesi ve belirli bir dönemle ilişkilendirilmesi ve medya aracılığıyla propaganda yapılması olmak üzere belirli aşamalardan oluşmaktadır. Dolayısıyla analiz edilen vakalarda, bu aşamalar; öfkenin dolaşımı olarak okunmaya çalışılmıştır. Ayrıca Goffman'ın (2018) etkili performans kavramı, siyasette öfke gündemlerinin analizine dâhil edilmiştir. Yazarın, duyguların izleyiciye kabul edilir biçimde iletilmesine yaptığı vurgu; bu araştırmanın teorik zeminiyle örtüşmektedir. İddia edilen; siyasi aktör ve izleyici arasında bir duygu bulaşması olduğu değildir. Duygu bulaşması, gerçekte duygunun var olduğu kabulünden (Ahmed, 2015, s. 20) yola çıkmaktadır. Bu araştırmanın bakış açısına göre ise öfkenin gerçekten hissedilmesinin bir önemi yoktur; önemli olan izleyicinin kabul edilir biçimde öfkeli özneleşmeye davet edilmesidir. Bu davet; öfkeli özneleşmenin siyasi çıkara yönelik üretilmesi anlamına geldiği için, duyguların akıl yoluyla yönetilmesini çıkar zemininde araçsallaştıran neoliberal rasyonellik anlayışı çerçevesinde okunabilir.

Araştırma bulguları, öfke gündemlerinin; kriz olarak işaret edilen belirli durumlara yönelik üretildiğini ortaya koymaktadır. Öte yandan durumun gerçek olup olmadığının veya gerçekse vahamet düzeyinin; hiçbir önemi olmadığını, incelenen üç vaka da işaret etmektedir. Bu vakalarda dolaşıma sokulan öfke; neoliberal rasyonellik anlayışı ile bütünleşmesi bakımından popülist siyasetin önemli bir yatırım aracı olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca incelenen vakalar, popülist siyasette üretilen öfkenin; Ahmed'in (2015, s. 217) deyimiyle, bir tercüme biçimi olarak okunabileceğini işaret etmektedir. Hak arayışı zemininde, mağduriyetin tercümesi olarak inşa edilen öfke; geçmişe dönük hesap sormanın yanı sıra, geleceğe yönelik umudun yorumlanarak bilgiye dönüştüğü siyaset söylemini mümkün kılmaktadır. Bu tür siyaset söyleminin varlığı; siyasi projelerin hayata geçirilmesi sonucunda öfkenin siyasi kimliğin bir katmanına dönüşebilmesi anlamına gelmektedir. Bu noktadan yola çıkıldığında ise öfkenin; mübadele kavramı üzerinden okunabileceği sonucuna varmak mümkündür. Nitekim popülist siyasette öfke gündemleri; farklı düşünce kampları arasında, öfkenin takas edildiği etkileşim biçimleri olarak öne çıkmaktadır. Ancak Simmel'in (2015) vurguladığı üzere; mübadele, yalnızca birşeylerin takas edildiği bir etkileşim değildir. Mübadele ve değer arasında çift yönlü ilişki bulunmaktadır ve bu ilişki; mübadelenin yaratıcı bir süreç olduğunun ispatıdır. Değer mübadele tarafından belirlenebilir; ama mübadele de değer tarafından belirlenebilir. Bu araştırmada popülist siyasetin öfke gündemleri olarak incelenen vakalar da; mübadelenin yaratıcı bir süreç olduğunu işaret etmektedir. Popülizme başvuran siyasi aktörler tarafından dolaşıma sokulan öfke; bir takas nesnesi olmanın yanı sıra, siyaset söyleminde yeni gündemlerin üretildiği yaratıcı bir süreç olarak da öne çıkmaktadır. Söz gelimi beyaz Türkün irticaya yönelik öfkesi; irticanın laiklik karşıtı konumlandırılması sonucu ortaya çıkan bir mübadele olarak okunabilir. Öte yandan mübadele; zenci Türkün, öfkeli özne olarak beyaz Türkün karşısına konumlanmasına olanak sağlayan yaratıcı bir süreçtir.

Bu araştırma; neoliberal toplumda öfkenin dolaşıma sokulduğu güzergâhları öfke ekonomisi olarak adlandırmaktadır. Öfke ekonomisi; öfkenin bir duygulanım olduğu ön kabulünden yola çıkan ve iktidar kavramını bu duygulanım aracılığıyla anlamak üzere kullanılan bir kavramsal araçtır. Duygulanımı, toplumsal uyumlanmaya yönelik yerleşilen bir uyum bölgesi olarak tanımlayan bu araştırma; duygulanımın iktidara içkin olduğu görüşünü benimsemektedir. Kastedilen

içkinlik; duygulanımı bir iktidar aracı olarak görmek anlamına gelmez. Duygulanım, öngörülemeyen bir dinamizme sahiptir. Dolayısıyla, onu bir iktidar aracı olarak tanımlamak; yaratıcı doğasını inkâr etmek anlamına gelecektir. Anlatılmak istenen; duygulanım ve iktidarın el ele yürüdüğü, yani bütünleştiğidir. Bu bütünleşme; zorlama ve dayatmanın aksine birey rızasını vurgular ve duygulanım yatırımlarının iktidar sorunsalı üzerinden okunabilmesine olanak sağlar. Dolayısıyla, duygunun gerçekten var olup olmadığının değil; duygu olarak işaret edilen görünümünün sorgulanabileceği bir teorik zemini mümkün kılar. Bu teorik zeminden hareketle, bu araştırmada, öfke olarak tanımlanan ve işaret edilen görünüm sorgulanmıştır. Öfke ekonomisi; bu sorgulama sonucunda ortaya çıkan kültürel politikadır. Araştırma kapsamında, bu politikanın bütünleştiği kültürel çerçeve; neoliberal rasyonellik olarak tanımlanan yaşam felsefesi olarak belirlenmiştir. Öfke ekonomisi; çağdaş öfke anlatısının öfkeyi nasıl tanımladığı, kategorize ettiği ile öfkenin toplumsal görünümünün bu anlatı zeminiyle nasıl bütünleştiğini ortaya koymaktadır. Ekonomi kavramının öfkenin kültürel politikasına gönderme yapan yönü; toplumsal yaşamın tümüne yayılan bir sistem olarak kabul edilmesiyle ilişkilidir. Ayrıca öfke ekonomisi; öfkenin yatırım aracı olarak kullanılabildiği, takas edilebildiği ve fayda maliyet analizi doğrultusunda hesaplı kullanılabildiği bir sistemi ifade eder. Dolayısıyla bu sistem; öfkeli öznelliklerin üretildiği bir duygusal mikro kozmos olarak tanımlanabilir.

KAYNAKLAR

(Bu tez çalışmasında APA 6 atıf sistemi kullanılmıştır.)

- About Juna Mustad. Erişim Adresi: <https://www.junamustad.com/about-juna>.
- Adar, S. (2018). Emotions and Nationalism: Armenian Genocide as a Case Study. *Sociological Forum* (33) 3, 735-756.
- Ahmed, S. (2017). *Duyguların kültürel politikası*. İstanbul: Sel.
- Akçay, C. ve Çoruk, A. (2012). Çalışma Yaşamında Duygular ve Yönetimi: Kavramsal Bir İnceleme. *Eğitimde Politika Analizi Dergisi*, (1)1, 3-25.
- Akgün, C. N. (2015). Beyaz Türkler kimdir? Kavramın Oluşum Sürecinin ve İçeriğinin Tarihsel Olarak İncelenmesi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara.
- Akın, Ş. (2016). Darbeler ve Batı medyası: 28 Şubat darbesi üzerinden bir analiz. *Liberal Düşünce Dergisi* 84, 35-56.
- Aksoy, O. (Yönetmen). (1978). Neşeli Günler. Tedarik Edilebileceği Adres: https://www.youtube.com/watch?v=FQ_7cabWOv0.
- Aksu, C. (2015). Neoliberal toplumda öznellik. *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslar Arası Sosyal Bilimler Dergisi* 1, 66-89.
- Aktaş, N. ve Özdoğan, Y. (2016). Gıda ve beslenme okuryazarlığı. *Harran Tarım ve Gıda Bilimleri Dergisi* 20(2), 146-153.
- Althusser, L. (2002). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. İstanbul: İletişim.
- Anderson, B. (2012) 'Affect and biopower: towards a politics of life'. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 37 (1), 28-43.
- Anderson, B. (2015). Neoliberal affects. *Progress in Human Geography*, 1–20.
- Anderson, B., Gregg M. (Ed) and Seigworth G. J. (Ed). (2010). Modulating the Excess of Affect: Morale in a State of "Total War". *The Affect Theory Reader*, 161-185. Durham and London: Duke University Press.
- Anger Management. Erişim Adresi: <https://dictionary.apa.org/anger-management>.
- Antecedent Focused emotional regulation. Erişim Adresi: <https://dictionary.apa.org/antecedent-focused-emotion-regulation>.
- Arat, S. ve Çakmakçı, N. (2006). Üniversitede 31 Mart vakası. *Hürriyet*. Erişim Adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/universitede-31-mart-vakasi-4266257>.
- Arslan, A. G. (2019). Türkiye’de politik nesne olarak kadın: 28 Şubat örneği. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Malatya.
- Ayaz, E. (2017). *Brexit Avrupa Birliği'nin Sonu mu? Brexit'in Birleşik Krallık ile Avrupa Siyaseti Açısından Sonuçları*. Yakın Doğu Enstitüsü Raporları 5. Lefkoşa: Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları.
- Aydın, İ. H. ve Değirmenci, C. H. (2016). *Öfke kontrolü ve motivasyon*. İstanbul: Girdap.
- Aykut Demir eleştirilere yanıt verdi. Erişim Adresi: <https://www.ensonhaber.com/kralspor/futbol/aykut-demir-elestirilere-yanit-verdi>

- Bahadır, B. (2014). *Ölü kadınlar memleketi*. Ankara: Ayizi.
- Baker, U. (2018). *Kanaatlerden imajlara Duygular sosyolojisine doğru*. İstanbul: Birikim.
- Balkız, B. (2004). Frankfurt Okulu ve Eleştirel Teori: Sosyolojik Pozitivizmin Eleştirisi. *Soşyoloji Dergisi* 12-13, 135-158.
- Bauman, Z. (2013). *Sosyolojik Düşünmek*. İstanbul: Ayrıntı.
- Baykal: İrtica en büyük tehdit. Erişim Adresi: <https://www.haber7.com/siyaset/haber/176609-baykal-irtica-en-buyuk-tehdit>.
- Beck, U. (2014). *Risk Toplumu*. İstanbul: İthaki.
- Bericat, E. (2016). The sociology of emotions: Four decades of progress. *Current Sociology* 64(3), 491 –513.
- Berlant, L. (2008). *The Female Complaint*. Durham and London: Duke University Press.
- Berlant, L., Greg, M. (Ed) ve Seigwoth, G. (Ed) (2010) Cruel optimism. *The affect theory reader* 93-118. Londra: Duke University Press.
- Berlant, L., Ed. Sarat, A. (Ed) ve Kearns, T. R (Ed) (1999). The subject of true feeling: Pain, Privacy and Politics. *Cultural Pluralism, Identity Politics and the Law* 49-84. Michigan: University of Michigan Press.
- Biegon, R. (2019). A populist grand strategy? Trump and the framing of American decline. *International Relations*, 1– 23.
- Bilecen, Z. (2018). 1991-1997 Türkiye’de Milli Görüş Hareketi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Antalya.
- Bilinçli farkındalık nedir? Mindfulness kavramını hayata geçirmek. *İndigo*. Erişim Adresi: <https://indigodergisi.com/2018/07/bilincli-farkindalik-nedir-mindfulness/>.
- Bilir, Z. E. (2018). Duyguların ve Bedenlerin Ticarileşmesi: Ankara’daki Alışveriş Merkezlerinde Çalışan Kadın Satış Görevlileri. *Emek Araştırma Dergisi (GEAD)* (99)13, 19-48.
- Binkley, S., Cahill, D. vd (Ed). (2018). The emotional logic of Neoliberalism: Reflexivity and instrumentality in three theoretical traditions. *The SAGE Handbook of Neoliberalism*, 580-595. California: Sage Publications.
- Blix, S. B. ve Wettergren, A. (2015). The emotional labour of gaining and maintaining access to the field. *Qualitative Research* 15(6), 688–704.
- Bora, T. ve Erdoğan, N. (2006). “Biz, Anadolu’nun Bağrı Yanık Çocukları...” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 5 Muhafazakâr Popülizm* 632-644. İstanbul: İletişim.
- Bradshaw, P. (2003). Anger Management. *The Guardian*. Erişim Adresi: <https://www.theguardian.com/culture/2003/jun/06/artsfeatures3>.
- Breeze, R. (2020). Angry tweets: A corpus-assisted study of anger in populist political discourse. *Journal of Language Aggression and Conflict*, 1-29.
- Brexit: David Cameron's resignation statement in full. Erişim Adresi: <https://www.bbc.com/news/uk-politics-eu-referendum-36619446>
- Burke, P. J. (1991). Identity Processes and Social Stress. *American Sociological Review* (56)6, 836-849.
- Burke, P. J. (2008). Identity, Social Status, and Emotion. *Social Structure and Emotion* 75-93.
- Burns, D. (2016). *İyi hissetmek*. İstanbul: Psikonet.

- Butler, J. (2005). *Kırılğan Hayat*. İstanbul: Metis.
- Büyükşehir'den Otobüs Şoförlerine Hizmet İçi Eğitim Programı. Erişim Adresi: <https://www.kayseri.bel.tr/haberler/buyuksehirden-otobus-soforlerine-hizmet-ici-egitim-programi7617>
- Cabanas, E. ve Illouz, E. (Ed). (2018). "Psytizens", or the construction of happy individuals in neoliberal societies. *Emotions As Commodities: Capitalism, Consumption and Authenticity*, 173-196. London and New York: Routledge Studies,
- Calhoun, C. ve Outhwaite, W. (Ed) (2017). Populism, nationalism and Brexit. *Brexit Sociological Responses, Section 2 The Politics of Brexit* 57-76. UK: Anthem Press.
- Casciani, D. (2021). Are judges about to be neutered? Erişim Adresi: <https://www.bbc.com/news/uk-politics-56901530>.
- Childre, D. ve Rozman, D. (2021). *Dönüşüm Öfke*. İstanbul: Sola Unitas.
- Clanton, G., Stets, J. E.(Ed) ve Turner, J. H. (Ed). (2006). Jealousy and Envy. *Handbook of the Sociology of Emotions* 410-442. California: Springer.
- Clark, C. (1997) *Misery and Company*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Clough, P. T., Goldberg, G., Schiff, R., Weeks, A. ve Willse, C. (2018). Notes Toward a Theory of Affect Itself. *The User Unconscious*, 1-21. Minneapolis London: University of Minnesota Press.
- Clough, P. T., Gregg M. (Ed) and Seigworth G. J. (Ed). (2010). The Affective Turn: Political Economy, Biomedicine, and Bodies. *The Affect Theory Reader*, 206-228. Durham and London: Duke University Press.
- Collins, R. (1975). *Conflict Sociology*. USA: Academic Press.
- Coşgun, M. (2021). Post-truth: hegemony'nın yeni ideolojik aygıtı. *Akademik Hassasiyetler (8)*15, 67-82.
- Crary, J. (2013). *7/24 Geç kapitalizm ve uyuların sonu*. Metis: İstanbul.
- Cresswell, J. W. (2013). *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşım Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*. Ankara: Siyasal.
- Cresswell, J. W. (2016). *Araştırma Deseni*. Ankara: Eğiten.
- Cutts, S. (Yönetmen). (2017). Happiness. Tedarik Edilebileceği Adres: <https://www.youtube.com/watch?v=e9dZQelULDk&t=27s>.
- Çoruk, A. (2014). Yükseköğretim kurumlarında görev yapan idari personelin duygusal emek davranışları. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 33(1), 79-93.
- Çölaşan, E. (2006). 31 Mart yobaz isyanı. *Hürriyet*. Erişim Adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/31-mart-yobaz-isyani-4270127>.
- Danny Meyer. Erişim Adresi: https://www.ushgny.com/team_member/danny-meyer/.
- Dardot, P. ve Laval, C. (2013). *The new way of the world on Neoliberal Society*. İngiltere: Verso.
- Davies, W. (2019). *Öfke ve tahammülsüzlük*. İstanbul: Kuraldışı.
- Dawn-Elise Snipes. (2016). Anger Management Part 1. Tedarik Edilebileceği Adres: https://www.youtube.com/watch?v=2RMTzYIL_FY&t=181s.
- Dean, J. (2008). Enjoying Neoliberalism. *Cultural Politics* 4(1), 47-72.

- Deleuze, G. ve Guattari, F. (1993). *Kapitalizm ve Şizofreni İki bin Yayla: Kapma Aygıtı*. Ankara: Bağlam.
- Demir, D. C. (2011). Erken Cumhuriyet Dönemi Türk romanında 31 Mart Olayının Temsili. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul.
- Doğan S. ve Şahin F. (2007). Duygusal zekâ: Tarihsel gelişimi ve örgütler için önemine kavramsal bir bakış. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16(1), 231-252.
- Doğan, M. G. (2020). Bir kolektif eylem ana çerçevesi olarak popülizm. *Ulusaldan Küresele: Popülizm, Demokrasi, Güvenlik Konferansı* 36-46. İstanbul: Işık Üniversitesi Yayınları.
- Doğançay, M. (2014). 28 Şubat sürecinin Türkiye’de iç politikaya etkileri. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Turgut Özal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara.
- Donald Trump wins presidential election, plunging US into uncertain future. *The Guardian*. Erişim Adresi: <https://www.theguardian.com/us-news/2016/nov/09/donald-trump-wins-us-election-news>
- Dowling, E. (2021). The social structure of Brexit and the crisis of globalisation towards an analysis of the disjuncture. *Österreich Z Soziol* 46, 257–277.
- Dönmez, İ. H. (2018). 28 Şubat Sonrası Yazılı Basında “Gerici” İmgesi. *Harsiyât - İlmî, Harsî ve İctimaî Araştırmalar Dergisi* (2)4, 24-67.
- Drezner, D. W. (2017). The angry populist as foreign policy leader: Real change or just hot air? *The Fetcher Forum of World Affairs* 41(2), 23-43.
- Duman, Y. Kurumları zirveye taşıyan duygusal zekâsı yüksek çalışanlardır. Erişim Adresi: <https://www.baltasgrubu.com/secilmis-yazilar/kurumlari-zirveye-tasiyan-duygusal-zekasi-yuksek-calisanlardir.html>.
- Durmuş, A. (2014). Eski Doğu ve eski Batı toplumlarında karşılaştırmalı kadın profili. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Denizli.
- Dutoğlu, G. ve Tuncel, M. (2008). Aday öğretmenlerin eleştirel düşünme eğilimleri ile duygusal zekâ düzeyleri arasındaki ilişki. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* (8)1, 11-32.
- Elias, N. (2004). *Uygarlık süreci Cilt 1*. İstanbul: İletişim.
- Ellefsen, R. ve Sandberg, S. (2022). Black Lives Matter: The Role of Emotions in Political Engagement. *Sociology*, 1-18.
- Ellis, A. ve Tafrate, R. C. (1998). *How to control your anger before it controls you*. Canada: Carol Publishing Group.
- Emotion Regulation. Erişim Adresi: <https://dictionary.apa.org/emotion-regulation>
- Emotional Intelligence. Erişim Adresi: <https://dictionary.apa.org/emotional-intelligence>.
- Emotional Stability. Erişim Adresi: <https://dictionary.apa.org/emotional-stability>.
- Engdahl, E. (2018). *Depressive Love: A Social Pathology*. London and New York: Routledge Studies.
- Erdoğan, R. T. (2008). Öfke de bir hitabet sanatıdır Bölüm 1. Tedarik Edilebileceği Adres: https://www.youtube.com/watch?v=2n5U40i_K04.
- Erhan Ali Yılmaz’dan Mindfulness 101 Eğitimi. Erişim Adresi: <https://mindfulacademy.co/erhan-ali-yilmazdan-mindfulness-101-egitimi/>.

- Eroğlu, F. ve İrdem, Ş. (2016). Örgütlerde öfke olgusu ve öfke yönetimi. *Yeni Fikir* 17, 22-41.
- Erol, M. (2016). *The making of Neoliberal Turkey*. Amerika: Ashgate.
- Ersen, H., İlnem, M. C., Havle, N., Yener F., Karamustafalıoğlu, N. ve İpekçioğlu, D. (2011). Suç işlemiş kadınların sosyodemografik özellikleri, anne-baba tutumları ve öfke ifade biçimlerinin değerlendirilmesi. *Klinik Psikiyatri* 14, 218-229.
- Erzurumsporlu futbolcu Aykut Demir, "Savaşa hayır" yazılı tişörtü giymedi. *Hürriyet*. Erişim Adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/sporarena/erzurumsporlu-futbolcu-aykut-demir-savasa-hayir-yazili-tisortu-giymedi-42012456>.
- Eski Eş Katiline Haksız Tahrik İndirimi! *Habertürk*. Erişim Adresi: <https://www.haberturk.com/haksiz-tahrikmis-son-dakika-eski-es-katiline-haksiz-tahrik-indirimi-3007085>.
- Fahs, B. (2015). The dreaded body: disgust and the production of “appropriate” femininity. *Journal of Gender Studies*, (26)2, 184-196.
- Fayda Maliyet Analizi. Erişim Adresi: <https://www.grupas.com.tr/fayda-maliyet-analizi>
- Fırat, T. E. (2020). Kara Mizah Perspektifi ile 28 Şubat sürecini Turhan Selçuk karikatürleri üzerinden okumak. *Dijital Çağda Değişen Gazete ve Gazetecilik*, Ed. Gezgini, s. ve Çiftçi H., 69-114. Ankara: İksad.
- Fink, D. H. (2015). *Gerginlikten ve öfkeden çıkış yolları*. Ankara: Alter.
- Fischer, A. H., Manstead, A. S. R. Ve Lewis, M. (Ed) vd. (2008). Social function of emotion. *Handbook of Emotions*, 456-468. New York: The Guilford Press.
- Forster, S. N. (2018). The use of emotions in political campaigns- The case of the Brexit Referendum. Bachelor Thesis. University of Twente: Enschede.
- Foucault, M. (2013). *Güvenlik, Toprak, Nüfus*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Foucault, M. (2014). *Özne ve iktidar*. İstanbul: Ayrıntı.
- Foucault, M. (2015). *Biyo İktidarın Doğuşu*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Foucault, M. (2017). *Cinselliğin tarihi*. İstanbul: Ayrıntı.
- Fox, N. J. (2015). Emotions, affects and the production of social life. *The British Journal of Sociology* (66)2, 301-318.
- FP'den zenci benzetmesi. *Milliyet*. Erişim Adresi: <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/fpden-zenci-benzetmesi-5346688>.
- Fulya Özdemir cinayetinde karar! Mahkeme haksız tahrik deyip... *Milliyet*. Erişim Adresi: <https://www.milliyet.com.tr/gundem/fulya-ozdemir-cinayetinde-karar-mahkeme-haksiz-tahrik-deyip-2802183>.
- Gemma Garcia Godall. (TEDxIESEBarcelona). (2018). How Emotional Intelligence Makes Leaders More Impactful. Tedarik Edilebileceği Adres. <https://www.youtube.com/watch?v=75obHtjUsG8&t=419s>
- Gessen, M. (2020). Judith Butler wants to reshape our rage. *New Yorker*. Erişim Adresi:
- Gibson, D. ve Tulgan, B. (2002). *Managing anger in the workplace*. USA: HRD Press.
- Goffman, E. (2018). *Günlük yaşamda benliğin sunumu*. İstanbul: Metis.
- Goleman, D. (2011). *Duygusal zeka neden IQ'dan daha önemlidir?* İstanbul: Varlık.

- Gonsalves, G. (2021). What is heart intelligence? Erişim Adresi:
- Gould, D. (2009). *Moving Politics*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Göle, N. (2012). *Seküler ve dinsel: Aşınan Sınırlar*. İstanbul: Metis.
- Görgülü, T. ve Öntaş, Ö. C. (2013). Hükümlülerin suç davranışının nedenlerine ve suç davranışı risk faktörlerine ilişkin düşünceleri. *Toplum ve Sosyal Hizmet* (2)2, 59-82.
- Green, O. H. (1992)..The emotions: *A philosophical theory*. Philosophical studies series, Vol. 53 Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Gregg M.ve Seigworth G. J. (Ed). (2010). An Inventory of Shimmers. *The Affect Theory Reader*, 1-25. Durham and London: Duke University Press.
- Gregg, M. ve Seigworth, G. J. (Ed). (2010). *The Affect Theory Reader*. Durham, London: Duke University Press.
- Güllüpnar F. ve Gökarp, E. (2014). Neoliberal zamanın ruhu, yaşam boyu öğrenme ve istihdam ilişkileri: Yaşam boyu öğrenme politikalarının eleştirel bir analizi. *Mülkiye Dergisi* 38(2), 67-92.
- Hardt, M. ve Negri, A. (2003). *Çokluk. İmparatorluk çağında savaş ve demokrasi*. İstanbul: Ayrıntı.
- Hardt, M. ve Negri, A. (2003). *İmparatorluk*. İstanbul: Ayrıntı.
- Harvey, D. (2007). *A brief history of Neoliberalism*. New York: Oxford.
- Hasanlı, H. (2017). 28 Şubat süreci ve ekonomik arka planı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hayatsever, H. (2021). Harp okullarına giriş koşullarını belirleyen yönetmeliklerde kritik değişiklik: ‘İrticai faaliyet’ çıkarıldı. *Cumhuriyet*. Erişim Adresi: <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/harp-okullarina-giris-kosullarini-belirleyen-yonetmeliklerde-kritik-degisiklik-irticai-faaliyet-cikarildi-1822750>.
- Hearn, J. ve Outhwaite, W. (Ed) (2017). Vox populi: nationalism, globalization and the balance of power in the making of Brexit. *Brexit Sociological Responses, Section 1 How did it happen?* 19-30. UK: Anthem Press.
- Heise, D. R. (1989). Effects of Emotion Displays on Social Identification. *Social Psychology Quarterly* (52)1, *Special Issue: Sentiments, Affect and Emotion*, 10-21.
- Hizmet İçi Eğitim Programı: Öfke Kontrolü. Erişim Adresi: <http://www.medicine.ankara.edu.tr/2021/04/28/hizmet-ici-egitim-programi-ofke-kontrolu/>.
- Hobolt, S. B. (2016). The Brexit vote: a divided nation, a divided continent. *Journal of European Public Policy* (23)9, 1259-1277.
- Hobolt, S. B. vd. (2020). Divided by the vote: Affective polarization in the wake of the Brexit Referendum. *British Journal of Political Science*, 1-18.
- Hochschild, A. R. (1979). Emotion work feeling rules and social structure. *American Journal of Sociology* 85(3), 551-575.
- Hochschild, A. R. (1983). *The Managed Heart*. Berkeley, Los Angeles, California: University of California Press.
- Hochschild, A. R. (2011). Emotional Life on the Market Frontier. *Annual Review of Sociology* 37, 21-33.
- Hochschild, A. R. (2016). *Strangers on Their Land*. New York and London: The New Press.

- Hoffman, D.M. (2009). How (not) to feel: culture and the politics of emotion in the American parenting advice literature. *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education* (30)1, 15-31.
- Hofstadter, R. (1955) *The Age of Reform*. New York: Vintage Books
- Holand, E. W., Ian Buchanan (Ed) ve Parr, A. (Ed). (2006). Affective Citizenship and the Death-State. *Deleuze and the Contemporary World*, 161-174. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Holand, J. ve Solomon, T. (2014). Affect is what states make of it: articulating everyday experiences of 9/11. *Critical Studies on Security* (2)3, 262–277.
- Hollenhorst, P.S. (1998). What do we know about anger management programs in corrections? *Federal Probation*, 62(2), 52–64.
- Horkheimer, M. (1998). *Akıl Tutulması*. İstanbul: Metis.
- How, I. (2016). The happiness paradox: Neoliberalism and the economy of forced happiness. Erişim Adresi: <https://millennialsofsg.com/2016/12/14/paradox-forced-happiness/>.
- Howard, L. (2022). When global problems come home: Engagement with climate change within the intersecting affective spaces of parenting and activism. *Emotion, Space and Society*, 1-8.
- Höller, M. (2021). The human component in social media and fake news: the performance of UK opinion leaders on Twitter during the Brexit campaign. *Journal of English Studies*, (25)1, 80-95.
- <https://www.gabrielgonsalves.com/blog/what-is-heart-intelligence>.
- <https://www.haberturk.com/yasam/haber/159923-fadime-sahin-buhar-oldu>.
- <https://www.newyorker.com/culture/the-new-yorker-interview/judith-butler-wants-us-to-reshape-our-rage>.
- Hunter, S. (2015). *Power, Politics and the Emotions*. New York: Routledge.
- Illouz, E. (2007). *Cold Intimacies*. Cambridge: Polity Press.
- Illouz, E. (2018). Introduction: Emodities or the making of emotional commodities. . *Emotions As Commodities: Capitalism, Consumption and Authenticity*, 1-29. London and New York: Routledge Studies,
- Illouz, E. (2018). *Soğuk Yakınlıklar*. İstanbul: İletişim.
- Illouz, E. (2019). *The End of Love: A Sociology of Negative Relations*. New York: Oxford University Press.
- Illouz, E. Gilon, D., Shackak, M., Stets, J. (Ed) ve Turner, J. H. (Ed). (2014). Emotions and Cultural Theory. *Handbook of the Sociology of Emotions Volume II* 221-244. USA: Springer.
- İphone 11 Türkiye’de satışa çıktı. *Milliyet*. Erişim Adresi: <https://www.milliyet.com.tr/galeri/iphone-11-turkiyede-satisa-cikti-6060021/6>.
- Izard, C. (1978). *Human emotions*. Springer Science + Business Media, LLC.
- İlsu Çevik Duman. Erişim Adresi. <https://www.instagram.com/llsuduman/>
- İndirim İzdihamı: Birbirlerini Ezdiler. *Sözcü*. Erişim Adresi: <https://www.sozcu.com.tr/2020/gundem/indirim-izdihami-birbirlerini-ezdiler-5661811/>

- James, C. (1995). Film Review: braveheart; The Splashy Epic Finds New Life in the 13th Century. *New York Times*. Erişim Adresi: <https://www.nytimes.com/1995/05/24/movies/film-review-braveheart-the-splashy-epic-finds-new-life-in-the-13th-century.html>.
- Jasper, J. M. (2018). *The Emotions of Protest*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Juna Mustad, TEDxWabashCollege. (2019) Anger Is Your Ally: A Mindful Approach to Anger. Tedarik Edilebileceği Adres: <https://www.youtube.com/watch?v=sbVBsrNnBy8>.
- Kadın cinayetine gerekçe: Bir anlık öfke. *Evrensel*. Erişim Adresi: <https://www.evrensel.net/haber/335555/kadin-cinayetine-gerekce-bir-anlik-ofke>.
- Kadınlar hangi bahanelerle öldürülüyor? Katiller için nasıl ceza indirimi uygulanıyor? *Euronews*. Erişim Adresi: <https://tr.euronews.com/2019/08/23/kadinlar-hangi-bahanelerle-olduruluyor-katiller-icin-nasil-ceza-indirimi-uygulaniyor>.
- Kafka, F. (2004). *Dönüşüm*. İstanbul: Bordo Siyah.
- Kanasz, T. ve Zielińska, I. (2017). Emotional Labour of the Polish Social Workers: The Study in Sociology of Emotions. *Sociological Review* 199, 351-365.
- Kandemir, G. ve Ak, İ. (2013). Tıbben açıklanamayan belirtilerin psikiyatrik yönü. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 5(4), 479-506.
- Karabulutlu, E.Y., Yılmaz, S. ve Yurttaş, A. (2011). Öğrencilerin duygusal zekâ düzeyleri ile problem çözme becerileri arasındaki ilişki. *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi* 2(2), 75-79.
- Karagül, S. ve Güder, B. E. (2020). Dış Politikada Popülist Söylem ve Girişimler: Trump Siyaseti ve Brexit Süreci. *Troyacademy* 5 (1), 109-133.
- Karakaya, Y. (2020). The conquest of hearts: the central role of Ottoman nostalgia within contemporary Turkish populism. *Am J Cult Sociol* 8, 125–157.
- Karataş, İ. (2017). 28 Şubat sürecinde muhafazakâr medyanın tutumu: Yeni Şafak ve Zaman gazetesi örnekleri. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karataş, Z. ve Çelikkaleli, Ö. (2018). Beliren yetişkinlikte intihar olasılığı: Stresle baş etme, öfke ve cinsiyet açısından bir inceleme. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 14(1), 450-462.
- Kart, E. (2011). Bir duygu yönetimi süreci olarak duygusal emeğin çalışanlar üzerindeki etkisi. *Çalışma ve Toplum* 3, 215-230.
- Kathiravan, C. and Bhagavatham P. (2019). Evaluation of an anger management and its strategies to control anger in workplace. *International Journal of Advance and Innovative Research Volume* 6, Issue 1 (IV), 6-9.
- Katil Zanlısına Haksız Tahrir İndirimi. Erişim Adresi: <https://www.haberler.com/katil-zanlisina-haksiz-tahrir-indirimi-14084235-haberi>.
- Kellner, D. (2016). *American nightmare Donald Trump, media spectacle and authoritarian populism*. Los Angeles: Sense Publishers.
- Kemper, D. (1990). *Research Agendas In The Sociology Of Emotions*. New York: State University of New York Press
- Keneally, M. (2016). Donald Trump's past statements about LGBT rights. <https://abcnews.go.com/Politics/donald-trumps-past-statementslgbtrights/story?id=48858527>.
- Kennedy, H. ve Hill, R. L. (2018). The Feeling of Numbers. *Sociology* (52) 4, 830-848.

- Kıral, B. ve Nayır, F. (2019). Akademisyen görüşlerine göre akademide kin tutma. *Yükseköğretim Dergisi*, 9(3), 290–302.
- Kimmel, M. (2013). *Angry white men*. New York: Nation Books.
- Kişisel Gelişim & Farkındalık. Erişim Adresi: <https://www.instagram.com/kisiselgelisim.farkindalik/?hl=tr>.
- Klei, E., Kumar, A. ve Danny Meyer (Panelists) (2017). Danny Meyer On the Six Qualities He Looks For in Employees. Tedarik Edilebileceği Adres: <https://www.youtube.com/watch?v=Ei3nbq7pAqg>
- Knight, D. M. (2017). Anxiety and cosmopolitan futures: Brexit and Scotland. *American Ethnologist* (44)2, 237-242.
- Konings, M. (2015). *The Emotional Logic of Capitalism*. California: Stanford University Press.
- Korkın, E. (2020). Merkez-çevre ayrımından Beyaz-Zenci Türk ayrımına Türk
- Kosch, I. (2017). What's in a vote? *American Ethnologist* (44) 2, 225–230.
- Kull, S. (2011). *Feeling Betrayed-The Roots of Muslim Anger at America*. Washington: Brookings Institution Press.
- Kullanmak. Erişim Adresi: <https://sozluk.gov.tr/>.
- Kurth, C., Tappolet, C. (Ed) ve Teroni, F. (Ed). (2018). Anxiety: A Case Study on the Value of Negative Emotions. *Philosophical Perspectives on Negative Emotions: Shadows of the Soul*. 95-104. California: Routledge.
- Kümbetoğlu, B. (2015). *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*. İstanbul: Bağlam.
- Lacan, J. (2013). *Fallusun anlamı*. İstanbul: Altıkırkbeş.
- Laclau, E. (2005). *On populist reason*. London: Verso.
- Lazzarato, M., Pendakis, A. vd (Ed). (2014). Immaterial labor. *Contemporary Marxist Theory* 77-91. England: Bloomsbury Academic.
- Lee, T., Rafferty A. ve Siemaszko C. (2017). America Gives Trump an Earful at 'Not My President's Day' Rallies. Erişim Adresi: <https://www.nbcnews.com/news/us-news/america-gives-trump-earful-not-my-president-s-day-rallies-n723371>.
- Lehmann, H., Roth, H., Schankweiler, K., Slaby, J. (Ed) ve Scheve, C. (Ed). (2019). Affective Economy. *Affective Societies-Key Concepts*, 140-151. Routledge Studies: London and New York
- Livaneli, Z. (1997). İrtica. *Milliyet*. Erişim Adresi: <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/irtica-5394598>.
- Lively, K. J., Stets, J. E. (Ed) ve Turner, J. H. (Ed). (2006). Emotions in the workplace. *Handbook of the Sociology of Emotions* 569-590. California: Springer.
- Lively, K. J., Heise, D. R., Stets, J. (Ed) ve Turner, J. H. (Ed). (2014). Emotions in Affect Control Theory. *Handbook of the Sociology of Emotions Volume II* 51-76.
- Logan, E. (2016). Anger management. *RSA Journal* (162)5566, 26-29.
- MacDonald, S. (2019). Brexit, populism, nationalism: Challenge of the future. *Ifa Input* 1, 1-11.
- MacKinnon, N. J. (2022). Affect Control Theory Applied to Morality. *American Behavioral Scientist* 1–16.

- Maldonado, M. A., Cossarini, P. (Ed) ve Vallespín, F. (Ed). (2019). Political Affects in the Neuroscientific Age. *Populism and Passions*, 15-30. London and New York: Routledge Studies.
- Manning, E. (2012). *Always More Than One: Individuation's Dance*. Durham and London: Duke University Press.
- Marx, K. (2009). *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*. Ankara: Sol.
- Marx, K. (2013). *Yabancılaşma*. Ankara: Sol.
- Maskovsky, J. ve Bjork-James, S. (2020). *Beyond Populism*. USA: West Virginia University Press.
- Massumi, B. (2002). *Parables for the Virtual*. Durham and London: Duke University Press.
- Massumi, B. (2019). *Duygu politikası*. İstanbul: Otonom.
- Mayer, J. D., Salovey, Peter ve. Caruso, D. R. (2004). A further consideration of the issues of emotional intelligence. *Psychological Inquiry* (15)3, 249-255.
- Mckenzie, L. (2017). 'It's not ideal': Reconsidering 'anger' and 'apathy' in the Brexit vote among an invisible working class. *Competition & Change*, 1-12.
- Merriam S. B. ve Tisdell, E. J. 2016. *Qualitative Research: A Guide to Design and Implementation*. USA: John Wiley & Sons.
- Merton, R. K. (1948). The Self-Fulfilling Prophecy. *The Antioch Review* (8) 2, 193-210.
- Mills. W. (2000). *The Sociological Imagination*. New York: Oxford University Press.
- Mindfulness nedir? Erişim Adresi: <https://mindfulacademy.co/mindfulness-nedir/> .
- Moffitt, B. (2016). *The Global Rise of Populism*. Stanford University Press: Stanford, California.
- Mol, M. (2018). Sakıp Ağa'dan yaşam mimarı Ali Ağaoğlu'na: Türkiye'de neoliberalleşme ve ideal iş adamı tiplemesinin dönüşümü. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara.
- Monroe, S. R. ve Braunstein, R.D. (Yönetmen). (2010) Mezarına Tüküreceğim. Tedarik Edilebileceği Adres: <https://www.imdb.com/title/tt0077713/>.
- Moseley, T. (2016). The rise of the word Brexit. Erişim Adresi: <https://www.bbc.com/news/uk-politics-37896977>.
- Moyer, J. Wm. (2015). Trump says fans are very passionate after hearing one of them allegedly assaulted hispanic man. *Washington Post*. Erişim Adresi: <https://www.washingtonpost.com/news/morning-mix/wp/2015/08/21/trump-says-fans-are-very-passionate-after-hearing-one-of-them-allegedly-assaultedhispanic-man/>.
- Muharrem İnce İstanbul'da konuştu: 'Rakibim Beyaz Türk'. *Cnn Türk*. Erişim Adresi: <https://www.cnnturk.com/turkiye/muharrem-ince-istanbulda-konustu-rakibim-beyaz-turk>.
- Müller, J W. (2016). *What is populism?* Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Nebeling, M. ve Bissenbakker, M. (2019). The white tent of grief. Racialized conditions of public mourning in Denmark. *Social & Cultural Geography*, 1-19.
- Novaco, R.W. (1975). *Anger Control: The Development and Evaluation Of An Experimental Treatment*. Lexington, MA: D.C. Health.
- Nussbaum, M. C. (2016). *Anger and forgiveness. Resentment, generosity, justice*. United States of America: Oxford University Press.

Olumsuzluklarından Arın Titreşimin Yükselsin 30 günlük değişim programı. Erişim Adresi: <https://kisiselgelisimfarkindalik.com/category/degisim-programi/degisim-programi-degisim-programi/>.

Osho (2020). *Duygusal Sağlık*. İstanbul: Butik.

Ost, D. (2004). Politics as the Mobilization of Anger Emotions in Movements and in Power. *European Journal of Social Theory* 7(2), 229–244.

Outcomes: Education, Skills and Lifelong Learning | Jobs Reset Summit. (2020) Tedarik Edilebileceği Adres: <https://www.youtube.com/watch?v=KnDUFHnRtSs&t=1127s>.

Öfke kontrolü için doğru nefes egzersizi. *Hürriyet*. Erişim Adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/aile/yazarlar/eda-ergur/ofke-kontrolu-icin-dogru-nefes-egzersizi-418590>.

Öfke Kontrolü ve İç Motivasyonu Canlandırma” konulu Hizmet İçi Eğitim. Erişim Adresi: <https://aregem.ktb.gov.tr/TR-195848/ofke-kontrolu-ve-ic-motivasyonu-canlandirma-konulu-hizm-.html>.

Öfke Kontrolü ve Stresle Başa Çıkabilme Konusunda Hizmet İçi Eğitim Gerçekleştirildi. Erişim Adresi: <https://personel.bartın.edu.tr/haberler/ofke-kontrolu-ve-stresle-basa-cikabilme-konusunda-hizmet-ici-egitim-gerceklestirildi.html>.

Öfke ve baş etme yolları. (2016). Erişim Adresi: <https://www.dbc.com.tr/tr/yetiskin-ve-aile/3/ofke-ve-bas-etme-yollari>.

Öner, S. (2021). Brexit ve Avrupa’da popülist radikal sağın yükselişi. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi* (20) *Brexit Özel Sayı*, 95-118.

Özdil, Y. (2021). İrtica. *Sözcü*. Erişim Adresi: <https://www.sozcu.com.tr/2021/yazarlar/yilmaz-ozdil/irtica-6346240>.

Özer, N. P. (2019). Gazete haberlerinde manipülasyon: 28 Şubat örneği. *Medeniyet ve Toplum Dergisi* 3 (2), 213- 236.

Özipek, B. B. (2005). 28 Şubat ve İslamcılar. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 6 İslamcılık*, 640-651. İstanbul: İletişim.

Öztürk, M. (2019). Çağdaş kapitalizm ve sınıf: Sosyal paylaşım ağlarında maddi olmayan emek ve biyoiktidarı yeniden düşünmek. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Pamir, B. (2009). Fadime Şahin buhar oldu. *Habertürk*. Erişim Adresi:

Parisi, L., Goodman, S., Clough, P. T. (Ed) ve Wiltse C. (Ed). (2011). Mnemonic Control. *Beyond Politics*, 163-176. Durham and London: Duke University Press.

Parkes, S. ve Beatty, S. (2020). *I feel angry*. New York: Dorling Kindersly Limited.

Pashupati, M. ve Dev, S. V. (2011). Anger and it’s management. *Journal of Nobel Medical College* (1)1, 9-14.

Poggi, I. ve Germani, M. (2003). Emotions at work. *An international Coference on Human Aspects of Advanced Manufacturing*, Rome-Italy 27-30 May, 461-468.

Polat M. Ve Yavaş T. (2012). Yabancılaşma, kurumsal değerler ve duygu yönetimi denklemi. *Jret Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi* (1)2, 218-224.

Potegal, M., Novaco, R. W. ve Potegal, M. vd (Ed). (2010). A brief history of anger. *International Handbook of Anger*, 9-24. USA: Springer.

- Pozitif Enerji Ürünleri. Erişim Adresi: <https://www.gittigidiyor.com/arama/?k=pozitif-enerji>, <https://www.trendyol.com/tumurunler?q=pozitif%20enerji&q=pozitif%20enerji&s=pozitif%20enerji&os=1>, <https://www.hepsiburada.com/ara?q=pozitif+enerji>.
- Puff, R. ve Seghers, J. (2021). *Öfke Kontrol Rehberi*. İstanbul: Olimpos.
- Rabinow, P. ve Rose, N. (2006). Biopower today. *Biosocieties* 1, 195-217.
- Rappeport, A. (2016). Donald Trump Says He May Pay Legal Fees of Accused Attacker From Rally. *New York Times*. Erişim Adresi: <https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/politics/first-draft/2016/03/13/donald-trump-says-he-may-pay-legal-fees-of-accused-attacker/>.
- Reddy, W. M. (2004). *The navigation of feeling a framework for the history of emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Response-focused emotion regulation. Erişim Adresi: <https://dictionary.apa.org/response-focused-emotion-regulation>
- Rico, G., Guinjoan, M. ve Anduiza, E. (2017). The Emotional Underpinnings of Populism: How Anger and Fear Affect Populist Attitudes. *Swiss Political Science Review* 23(4), 444-46.
- Riedel, F., Slaby, J. (Ed) ve Scheve, C. (Ed). (2019). *Atmosphere. Affective Societies-Key Concepts*, 86-95. Routledge Studies: London and New York
- Ritzer, G. (2011). *Sosyoloji Kuramları*. Ankara: De Ki.
- Robinson, D. T., Smith-Lovin, L., Wisecu Stets, A. K., J. E. (Ed) ve Turner, J. H. (Ed). (2006). Affect Control Theory. *Handbook of Sociology of Emotions*, 179-202. USA: Springer.
- Rodrik, D. (2016). The politics of anger. Erişim Adresi: <https://www.project-syndicate.org/commentary/the-politics-of-anger-by-dani-rodrik-2016-03>.
- Rogaly, B. (2020) *Stories from a migrant city*. UK: Manchester University Press.
- Rose, N. (2001). Normality and Pathology in a Biological Age. *Outlines* 1, 19-33.
- Rossner, M. (2011). Emotions and interaction ritual: A micro analysis of Restorative Justice. *The British Journal of Criminology* (51)1, 95-119.
- Rossner, M., Meher, M., Stets, J. (Ed) ve Turner, J. H. (Ed). (2014). Emotions in Ritual Theories. *Handbook of the Sociology of Emotions Volume II*, 199-220. USA: Springer.
- Roudjin, M. (2018). Why is populism suddenly all the rage? *The Guardian*. Erişim Adresi: <https://www.theguardian.com/world/political-science/2018/nov/20/why-is-populism-suddenly-so-sexy-the-reasons-are-many>.
- Rousseau, S. (2018). The road to Brexit: how euroscepticism tore the Conservative Party apart from within. Erişim Adresi: <https://theconversation.com/the-road-to-brexite-how-euroscepticism-tore-the-conservative-party-apart-from-within-108846>.
- Rudolph, T. (2021). Populist anger, Donald Trump, and the 2016 Election. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties* 31(1), 33-58.
- Sarı, E. ve Nezir, E. C. (2020). Popüler Bir Suç Dramasında Adalet: Çukur Dizisi İzleyicilerinin Adalet Anlayışları Üzerine Nicel Bir Araştırma. *Turkish Studies* 15(5), 2589-2624.
- Saruhan, E. (2017). Asıl baskı o günden sonra başladı. Erişim Adresi: <http://www.gercek hayat.com.tr/kapak/asil-baski-o-gunden-sonra-basladi/>.
- Schmid, W. (2019). *Mutsuz Olmak*. İstanbul: İletişim.

- Schwandt T. A. ve Gates, E. F., Denzin, N. K. (Ed) ve Lincoln, Y. S. (Ed). (2018). Case Study Methodology. *The SAGE Handbook of Qualitative Research* 600-630. USA: Sage.
- Scribano, A., Cerulo, M. (Ed) ve Scribano, A. (Ed) (2022). Karl Marx. *The Emotions in the Classics of Sociology*. London and New York: Routledge Studies.
- Segal, P. (Yönetmen). (2003). Anger Management. Tedarik Edilebileceği Adres: <https://www.fullhdfilmizlesene.pw/film/asabiyim-filmi-izle-fhd2/>.
- Sel, T. (2019). 28 Şubat Postmodern Darbe sürecinde medyada algı yönetimi: İmam Hatip Okulları özelinde eleştirel gazete haber çözümlemeleri. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul.
- Seneca, L. A. (2020). *Öfke üzerine*. Bursa: Biblos.
- Sennet, R. (2011). *Yeni kapitalizmin kültürü*. İstanbul: Ayrıntı.
- Shachak, M. ve Illouz, E. (2018). (Ex)changing feelings on the commodification of emotions in psychotherapy. *Emotions As Commodities: Capitalism, Consumption and Authenticity*, 147-172. London and New York: Routledge Studies.
- Shi, W. (2017). Cultural politics of emotions in households: migrant domestic workers in Macau. *Inter-Asia Cultural Studies* (18)4, 464-481.
- Shore, C. (2021). Britain, Brexit and Euroscepticism. *Anthropological Journal of European Cultures* 30(2), 1-22.
- Simmel, G. (2015). *Bireysellik ve kültür*. İstanbul: Metis.
- Siyasal hayatında sosyal bölünme. *Akademik İzdüşüm Dergisi* 5(2), 250-265.
- Slaby, J., Mühlhoff, R., Slaby, J. (Ed) ve Scheve, C. (Ed). (2019). Affect. *Affective Societies-Key Concepts*, 140-152. Routledge Studies: London and New York
- Social and Emotional Skills Well-being, connectedness and success, 2018. Erişim Adresi: [http://www.oecd.org/education/school/UPDATED%20Social%20and%20Emotional%20Skills%20-%20Well-being,%20connectedness%20and%20success.pdf%20\(website\).pdf](http://www.oecd.org/education/school/UPDATED%20Social%20and%20Emotional%20Skills%20-%20Well-being,%20connectedness%20and%20success.pdf%20(website).pdf).
- Sokullu, E. C. (2017). İngiltere'nin AB ile imtihanı: Siyasal söylemlerde Avrupa-şüpheciliğin evrimi ve Brexit. *Euro Politika*, 11-34.
- Solomon, R. C. (2006). *True to our feelings*. New York: Oxford University Press.
- Sombart, W. (2008). *Burjuva*. Ankara: Doğu Batı.
- Spinoza, B. (2011). *Etika*. Ankara: Dost.
- Stearns, C. Z. ve Stearns, P. N. (1989). *Anger: The struggle for emotional control in America's History*. Amerika: Chicago University Press.
- Steplaton, C. E. ve Dawkins, R. (2021). Catching my anger: How political elites create angrier citizens. *Political Research Quarterly*, 1-12.
- Stets, J. E. Ve Trettevik, R. (2014). Emotions in Identity Theory. *Handbook of the Sociology of Emotions Volume II*, 33-50, Ed. Stets, J. ve Turner, J. H.
- Stets, J. E., Turner, J. H. (2006). Moral Emotions. *Handbook of Sociology of Emotions*, 544-565. USA: Springer.
- Stets, J. E., Turner, J. H. ve Lewis, M. vd. (Ed). (2008). The Sociology of Emotions. *Handbook of Emotions*, 32-46. New York: The Guilford Press.

- Stets, J. ve Carter, M. J. (2011). The Moral Self Applying Identity Theory. *Social Psychology Quarterly* 74(2), 192–215.
- Stets, J. ve Osborne, S. N. (2008). Injustice and Emotions Using Identity Theory. *Advances in Group Processes* 25, 151–179.
- Stewart, K. (2013). *Sıradan Duygulanımlar*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Stres Yönetimi ve Öfke Kontrolü Konulu Hizmet İçi Eğitimimiz Tamamlandı. Erişim Adresi: <https://konya.goc.gov.tr/stres-yonetimi-ve-ofke-kontrolu-konulu-hizmet-ici-egitimimiz-tamamlandi>.
- Summers Effler, E. (2010). *Laughing Saints and Righteous Heroes*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Summers Effler, E., Stets, J. H. (Ed) ve Turner, J. H. (Ed). (2006). Ritual Theory. *Handbook of Sociology of Emotions*, 136-154. USA: Springer.
- Şahin, K. (2019). Neoliberal bir kent deneyimi olarak kentsel yaşamın ve mekânın risk, korku ve belirsizlikler bağlamında irdelenmesi: İstanbul'daki güvenli siteler üzerinden bir değerlendirme. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9(1), 112-139.
- Şahin, N. S. vd. (2011). A-Tipi kişilik ve stres ilişkisinde üç önemli bileşen: Öfke, etkisiz başa çıkma ve iş saplantısı. *Türk Psikoloji Dergisi* 26 (68), 31-44.
- Şataf, C. (2014). Fayda-maliyet analizinde uygulamada karşılaşılan güçlükler: fayda ve maliyetin belirlenebilme sorunu. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (19)1, 107-123.
- Şen, E. (2013). Ceza sorumluluğunu azaltan sebep olarak haksız tahrik. Erişim Adresi: <https://www.hukukihaber.net/ceza-sorumlulugunu-azaltan-sebep-olarak-haksiz-tahrik-makale,3144.html>.
- Şener, E. ve Özata, M. (2019). Duygu yönetiminin iş-aile yaşam dengesi üzerindeki etkisi. *Social Sciences Studies Journal* 5(43), 4658-4664.
- Şişman, M. (2020). Tuğçe Işın ve “Tılsım”lı kitabı neden olay oldu? *Milliyet*. Erişim Adresi: <https://www.milliyet.com.tr/tugce-isingu-ve-tilsim-li-kitabi-neden-olay-oldu--molatik-14288/?Sayfa=4>.
- T.C. Milli Eğitim Bakanlığı (2015). Okullarda Rehberlik ve psikolojik danışma hizmetleri kılavuzu. Erişim Adresi https://orgm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2015_08/20051746_rehberlik_klavuzu2.pdf.
- T.C. Milli Eğitim Bakanlığı. (2014-2018). Hayat boyu öğrenme strateji belgesi. Erişim Adresi: <https://abdigm.meb.gov.tr/projeler/ois/013.pdf>.
- T.C. Milli Eğitim Bakanlığı. 2019-2023 Stratejik Planı. Erişim Adresi: https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2020_03/31150840_stratejik_plan_2019_2023.pdf.
- T.C. Sağlık Bakanlığı. (2018). Sağlık İstatistikleri Yıllığı. Erişim Adresi: <https://dosyasb.saglik.gov.tr/Eklenti/36134,siy2018trpdf.pdf?0>.
- Tafate, R. C. ve Kassinove, H. (2019). *Anger management for everyone*. Oakland; Impact Publishers.
- Taggart, P. (1998). A touchstone of dissent: Euroscepticism in contemporary Western European party systems. *European Journal of Political Research* 33, 363-388.
- Tan, C. K. K. ve Xu Z. (2020). Virtually boyfriends: The social factory and affective labor of male virtual lovers in China. *Information, Communication & Society* 23(11), 1555-1569.

- Tang, T. Y. (2021). Collective memories, emotions, and spatial tactics in social movements: The case of the Umbrella Movement in Hong Kong. *Emotions, Space and Society* 38, 1-7.
- Tarihin lanetlediği adam! Erişim Adresi: <http://www.medyagundem.com/tarihin-lanetledigi-adam/>.
- Taylor, M. (2016). Donald Trump and the Long History of American Politics Turning Violent. Erişim Adresi: <https://www.vice.com/en/article/8gkjwz/the-long-history-of-american-politics-turning-ugly-racist-and-violent>.
- Thamm, R. A., Stets, J. E. (Ed) ve Turner, J. H. (Ed). (2006). The Classification of Emotions. *Handbook of the Sociology of Emotions*. California: Springer.
- The 100 Most Influential People. Erişim Adresi: <https://time.com/collection/2015-time-100/>.
- Tokdoğan, N. (2020). Reading politics through emotions: ontological resentment as the emotional basis of current politics in Turkey. *Nations and Nationalism* 26 (2), 388–406.
- Travis Bradberry. (World of Business Ideas). (2016). Why EQ is more important than IQ. WOBI Tedarik Edilebileceği Adres: <https://www.youtube.com/watch?v=vEjpiSUUQqg>.
- Travis Dradberry. Erişim Adresi: <https://www.forbes.com/sites/travisbradberry/?sh=408f96476928>.
- TRT 28 Şubat Post Modern Darbe Belgeseli (2021). Tedarik Edilebileceği Adres: <https://www.youtube.com/watch?v=DSvEqMeWAM0>.
- 'Trump effect' led to hate crime surge, report finds. Erişim Adresi: <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-3814940>.
- Turner, J. (2007). *Human emotions. A sociological theory*. New York: Routledge.
- Turney, S., Levy, F., Cirin, J. ve O'Brian, N. (2017). Waiting for Trump: The move to the right of white working-class men. *The California Journal of Politics and Policy*, 1-25.
- Türk Ceza Kanunu 29. Madde ve Gerekçesi. Erişim Adresi: <https://www.tckmadde.com/29-2/>.
- Türk Ceza Kanunu. Erişim Adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5237.pdf>.
- Türk Eğitim Birsen. (2014). Rakamlarla 28 Şubat Raporu. Erişim Adresi: https://www.ebs.org.tr/ebs_files/files/yayinlarimiz/28_subat_rapor_web.pdf.
- Unicef 2016 Raporu. Köklerinden Koparılanlar. Erişim Adresi: https://www.unicef.org/turkey/media/2291/file/TURmedia_Uprooted-ES.
- US election 2016 result: 'He's not my president (2016). Erişim Adresi: <https://www.bbc.com/news/blogs-trending-37922897>.
- Üçer, M. B. (2020). Orta sınıfın utancı: duygu sosyolojisi açısından 1980'ler Türkiye'sinde toplumsal değişme. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul.
- Ünlü, B. (2019). *Türklük Sözleşmesi*. Ankara: Dipnot.
- Vasilopoulou, S. ve Wagner, M. (2017). Fear, anger and enthusiasm about the European Union: Effects of emotional reactions on public preferences towards European integration. *European Union Politics*, 1-24.
- Vasilopoulou, S. ve Wagner, M. (2020). Emotions and domestic vote choice. *Journal of Elections, Public Opinions and Parties*, 1-20.
- Veblen, T. (2015). *Aylak Sınıfın Teorisi*. Ankara: Heretik.
- Veblen, T. (2015). *Aylak sınıfın teorisi*. Ankara: Heretik.

- Wahl-Jorgensen, K. (2018). Media coverage of shifting emotional regimes: Donald Trump's angry populism. *Media, Culture & Society* 40(5), 766–778.
- Weber, M. (2011). *Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu*. Ankara: Alter.
- Weber, M. (2013). *Ekonomi ve toplum*. İstanbul: Yarın.
- West, L. (2017). What we saw as Trump took Office. *New York Times*. Erişim Adresi: <https://www.nytimes.com/interactive/projects/cp/opinion/presidential-inauguration-2017>.
- Wetherell, M. (2012). *Affect and Emotion: A New Social Science Understanding*. Los Angeles and Londra: Sage Publications.
- Wetherell, M. (2012). *Affect and Emotion: A New Social Science Understanding*. Los Angeles and Londra: Sage.
- Wissinger, E., Clough, P.T. (Ed) ve Halley, J. (Ed). (2007). Always on Display: Affective Production in the Modeling Industry. *The Affective Turn*, 231-260. Durham and London: Duke University Press.
- Wood J. G. ve Ausserladscheider, V. (2020). Populism, Brexit, and the manufactured crisis of British neoliberalism. *Review of International Political Economy*, 1-22.
- Yardley, J. (2016). Populist Anger Upends Politics on Both Sides of the Atlantic. *New York Times*. Erişim Adresi: <https://www.nytimes.com/2016/06/25/world/europe/brexit-eu-politics.html>.
- Yelkikalan, N. (2006). 21.yüzyılda girişimcinin yeni özelliği: duygusal zekâ. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi* 1(2), 39-51.
- Yeter, R. (2006). 'Bir'inin irtica balonunu diğeri şişiriyor. *Yeni Şafak*. Erişim Adresi: <https://www.yenisafak.com/arsiv/2006/nisan/19/g02.html>.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin.
- Yılmaz, M. N. (2000). İrtica. Erişim Adresi. <https://dergi.diyaret.gov.tr/makaledetay.php?ID=24773>.
- Yin, R. K. (2003). *Case Study Research Design and Methods*. California: Sage Publications.
- Yüksel, E. (2020). Mucize: "Uğurböceği ile Karakedi" çizgi filmi üzerine öfke duygusu ve şiddet davranışı açısından bir analiz. *Proceedings of the 17th International Symposium Communication in the Millennium: Eskişehir*, 671–693.
- Yüksel, M. (2006). Duygusal zekâ ve performans ilişkisi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Erzurum.
- Zink, V., Slaby, J. (Ed) ve Scheve, C. (Ed). (2019). Affective Communities. *Affective Societies-Key Concepts*, 289- 299. Routledge Studies: London and New York
- 26 kadın cinayeti davasının 13'ünde indirim uygulandı. Evrensel. Erişim Adresi: <https://www.evrensel.net/haber/254776/26-kadin-cinayeti-davasinin-13unde-indirim-uygulandi>.